ԷՋՄԻԱԾԻՆ

1984

ԺԱ-ԺԲ

ՍԲ ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ
ՍՈՒՐԲ ԹԱԴԷՈՍ

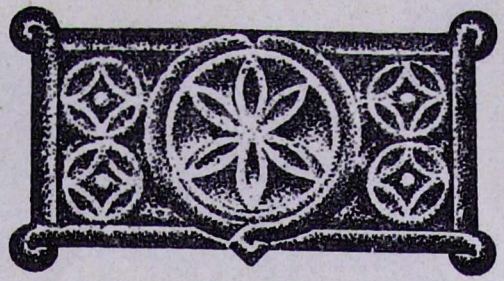

ԽԱ
ՏԱՐԻ

Էջտաձոն

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

Հոկտեմբեր–Դեկտեմբեր

1984

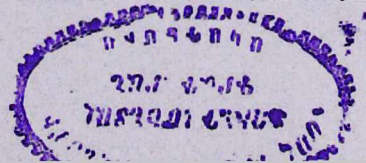

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵԻ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

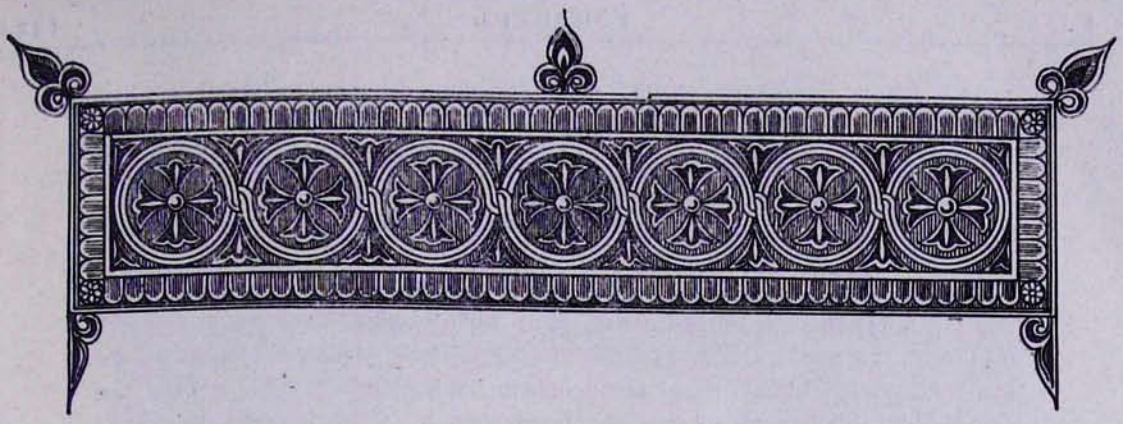

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն թվականի նոյեմբերի 23-ին Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Հայրապետը, համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Տ. Իլիա Բ-ի եղբայրական հրավերով, ուղեկցությամբ Ադրբեջանի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Անանիա եպիսկոպոս Արաբաջյանի և Մայր Աթոռի միաբան Տ. Ասողիկ աբեղա Արիստակեսյանի, մեկնեց Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսի:

Թբիլիսիի երկաթուղային կայարանում վրացական Եկեղեցու պետ Տ. Իլիա Բ կաթողիկոսը, ընկերակցությամբ վրաց Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականների, վրահայոց թեմակալ առաջնորդ Տ. Գևորգ եպիսկոպոս Սերայդարյանի և թեմի հոգևոր դասի, դիմավորեց Հայոց Հայրապետին և բարի գալուստ մաղթեց նրան:

Նոյեմբերի 24-ին, շաբաթ օրը, Նորին Սրբությունն Իր շքախմբով ներկա եղավ Ս. Սիոն վրացական Մայր տաճարում Տ. Իլիա Բ կաթողիկոսի կողմից մատուցվող երեկոյան հանդիսավոր ժամերգությանը, որի ընթացքում բարիգալստյան և ողջույնի խոսքեր փոխանակվեցին երկու քույր Եկեղեցիների պետերի միջև:

Նոյեմբերի 25-ին, կիրակի օրը, Ամենայն Հայոց Հայրապետը ներկա աղավ Թբիլիսիի հայոց Ս. Գևորգ առաջնորդանիստ եկեղեցում մատուցվող ս. պատարագին և Բանին կենաց քարոզությամբ մխիթարեց և Իր հայրապետական օրհնությունները բաշխեց տեղի հայ հավատացյալ ժողովրդին:

Թբիլիսիում Վեհափառ Հայրապետը, ընկերակցությամբ վրացական Եկեղեցու հովվապետի, պաշտոնական այցելություն տվեց Վրացական ՍՍՀ Մինիստրների Խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի լիազոր Ա. Ցիկլաուրիին: Հայոց Հայրապետի և մեծարգո լիազորի միջև տեղի ունեցավ ջերմ, բարեկամական զրույց:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի Վրաստան կատարած այցելության առթիվ, համայն Վրաստանի կաթողիկոս Իլիա Երկրորդը, ի պատիվ Հայաստանյայց Եկեղեցու Գահակալի, կազմակերպեց պաշտոնական ճաշկերույթ, որին ներկա եղան Վրաց Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականներ, հայ հոգևորա-

կանաց դասը, Վրաստանի հայոց թեմի թեմական խորհրդի անդամներ, մտավորականներ, արվեստագետներ և պաշտոնական այլ անձինք:

Ճաշկերույթին ներկա էր Վրացական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի լիազորը՝ իր երկու գործակիցներով:

Ճաշկերույթի ընթացքում ճառեր փոխանակվեցին երկու Հայրապետների միջև:

Վրաստանի մայրաքաղաքում գտնվելու օրերին Վեհափառ Հայրապետը այցելեց վրացական և ռուսական մի շարք եկեղեցիներ, Հավլաբարի հայոց Ս. Էջմիածին եկեղեցի, Ստեփան Շահումյանի անվան հայկական դրամատիկական թատրոնում ներկա եղավ թատերական ներկայացման, այցելեց նաև վրացական հին ձեռագրերի պետական ինստիտուտ և այլ տեսարժան վայրեր:

Հայոց Հայրապետի սույն այցելությունը Վրաստան և նրա հանդիպումը վրացական օրթոդոքս Եկեղեցու Հովվապետի հետ առավել ամրապնդեց երկու քույր Եկեղեցիների եղբայրական կապերն ու հայ և վրացի ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ

Ս. Էջմիածին,
6 դեկտեմբեր 1984 թ.

ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՄԱՅՑ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԻԼԻԱ Բ-ԻՆ

Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսը Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Տ. Իլիա Բ-ի հրավերով այս տարվա նոյեմբերի 24-ից 27-ը հովվապետական այցելությամբ եղավ եղբայրական Վրաստանի Թբիլիսի մայրաքաղաքում:

Այս առթիվ Նորին Սրբությանը ուղեկցում էին Ադրբեջանի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Անանիա եպիսկոպոս Արաբաջյանը և Մայր Աթոռի միաբան Տ. Ասողիկ աբեղա Արիստակեսյանը՝ որպես գավազանակիր:

Նոյեմբերի 23-ին, ուրբաթ օրը, երեկոյան ժամը 21,30-ին, Նորին Սրբությունը հրաժեշտ է առնում Մայր Աթոռից և մեքենաների շարասյունով ուղևորվում դեպի Երևանի «Սասունցի Դավիթ» երկաթուղային կայարան:

Կայարանում Վեհափառ Հայրապետին բարի ճանապարհ մաղթելու էին եկել ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալներ Անդրանիկ Հասրաթյանը և Ռաֆիկ Զարգարյանը:

ԺԱՄԱՆՈՒՄ ԹԲԻԼԻՍԻ

Շուրջ 12 ժամ տևող ճանապարհորդությունից հետո «Երևան—Թբիլիսի» գնացքը ժամանում է Թբիլիսի, որտեղ Վեհափառ Հայրապետին դիմավորելու էին եկել Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Իլիա Երկրորդը, Վրաց Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականներ, Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Գևորգ եպս. Սերայդարյանը, թեմի ողջ հոգևոր դասը, ինչպես նաև հայ և վրացի բազմաթիվ հավատացյալներ:

Երկու Հովվապետների ողջագուրումից և ողջույնի ու բարիգալստյան խոսքերի փոխանակումից հետո մեքենաների շարասյունը ուղևորվում է «Իվերիա» հյուրանոց, ուր իջևանելու էր Նորին Սրբությունն Իր շքախմբով:

Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Նորին Սրբություն Տ. Իլիա Բ

ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նոյեմբերի 24-ին, շաբաթ օրը, Վեհափառ Հայրապետը Իր շքախմբով, ընկերակցությամբ ուղեկցող հանձնախմբի, որի կազմի մեջ մտնում էին Տ. Դավիթ միտրոպոլիտը, Տ. Բառնաբաս և Տ. Գեորգի քահանաները, այցելություններ է տալիս Թբիլիսի քաղաքի վրացական Ս. Էվաշետի և Ս. Դիդուբե, ինչպես նաև ռուսական Ս. Ալեքսանդր Նևսկի եկեղեցիներին:

Վերջում Վեհափառ Հայրապետն այցելություն է տալիս Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու միտրոպոլիտ Տ. Զինոբի սրբազանին, որը հիվանդության և խոր ծերության պատճառով գտնվում էր հովվատանը: Նորին Սրբությունը մխիթարական խոսքեր է ուղղում սրբազան հորը և ցանկանում նրան բարի ապաքինում:

ԿԻՐԱԿԱՄՏԻ ԵՐԵԿՈՅԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՎԼԱԲԱՐԻ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ ՏԱՃԱՐՈՒՄ

Նույն օրը թբիլիսաբնակ բազմաթիվ հավատացյալներ խմբվել էին Ս. Էջմիածնի անունը կրող հայոց եկեղեցու շուրջ և կարոտով սպասում էին իրենց Հայրապետին: Նորին Սրբության ժամանումից հետո հայ հոգևորականների դասը թափորով և «Հրաշափառ»-ով Հայոց Հայրապետին առաջնորդում է դեպի խորան: Եկեղեցու սուրբ խորանի առաջ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին բարիգալստյան ջերմ խոսք է ուղղում Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Գևորգ եպս. Սերայդարյանը՝ ասելով.

«Վեհափառ Տեր,

Բերկրալի օր է այսօր Թբիլիսի քաղաքում: Հայ և վրաց ժողովուրդները ուրախ և տոնական տրամադրությամբ դիմավորում են Ձերդ Սրբությանը Վրաստանի պատմական հողի վրա՝ ընծայաբերելով Ձեզ իրենց սերն ու ամենաբարի զգացմունքները:

Հայ ժողովրդի համար այսօր կրկնակի ուրախության առիթ է, երբ տեսնում ենք երկու քույր Եկեղեցիների գահակալներին կողք-կողքի՝ միասնաբար աղոթելիս Թբիլիսիի հայոց Ս. Էջմիածին եկեղեցում առ Բարձրյալն Աստված հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման և աշխարհի խաղաղության համար:

Թույլ տվեք, Վեհափառ Տեր, հայտնել Վրաստանում ապրող մեր ժողովըրդի զավակների երախտագիտությունն ու շնորհակալությունը Ձեզ և Վրաց Պատրիարք-կաթողիկոս Իլիա Բ-ին, որն իր եղբայրական սիրո զգացմունքներից մղված՝ հրավիրեց Ձեզ Թբիլիսի, և Դուք մեծ սիրով և ուրախությամբ ընդունեցիք Նորին Սրբության հրավերը, որպես ամբողջ թբիլիսաբնակ հավատացյալների հոգուց բխած հրավեր:

Վեհափառ Տեր, այժմ թույլ տվեք ներկայացնել Ձեզ Վրաստանի հայոց ուսումնական, մշակութային և եկեղեցական կյանքի համառոտ պատկերը:

Վրաստանի Հանրապետությունում կան 200-ից ավելի հայկական դըպրոցներ:

Թբիլիսիի պետական համալսարանում, նրա հիմնադրության օրից, գործում է հայագիտական ամբիոնը, որի աշխատակիցները կատարում են գիտահետազոտական կարևոր աշխատանքներ: Այստեղ կա նաև արևելագիտության ֆակուլտետի բաժանմունք, որը պատրաստում է հայագետ մասնագետներ:

Թբիլիսիի Պուշկինի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտում գոյություն ունի հայկական բաժանմունք հայոց լեզվի և հայ գրականության ամբիոնով, որտեղ տասնյակ տարիներ մասնագիտական պատրաստություն են ձեռք բերել բարձր որակավորում ունեցող հապարավոր մանկավարժներ, մշակութային հիմնարկների աշխատողներ:

Թբիլիսիի տարբեր ինստիտուտներում կատարվում են նույնպես հայ-վրացական գրական կապերին վերաբերող ծանրակշիռ հետազոտություններ:

Թբիլիսիում է գործում Վրաստանի գրողների միության հայկական մասնաճյուղը, որտեղ Վրաստանի հայ գրողները ծավալում են գրական ստեղծագործական լայն գործունեություն: Նրանք հայերեն լեզվով գրում ու հրատարակում են ոչ միայն չափածո և արձակ գործեր ու թարգմանական աշխատանքներ, այլև կանոնավորապես հրատարակում են «Կամուրջ» անունով մի տարեգիրք, որը մեծ չափով նպաստում է մեր ժողովուրդների բարեկամությանն ու եղբայրությանը:

Թբիլիսիում արդեն 62 տարի է, ինչ լույս է տեսնում «Սովետական Վրաստան» թերթը: Տրվում են նաև մեկ ժամ տևողությամբ ամենօրյա հայերեն ռադիոհաղորդումներ:

Արժան է հիշել, որ այս տարի, հոկտեմբերի 8-ին, մեծ հանդիսությամբ նշվեց Թբիլիսիի Ստեփան Շահումյանի անվան պետական հայկական դրամատիկական թատրոնի հիմնադրման 125-ամյակը, վերջերս վերանորոգված հին թատրոնի սրահում, պետական բարձր մակարդակով: Հայոց թատրոնը պարգևատրվեց կառավարական բարձր պարգևով՝ «Պատվո նշան» շքանշանով:

Ընթացիկ ուսումնական տարվա սկզբից Շոթա Ռուսթավելու անվան վրացական պետական թատերական ինստիտուտում ստեղծվել է հայ դերասանական բաժին, որտեղ պատրաստվում են դերասաններ հատկապես հայկական թատրոնի համար:

Վրաստանի հայկական գործող եկեղեցիները ապահովված են քահանաներով, դպրաց երգեցիկ խմբերով, որոնք մասնակցում են ամենօրյա ժամերգություններին:

Մեր եկեղեցիները վայելում են Վրացական ՍՍՀ պետական իշխանությունների բարյացակամ օժանդակությունը:

Թբիլիսիի հայոց Ս. Գևորգ եկեղեցին, որը կառուցված է 631 թ. և վերակառուցված հայապգի Ումեկ իշխանի կողմից 13-րդ դարում, 1977—1978 թթ. ներքուստ վերանորոգվեց: Վերանորոգման ընթացքում եկեղեցու որմերին վեց շերտ յուղաներկերի տակից հայտնաբերվեցին 16 մեծադիր սրբանկարներ, որոնք պատկանում են Հովնաթան Հովնաթանյանի և նրա շնորհալի աշակերտ Մկրտում Հովնաթանյանի վրձիններին: Սրբանկարները վերանորոգվեցին և ստացան իրենց նախկին հմայիչ տեսքը:

1980 թվականին Թբիլիսիի հայոց առաջնորդարանը ընդարձակվեց և հիմնովին վերանորոգվեց: Այդ աշխատանքներում մեծ ներդրում ունեցավ եկեղեցու գործադիր մարմնի նախագահ տիկին Ռուզաննա Մելքումյանը: Վերջին տարիներին վերանորոգվեցին նաև Ախալցխայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին և Ախալքալաքի Ս. Խաչ եկեղեցին: Թբիլիսիի Ս. Էջմիածին եկեղեցին 1977 թվականից վերանորոգման ընթացքի մեջ է: Աշխատանքները մոտենում են ավարտին և կլրանան 1985 թվականի առաջին եռամսյակին: Եկեղեցու վերանորոգման գործում ջանք ու եռանդ չխնայեց եկեղեցու գործադիր մարմնի նախագահ Վորոնցով Հարությունյանը:

Վերոհիշյալ բոլոր վերանորոգությունները կատարվեցին մեր Եկեղեցու հավատացյալների նյութական նվիրատվություններով: Սա ապացույց է այն բանի, որ Վրաստանի հայությունը սիրում է իր աղոթքի տաճարները, սիրում է Ս. Էջմիածնի տեսիլքով լուսավորված իր հավատքը, սիրում է իր բնակավայր Թբիլիսին և Վրաստանը:

Վեհափառ Տեր, ավարտելով իմ խոսքը՝ կրկին անգամ բարի գալուստ եմ մաղթում Ձերդ Սրբությանը ի Թբիլիսի:

Բարի գալուստ եմ մաղթում նաև Նորին Սրբություն Իլիա Բ Վրաց Պատրիարք-կաթողիկոսի շքախմբին մեր այս սուրբ եկեղեցում:

Վեհափառ Տեր, թբիլիսաբնակ Ձեր հարազատ վավակները կարոտագին սպասում են Ձեր հայրական պատգամներին և Ձեր օրհնությանը:

«Դու ես քահանայապետ յաւիտեան ըստ կարգի Մելքիսեդեկի»:

Այնուհետև օրհնության խոսքով հանդես է գալիս Վեհափառ Հայրապետը՝ եկեղեցում հավաքված հայ հավատացյալներին հղելով Մայր Աթոռ Ս. Էջ-

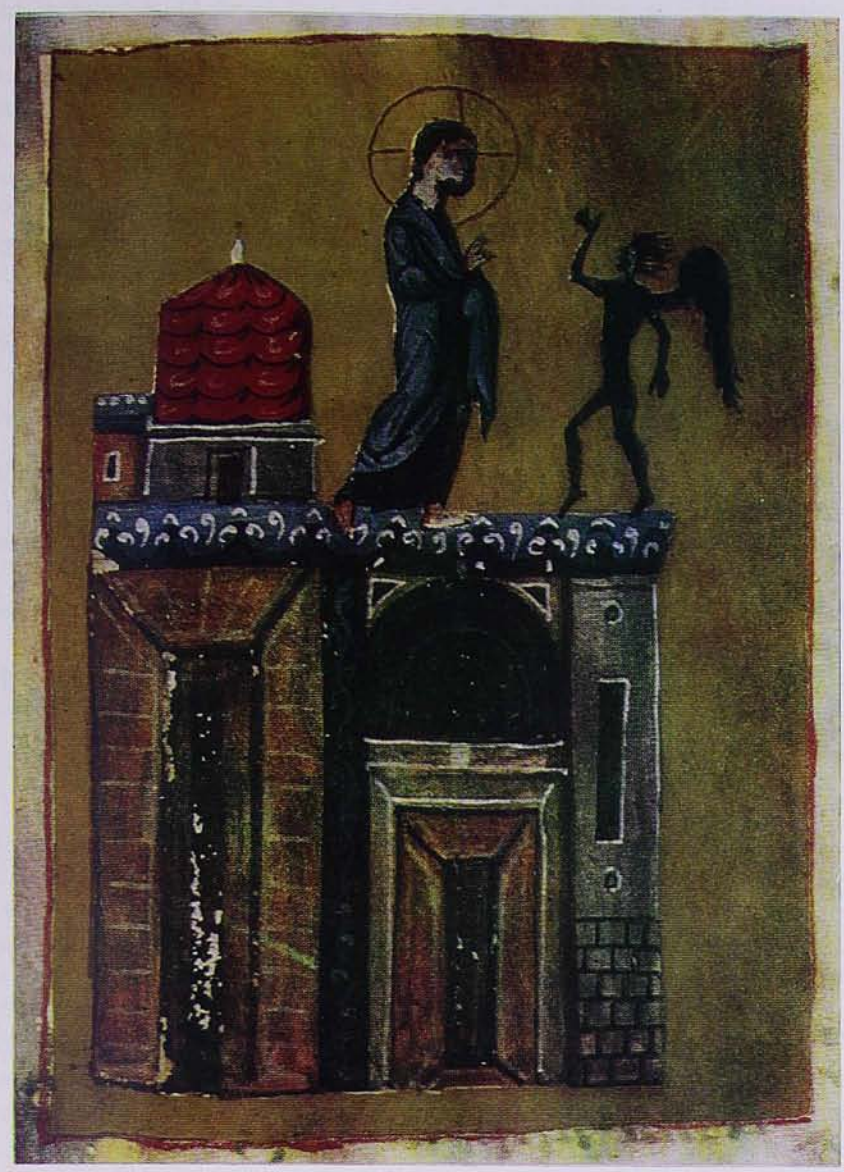

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՓՈՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ. ԺԲ ԴԱՐ)

միածնի օրհնություններն ու մայր հայրենիքում ապրող իրենց եղբայրների ու քույրերի սրտագին ողջույնները: Իր խոսքի ավարտին Հայոց Հայրապետը եկեղեցուն է նվիրում մի գեղեցիկ կանթեղ, իբրև խորհրդանիշ Լուսավորչի կանթեղի, որպեսզի միշտ վառ պահեն այդ սրբական կանթեղը իրենց մայր եկեղեցում, որտեղից ցողվում են հավատք, հույս, սեր դեպի հայ հավատացյալների սրտերը:

Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքից հետո սկսվում է երեկոյան ժամերգությունը:

Հավարտ ժամերգության, եկեղեցուն կից հովվատանը առաջնորդ սրբազանի և եկեղեցու գործադիր մարմնի անդամների կողմից կազմակերպվում է ընդունելություն ի պատիվ Հայոց Հայրապետի:

ԵՐԵԿՈՅԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ՍԻՈՆ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ

Ավելի ուշ, ժամը 19-ին, Վեհափառ Հայրապետը Իր շքախմբով ուղևորվում է Ս. Սիոն վրացական Մայր տաճար՝ ներկա լինելու երեկոյան ժամերգությանը: Սրբական տաճարում ժամերգություն էր մատուցում Նորին Սրբություն Տ. Իլիա Բ կաթողիկոսը: Հանդիսավոր թափորով Ամենայն Հայոց Հայրապետը մուտք է գործում Մայր տաճար, որի խորանի առաջ տեղի է ունենում երկու հովվապետների ողջագուրումը: Այնուհետև բարիգալստյան կարճ խոսքից հետո վրացական քույր Եկեղեցու պետը խնդրում է Վեհափառ Հայրապետին օրհնել եկեղեցում հավաքված հավատացյալների բազմությանը:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍՔԸ Ս. ՍԻՈՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Եղբայրական սիրո ողջույն Ձերդ Սրբության:

Շատ երջանիկ եմ, որ կրկին անգամ պատեհություն եմ ունենում այցելելու Թբիլիսի, այս սուրբ եկեղեցին, Ձեր եղբայրական հրավերով: Ամեն այցելություն դեպի Վրաստան ինձ համար տոնական օր է: Ես բազմաթիվ անգամներ այցելել եմ Թբիլիսի: Առաջին անգամ շատ տարիներ առաջ, 1948 թվականին, երբ ես մի համեստ վարդապետ էի: Գալով Ռումինիայից դեպի Ս. Էջմիածին այցելության, ցանկացա տեսնել նաև Թբիլիսին և այդ առթիվ Աջը համբուրելու վրացոց կաթողիկոսի: Այն ժամանակվա կաթողիկոսը՝ Նորին Սրբություն Կալիստրատը, ինձ ընդունեց իսկապես հայրական ջերմ սիրով: Շատ գեղեցկադեմ և պատկառելի մի ծերունի էր՝ ազնիվ, նուրբ դիմագծերով և շատ բարի ժպիտով: Նա հպմբուրեց իմ ճակատը և մի շարք բարի մաղթանքներ կատարեց: Հիշում եմ, սեղանի վրա, բաժակի մեջ դրված մի կարմիր վարդ կար. այդ վարդն առավ և իմ կուրծքին դրեց: Այդ վարդը ես միշտ կրում եմ իմ սրտի վրա անթառամ: Ահա այսպես սկսվեց իմ սերը դեպի վրաց ժողովուրդը և վրաց հոգևորականությունը և այդ սերը շարունակվում է մինչև այսօր: Ճակատագիրը այնպես դասավորեց, որ ես Էջմիածին փոխադրվեցի՝ ընտրվելով կաթողիկոս և սկսեցի սերտ հարաբերություններ մշակել Վրաց Եկեղեցու հետ: Այդ բարեկամական կապերը և հարաբերությունները իրենց գագաթնակետին հասան մանավանդ Իլիա Բ Պատրիարք-կաթողիկոսի օրոք: Եվ այսօր, Ձերդ Սրբություն, ես գալիս եմ Ս. Էջմիածնից՝ բերելու Ձեզ իմ սրտից բխած լավագույն բարի մաղթանքներ, որ Աստված միշտ իր Աջը հովանի պահի Ձեր վրա, Ձեզ ներշնչի ուժ, եռանդ, երկար տարիներ շարունակելու Ձեր սկսած առաքելությունը, որպեսզի վերաշինության և ծաղկումի մի նոր, պատմական շրջան բոլորի Վրացական Առաքելական Ս. Եկեղեցին: Աստված

թող միշտ լինի Ձեզ օգնական, պահապան և ներշնչանքի անսպառ աղբյուր Սուրբ Հոգով:

Այստեղ, Ս. Սիոն Մայր տաճարում բաբախում է սիրտը Թբիլիսիի, սիրտը վրաց ժողովրդի: Ես ցգում եմ այդ ճշմարտությունը ամեն անգամ, երբ այցելում եմ այս տաճարը կամ Մցխեթա: Այս պատմական հին պարիսպները առանց ձայնի խոսում են այդ մասին: Այստեղի սրբապատկերները և բոլոր սըրբությունները նույնպես խոսում են այդ մասին: Այդ մասին, մանավանդ, խոսում է պատմությունը ուժգին կերպով: Եվ ես, սիրելի հավատացյալներ, ուզում եմ ձեզ կոչ ուղղել, որպեսզի դուք և բոլոր վրացիները ցգաք այդ սրտի բաբախումը, հարգեք և սիրեք ձեր Մայր Եկեղեցին, ուր հնչում են աղոթքն ու երգը առ Աստված վրացական ապնիվ լեզվով, լեզու, որ նույնքան սուրբ է, ինչքան այս եկեղեցին: Եվ լեզուն մի ժողովրդի հոգու հայելին է: Պետք է սրբությամբ պահել-պահպանել այն, որպեսզի բարձր և ապատ հնչի վրացական ապգային լեզուն այստեղ, ինչպես մեր ապգային լեզուն Հայաստանում և ամեն տեղ, ուր հայեր են ապրում:

Քիչ առաջ Դուք խոսեցիք վրաց և հայ ժողովուրդների բարեկամության մասին: Ճշմարիտ է այդ: Աշխարհում կան երկու հարևան ժողովուրդներ, որոնք կապվավորվել են գրեթե նույն պատմական ժամանակաշրջանում, իսկ մոտավորապես երկու հազար տարի առաջ, նույն տարիներին, ընդունել են քրիստոնեական հավատքը և ունեցել նույն ճակատագիրը պատմության ընթացքում: Հաճախ հայ և վրացի իշխաններ միասին պայքարել են իրենց հայրենիքի և ապատության համար: Այս բոլորը երբեք չեն մոռացվի: Մնում է, որ մենք լավ հասկանանք մեր անցյալը և ներկան, որպեսզի ավելի լուսավոր և հստակ տեսնենք նաև մեր ապագան:

Դուք ակնարկեցիք նաև խաղաղության գաղափարին: Այդ նույնպես մեր սրտին խոսող մի գաղափար է: Մեր ժողովուրդները պատմության ընթացքում չափազանց շատ տառապած են պատերազմների ժամանակ օտար հարձակվողների և վավթիչների կրունկների տակ: Բավական է, թող անցյալը չկրկնվի հետայսու: Մենք միշտ պիտի աղոթենք աշխարհի խաղաղության համար, որպեսզի մեր Եկեղեցիները և մեր ժողովուրդները այլևս արյուն և սուգ չտեսնեն և շարունակեն իրենց ստեղծարար աշխատանքը այս արևի տակ:

Թող Աստված օրհնի վրացական սուրբ Եկեղեցին և վրաց ժողովրդին:

Թող Աստված օրհնի մեր անքակտելի եղբայրությունը:

Հավարտ Իր օրհնության խոսքի Վեհափառ Հայրապետը Իր շքախմբով ներկա է լինում եկեղեցում խորհրդավոր մթնոլորտի մեջ կատարվող երեկոյան հանդիսավոր արարողությանը:

ՊԱՏԱՐԱԳԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԹԲԻԼԻՍԻԻ ՀԱՅՈՑ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Նոյեմբերի 25-ին, կիրակի օրը, առավոտյան, Ադրբեջանի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Անանիա եպս. Արաբաջյանը Թբիլիսիի հայոց Ս. Գևորգ առաջնորդանիստ եկեղեցում հայ հավատացյալների խուռներամ բազմության ներկայությամբ մատուցում է սուրբ պատարագ:

Ժամը 12-ին Վեհափառ Հայրապետը ժամանում է եկեղեցի, «Հրաշափառ»-ով առաջնորդվում ներս և բազմում իր գահին:

«Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում է Ամենայն Հայոց Հայրապետը:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՔԱՐՈԶԸ ԹԲԻԼԻՍԻԻ ՀԱՅՈՑ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

«Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, Ամէն»:

«Փառք քեզ, Աստուած, փառք քեզ, յաղագս ամենայնի, Տէր, փառք քեզ»:

Մեր ամենօրյա աղոթքներից մեկն է այս, սիրելի հավատացյալներ: Մեր կյանքի ուրախ առիթներով, երջանիկ պահերին, ընտանեկան հարկի տակ կամ համայնքային կյանքում և կամ եկեղեցու կամարների ներքո մենք փառք ենք տալիս Արարչին երկնի և երկրի, որ մեզ շնորհում է մեծ պարգևը խաղաղ և երջանիկ պայմաններում ապրելու: Ահա այսպիսի մի պահ ենք ապրում նաև այսօր այստեղ, Ս. Գևորգ պատմական այս եկեղեցում, որի հիմքերը դրվել են ավելի քան հսկար տարիներ առաջ՝ 7-րդ դարում: Այս պատմական եկեղեցին սրբություն է ոչ միայն ձեզ համար, այլև բոլորիս՝ համայն հայության համար: Նրա գոյությունը վրացական հողի վրա վկայությունն է մեր սուրբ հավատքի և հայկական ոգու:

Ես երջանիկ եմ, որ կրկին անգամ գտնվում եմ ձեր մեջ և բերում եմ ձեզ, սիրելի ժողովուրդ, Աստուծո օրհնությունը Ս. Էջմիածնից, որը պատմական կենտրոնն է համայն հայ հավատացյալ ազգի, բերում եմ ձեզ ողջույնը վերածընված մեր մայր հայրենիքի՝ հավիտենական Հայաստանի, բերում եմ ձեզ նաև ողջույնը ձեր հայաստանցի քույրերի և եղբայրների: Մանավանդ մեր սուրբ հավատքով և սուրբ եկեղեցիով հայ ազգը կապվում է անբաժան և անբաժանելի մեկ ամբողջություն, որտեղ էլ որ ապրելիս լինեն հայերը՝ Հայաստանում, Կովկասում կամ աշխարհի որևէ մասում: Որովհետև, ինչպես գիտեք, մեր ազգը այսօր համարյա կիսով չափ ապրում է իր մայր հայրենիքի սահմաններից դուրս՝ սփռված աշխարհով մեկ, և մեր սուրբ Եկեղեցիով է, որ բոլորը կապվում են մե՛կ հոգևոր միություն, մե՛կ ամբողջություն, իբրև հարազատ կապակները հայ ազգի:

Մեր նշանավոր պատմիչներից մեկը՝ Առաքել Դավրիժեցին, ասել է. «Ի վերայ աջոյն և սուրբ Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կայ»: Այսինքն՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հավատքով և Ս. Էջմիածնով ամբողջ հայ ազգը կապվում է մեկ մարմին: Ահա այդ Ս. Էջմիածնից է, որ գալիս եմ ես, իբրև առաջին սպասավորը մեր Եկեղեցու և բերում եմ ձեզ օրհնություն և իմ սրտից բխած ամեն բարի մաղթանք ձեր արևշատության, ձեր քաջառողջության և ձեր ընտանեկան երջանկության համար: Եկել եմ ես ձեզ մոտ սիրով, կարոտով, աղոթքի և օրհնության խոսքերով:

Այս անգամ ես ժամանել եմ Թբիլիսի՝ Վրաստան աշխարհի այս գեղեցիկ մայրաքաղաքը, եղբայրական հրավերովը Վրացական Առաքելական Ս. Եկեղեցու հովվապետ Նորին Սրբություն Իլիա Բ Պատրիարք-կաթողիկոսի, որի հետ ես արդեն առիթ ունեցա հանդիպելու մի քանի անգամներ: Երեկ երեկոյան հանդիսավոր մի ժամերգություն տեղի ունեցավ Ս. Սիոն Մայր եկեղեցում, որտեղ մենք եղբայրական սիրո խոսքեր փոխանակեցինք: Սքանչելի արտահայտություններ ունեցավ Իլիա Բ Պատրիարք-կաթողիկոսը մեր Եկեղեցու նկատմամբ, մեր ազգի նկատմամբ: Հուզումով և քաղցրությամբ հիշեց պատմական բարեկամությունը, անխախտ եղբայրությունը վրացի և հայ ժողովուրդների ու մեր Եկեղեցիների միջև: Իսկապես դա այդպես է, ճշմարիտ է: Մենք երկու ժողովուրդներ ենք, երկու Եկեղեցիներ՝ եղբայրացած ոչ թե մեր օրերին կամ մոտակա անցյալին, այլ հենց սկզբնական շրջաններից, երբ կապվավորվեցին մեր ժողովուրդները, մանավանդ այն ժամանակաշրջանից, երբ գրեթե նույն տարիների ընթացքում մեր երկու ժողովուրդներն ընդունեցին

Վեհափառ Հայրապետը Թբիլիսիի հայոց Ս. Գևորգ եկեղեցում քարոզելիս

Վեհափառ Հայրապետը Թբիլիսիի Ս. Գևորգ եկեղեցու առջև՝ շրջապատված հայ հավատացյալներով

քրիստոնեությունը՝ չորրորդ դարի սկզբներին: Ահա պատմական իրողություններ, ճշգրտություններ, որոնք չեն մոռացվել և չեն մոռացվի երբեք: Անցյալը, պատմությունը մենք պետք է ընդունենք որպես մեկ առաջնորդ ոգի, որպեսզի մեր ներկան ավելի ուղիղ հասկանանք և մանավանդ ավելի հստակ տեսնենք մեր ապագան, մեր երկու ժողովուրդների բարեկամության ճանապարհով: Ամեն ինչ միացնում է մեզ Վրացական Եկեղեցու և ժողովրդի հետ: Ամեն տեսանկյունից դիտված՝ մեր պատմական ճակատագիրն է եղել, որ մեր երկու ազգությունները, միշտ եղբայրացած, միասնաբար պայքարել են, ապրել և գոյատևել են, հաճախ արյուն են թափել իրենց հայրենիքի ազատության համար այն տխուր շրջաններին, երբ բարբարոս ցեղեր անընդհատ հարձակում էին գործում դեպի Կովկաս և հարվածում էին թե՛ վրացական հայրենիքին և թե՛ Հայաստան աշխարհին: Այսօր, սովետական դարաշրջանում, այդ ծանր պայմանները այլևս շատ հեռու են մեզանից: Մենք պատմությունից ենք միայն իմանում անցյալի տխուր ողբերգությունների մասին: Փառք Աստուծո, սովետական այս դարաշրջանում ռուս մեծ ժողովրդի և սովետական մեծ ընտանիքում, եղբայրացած այլ ազգությունների հետ միասին ապրում ենք խաղաղ, երջանիկ, շինարար, բարգավաճ կյանքով և ազգային մշակույթի վարգացումով ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Վրաստանում: Այստեղ, հատկապես Թբիլիսիում, հետզհետե ավելի ուժգին կերպով ճառագայթում է հայ և վրաց եղբայրության դարավոր լույսը:

Սիրելիներ, այս ճշմարտությունը հայտնի է ոչ միայն Վրաստանում և Հայաստանում, այլև՝ արտասահմանում: Արտասահմանի հայերը նույնպես լավ են իմանում այս բոլորի մասին: Երբ ես առիթ եմ ունենում գնալու դեպի օտար երկրներ, դեպի Արևմուտք կամ դեպի Արևելք՝ այցելություն տալու արտասահմանի մեր եկեղեցիներին և հավատացյալներին, հաճախ նրանք հետաքրքրվում են ոչ միայն Հայաստանի կյանքով, այլև՝ Վրաստանի, որովհետև նրանք համարում են նաև Վրաստանը իբրև եղբայրական երկիր: Եվ երբ ես նրանց բարի լուրեր եմ տալիս Վրաստանի հայոց բարվոք կյանքի մասին, ձեր եկեղեցական կյանքի մասին, Թբիլիսիի հայոց մշակութային կյանքի մասին, թատրոնի, թերթի, մշակութային և կրթական վանապան այլ հաստատությունների, հայկական դպրոցների մասին, որոնք այնքան մեծ թվով գործում են Վրաստանում շնորհիվ վրացական պետական բարձր իշխանությանց եղբայրական և ավնիվ վերաբերմունքի, այդ բոլորը ուրախությամբ են լցնում արտասահմանի ձեր հայ եղբայրների ու քույրերի սրտերը: Նրանք հպարտանում են և փառաբանում ասպետական Վրաստանը և վրացի ավնիվ ժողովրդին:

Ինչպես գիտեք, մեր ազգի գրեթե կեսը ապրում է արտասահմանի տարբեր երկրներում, իբրև հետևանք մանավանդ 1915 թվականի այն ահավոր կոտորածների, որոնք տեղի ունեցան Օսմանյան կայսրության շրջանում, պատմական Հայաստանի տարածքի վրա և որոնց վոհ գնաց մոտ երկու միլիոն հայ ազգաբնակչություն՝ ձեր հայրենակիցները, հայ ժողովրդի հարպաատ վավակները: Նրանց մեկ մասը միայն կարողացավ փրկվել և սփռվել աշխարհով մեկ: Արտասահմանում հնուց էլ արդեն հայկական գաղութներ կային, և այսօր շուրջ երկու միլիոն հայեր ապրում են Եվրոպայում, Ֆրանսիայում Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներում և այլուր: Ես այս տարի այցելեցի Հարավային Ամերիկա՝ Արգենտինա, Բրազիլիա, Ուրուգվայ, ինչպես նաև Ֆրանսիա: Ամեն տեղ, ինչպես դուք հիմա հավաքվում եք, հայերը հավաքվում էին՝ ստանալու Մեր օրհնությունները և ողջույնները մայր հայրենիքից: Արտասահմանում հայությունը պայքարում է պահպանելու համար իր ինքնությունը, իր հայկական դիմագիծը, ոգին: Շուրջ հինգ հարյուր

հայկական եկեղեցիներ են գործում այսօր հայ սփյուռքում, բազմաթիվ հայկական կրթական, մշակութային հաստատություններ, և այդ բոլորը մի նպատակ ունենալով՝ որ հայությունը չկորչի, պահպանվի հայկական կրոնական լուսավորչական հավատքը, պահպանվի հայոց մայրենի լեզուն, որ նույնքան կարևոր է մի ազգի գոյության համար: Պահպանվեն նաև հայրենաբաղձ զգացումները արտասահմանի հայության դեպի Մայր հայրենիք:

Ահա այս է ընդհանուր պատկերը արտասահմանի հայության կյանքի: Կրկնում եմ, այդ հայությունը ուրախ է և հպարտ նաև ձեր կյանքով, Վրաստանի հայության եկեղեցական և մշակութային կյանքով:

Սիրելի հավատացյալներ, ես շատ ուրախ եմ, որ դուք մեծ թվով հավաքվել եք այսօր այստեղ: Իմ ցանկությունն է, որ ոչ միայն իմ այցելությունների առիթով, այլ նաև բազում առիթներով, հատկապես կիրակի օրերը, ներկա լինեք մեր Եկեղեցու սուրբ պատարագի արարողություններին թե՛ այս եկեղեցում և թե՛ մյուս՝ Ս. Էջմիածին եկեղեցում, և ձեր հոգևոր կապը պահպանեք մեր այս աղոթքի Տների հետ: Մեր աղոթքի Տներում է, որ առավել պետք է ամրապնդվի հայության հոգին այստեղ և ամենուր:

Ես գոհ եմ, որ այս վերջին տարիներին, Տ. Գևորգ եպիսկոպոսի առաջնորդության ներքև, շինարարական ակնառու աշխատանքներ կատարվեցին Ս. Գևորգ և Ս. Էջմիածին եկեղեցիներում: Երեկ ես եղա այնտեղ և տեսա, որ կատարվել են կարևոր աշխատանքներ: Ավելի ամրացվել է եկեղեցին իր հիմքերով, պատերով, ավելի բարեկարգվել է և բարեպարդվել: Նույնը և այստեղ: Ինչպես գիտեք, տարիներ շարունակ վերանորոգչական աշխատանքներ կատարվեցին այստեղ, որոնց շնորհիվ ավելի պայծառ տեսք ստացավ ձեր այս աղոթքի Տունը: Ես իմ գնահատանքի խոսքն եմ բերում և՛ սրբազան հորը, և՛ բոլոր քահանա հայրերին, որոնք ժրաջանությամբ և ձեռնհասորեն կատարում են իրենց պարտականությունները: Բերում եմ իմ գնահատանքը և օրհնությունը Ս. Գևորգ և Ս. Էջմիածին եկեղեցիների գործադիր մարմիններին, որոնք սիրով շրջապատել են մեր հոգևոր դասին և ձեռք-ձեռքի տված աշխատում են այս երկու եկեղեցիների է՛լ ավելի պայծառացման համար: Ես կուզեի իմ գնահատանքի խոսքը բերել այսօր նաև այս եկեղեցու երգչախմբին, որը այնքան հաջող մեկնաբանությամբ կատարեց սրբազան պատարագի երգեցողությունը, իմ գնահատանքը երգչախմբի ղեկավարին և մեներգիչներին, հատկապես քիչ առաջ «Սուրբ, սուրբ»-ը մեծ ապրումով երգող մեներգչուհուն: Ձեր ձայնը անսպառ, սիրելի երգիչներ:

Սիրելի հավատացյալներ, ես կուզեի իմ խոսքն ավարտել աղոթքով և մաղթանքով, որ Աստված ձեզ պահի, պահպանի քաջառողջ, հաջողակ ձեր բոլոր աշխատանքների մեջ, իբրև հավատարիմ զավակները մեր Մայր Եկեղեցու, հայ ազգի և հավատարիմ, շինարար ու ակնիվ քաղաքացիները Վրաստանի ձեր այս պայծառ հայրենիքի:

«Շնորհք, սէր եւ խաղաղութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ եւ ընդ ամենեսեանդ»: Ամեն:

Քարոզի ավարտին Նորին Սրբությունը եկեղեցուն նվիրում է Ս. Էջմիածնից բերված մի կանթեղ:

Պատարագից հետո առաջնորդարանի սրահում տեղի է ունենում պաշտոնական ճաշկերույթ ի պատիվ Վեհափառ Հայրապետի: Ճաշկերույթին ներկա էր Հայոց Հայրապետին ուղեկցող Վրաց Եկեղեցու հանձնախումբը՝ գլխավորությամբ Տ. Դավիթ միտրոպոլիտի: Ճաշկերույթի ընթացքում, որն անցնում է

ջերմ ու խանդավառ մթնոլորտում, բաժակ է բարձրացվում երկու քույր Եկեղեցիների հովվապետների արևշատության և քաջառողջության համար:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ԹԲԻԼԻՍԻԻ ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆՈՒՄ

Նույն օրը, ժամը 20-ին, երկու Եկեղեցիների հովվապետները իրենց շքախմբերով ներկա են լինում Ստեփան Շահումյանի անվան հայկական դրամատիկական թատրոնում Արտ. Քալանթարյանի «Զանգը վերևից» պիեսի ներկայացմանը, որն անցնում է ջերմ մթնոլորտում:

Այս առթիվ թատրոնի տնօրեն պրն. Շահնավարը թատրոնի ընդունարանում կազմակերպում է ընդունելություն երկու Հայրապետների պատվին:

Հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամության, նրանց մշակույթների մերձեցման մասին ճառերով հանդես են գալիս թատրոնի տնօրեն պրն. Շահնավարը և վրացի բանաստեղծ Չարկուիանին:

Վեհափառ Հայրապետը թատրոնին է նվիրում Արարատի յուղաներկ մեծադիր մի նկար (գործ՝ նկարիչ Սիրավյանի), ինչպես նաև վերջերս հրատարակված «Ս. Էջմիածնի գանձեր» պատկերապարդ ալբոմից մի օրինակ:

ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ՎՐԱՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆՈՒՄ

Նոյեմբերի 26-ին, երկուշաբթի օրը, Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Իլիա Բ-ն Վրաց Օրթոդոքս Եկեղեցու պատրիարքարանում ընդունում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգեն Ա-ին:

Ընդունելությանը ներկա էին Վեհափառ Հայրապետի շքախմբի անդամներն ու վրաց բարձրաստիճան հոգևորականներ:

Երկու Հայրապետների միջև տեղի է ունենում վրույց եղբայրական ջերմ ու սրտագին մթնոլորտում: Փոխանակվում են հուշանվերներ:

ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Նույն օրը, ժամը 13-ին, Վեհափառ Հայրապետը, ընկերակցությամբ Նորին Սրբություն Իլիա Բ-ի և ուղեկցությամբ Իր շքախմբի անդամների ու վրաց բարձրաստիճան հոգևորականների, այցելում է վրացական հին ձեռագրերի պետական ինստիտուտ:

Ձեռագրատանը Վեհափառ Հայրապետին դիմավորում և բարի գալուստ է մաղթում ձեռագրատան տնօրենուհի տիկին Ելենա Մետրեվելին, որը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Վրաստանում պահպանվող հնագույն ձեռագրերի մասին: Վեհափառ Հայրապետը մեծ գոհունակությամբ ծանոթանում է վրացական հին մշակույթի արժեքավոր նմուշներին:

Այս առթիվ Նորին Սրբությունը ձեռագրատանը նվիրում է հայկական ձեռագրերից վերցված մի մանրանկարի կրկնօրինակը:

Վեհափառ Հայրապետը ձեռագրատնից հրաժեշտ է առնում և մեկնում լավագույն տպավորություններով:

ԵՐԵԿՈՅԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ՍԻՈՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Երեկոյան ժամը 19-ին Վեհափառ Հայրապետը Իր շքախմբով ներկա է գտնվում Ս. Սիոն եկեղեցում երեկոյան ժամերգությանը:

Երկու հովվապետները Թբիլիսիի հին ձեռագրերի ինստիտուտում

ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԼԻԱԶՈՐԻՆ

Նոյեմբերի 27-ին, հինգշաբթի օրը, ժամը 12-ին, Վեհափառ Հայրապետը, ընկերակցությամբ Նորին Սրբություն Իլիա Բ-ի, այցելություն է տալիս Վրացական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի լիազոր տիար Ա. Ցիկլաուրիին:

Հայոց Հայրապետի և հարգարժան լիազորի միջև տեղի է ունենում ջերմ, բարեկամական զրույց:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՃԱՇԿԵՐՈՒՅԹ Ի ՊԱՏԻՎ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Նույն օրը, երեկոյան ժամը 19-ին, Թբիլիսիի «Արագվի» ռեստորանում, ի պատիվ Վեհափառ Հայրապետի, Նորին Սրբություն Իլիա Բ կաթողիկոսը կազմակերպում է պաշտոնական ճաշկերույթ, որին ներկա են լինում վրացական Եկեղեցու հոգևորականաց դասը, մտավորականներ, արվեստագետներ, Ռուս Եկեղեցու ներկայացուցիչներ, Թբիլիսիի հայոց եկեղեցու վարչության անդամներ, հայ քահանայից դասը և պաշտոնական այլ անձինք:

Ճաշկերույթին ներկա էր նաև Վրացական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի լիազոր Ա. Ցիկլաուրին:

Ճաշկերույթի ժամանակ Նորին Սրբություն Իլիա Երկրորդը հանդես է գալիս Հայոց Հայրապետին ուղղված հետևյալ խոսքով.

ՀԱՄԱՅՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ ԻԼԻԱ Բ-Ի ԽՈՍՔԸ

Նորին Սրբություն Վազգեն Առաջին,
Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Ձերդ Սրբության այցելությունը Վրաստան մոտենում է իր ավարտին: Այս այցելությունը, ինչպես և բոլոր նախորդները, ունի իր պատմական նշանակությունը: Այն հանդիսանում է երկու մեծ ժողովուրդների՝ վրաց և հայոց ժողովուրդների մշակույթների և ավանդությանց հանդիպումը:

Դժվար է այս կարճ խոսքի մեջ ամբողջականորեն ներկայացնել մեր հնագույն ժողովուրդների ու Եկեղեցիների մշակույթը: Կարելի է միայն նշել, որ մեր ժողովուրդները, որոնք ստեղծեցին վրաց այբուբենը, հայոց այբուբենը, Ձվարթնոցը Հայաստանում և Ջվարին Վրաստանում, վրացական խաչնկարն ու հայկական մանրանկարը, Սվետիցխովելին ու Էջմիածինը, և որոնք հարյուրամյակների ընթացքում խաղաղություն չտեսան ու արյունահեղ պատերազմներում պաշտպանեցին իրենց հողն ու ապատությունը և այդպիսի ծանր պայմաններում կարողացան ստեղծել բարձր մշակույթ, իսկապես արժանի են կոչվելու մեծ ժողովուրդներ, հերոս ժողովուրդներ, հաղթող ժողովուրդներ:

Մեր նախորդների և մեր ներկա սերնդի ծառայությունն այն է, որ մենք կարողացանք պահպանել մեր մշակույթը. պահպանեցինք Բոլնիսյան Սիոնը, Գելատին, Հռիփսիմեն, Գայանեն և մշակույթի այլ հուշարձաններ: Սակայն ամենաթանկագինը, որ մենք պահպանեցինք, մեր հոգին է, մեր ներքին ուժականությունը:

Շատ ընդհանրություններ ունեն մեր երկու ժողովուրդները՝ մե՛կ ճակատագիր, մե՛կ բնություն: Երկարատև պայքարներում մենք կարողացանք պահպանել մեր հավատքը, մեր լեզուն և ստեղծագործական այն ոգին, որ մեզ պարգևեց ամենակարող Փրկիչը:

Ձերդ Սրբություն, ինչպես Ձեզ հայտնի է, վրացիները բնավորությամբ շատ բարյացակամ մարդիկ են: Ուզում եմ այստեղ հիշել հայ գրաքննադատ Վազգեն Մնացականյանի մեկ արտահայտությունը: Նրա հայրը ապրել է Թբիլիսիում և մոտ է եղել վրացիներին: Նա ասում է, որ վրացին այնպիսի մարդ է, որ իր մերձավորին ոչ մի վատ բան չի անի, ուրիշի անիվի մեջ փայտ չի խրի. եթե նրա սրտում մի կաթիլ արյուն էլ մնա, նա այն կբաժանի ուրիշների հետ, եթե երկնքում սև ամպ հայտնվի, ապա վրացին կաղոթի, որ կարկուտը չխփի իր հարևանին:

Ահա այսպիսի սրտով ենք դիմավորում Ձեզ, Ձերդ Սրբություն, և ուրախ ենք ողջունելու Ձեզ հանուն համայն մեր բարձրաստիճան հոգևորականության և մեր հավատացյալների: Համոզված ենք, որ Ձեր այցելությունը մեծապես կնպաստի մեր ժողովուրդների և Եկեղեցիների մերձեցմանն ու եղբայրական համագործակցությանը: Համագործակցությունը մեր միջև եղել է ու կլինի բազմակողմանի և փոխադարձաբար օգտակար:

Ձեր գործունեության մասին, որպես Հայ Եկեղեցու պետի, կարելի է շատ բան ասել, ինչպես հաճախ վկայում են Ձեր գործակիցները: Այն, ինչ չի արվել հարյուրամյակների ընթացքում, Դուք կարողացաք անել Ձեր գահակալության շրջանում: Դուք մեծ ավանդ եք ներդնում քրիստոնեական Եկեղեցիների մերձեցման և էկումենիկ շարժման գործում: Մեծ է Ձեր ծառայությունը նաև աշխարհի խաղաղության պահպանման գործում: Պատերազմի և խաղաղության հարցերը այսօր հուզում են համայն մարդկությանը, այդ թվում նաև հոգևոր

գործիչներին: Առավել քան երբևէ, աշխարհն այսօր կանգնած է ոչնչացման ստույգ վտանգի առջև. կուտակված են այնպիսի ահավոր զենքեր, որոնք կարող են բավմապատիկ անգամ քարուքանդ անել աշխարհը՝ ոչնչացնելով քաղաքակրթությունն ու կյանքը:

Հնացել են անցյալի սկզբունքները պատերազմի և խաղաղության վերաբերյալ: Այժմ տարբեր են ժամանակները, և պետք է տարբեր ձևով մոտենալ այդ հարցին:

Մեծ ֆիզիկոս Ալբերտ Էյնշտեյնն իր մահվանից քիչ առաջ ասել է. «Ատոմի ճեղքումը փոխեց ամեն ինչ մեր շրջապատում, բացի մեր գիտակցությունից»: Հենց սրանում է կայանում յուրաքանչյուր առաջադեմ մարդու խընդիրը. փոխել մեր գիտակցությունը, ըմբռնել գոյություն ունեցող պայմանները, որպեսզի խուսափենք անուղղելի դաժան աղետից:

Այսօր մարդիկ շատ են խոսում, ստանում բազում ինֆորմացիաներ, սակայն մենք դեռևս չենք սովորել լսել միմյանց: Երբ մենք սովորենք լսել միմյանց, ապա այն ժամանակ հավանաբար կսովորենք նաև հասկանալ իրար:

Ցանկանում եմ Ձերդ Սրբությանը անսպառ եռանդ և փայլուն հաջողություններ Ձեր բազմակողմանի գործունեության մեջ, իսկ Ձեր Եկեղեցուն և եղբայրական հայ ժողովրդին՝ հետագա վարգացում և բարգավաճում:

Թող Տերը օրհնի մեր պատմական Եկեղեցիները և մեր ժողովուրդներին:

Այնուհետև, ի պատիվ Վեհափառ Հայրապետի, հանդես է գալիս Ս. Սիոն եկեղեցու երգչախումբը՝ կատարելով վրացական եկեղեցական և ժողովրդական երգեր: Ճաշկերույթի ավարտին խոսքը տրվում է Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսին:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍՔԸ ՃԱՇԿԵՐՈՒՅԹՈՒՄ

Աստուծո ողորմությամբ մեկ անգամ ևս իմ քայլերն ուղղեցի դեպի սիրելի Վրաստան, հրավերովը մեր սիրեցյալ եղբոր՝ Իլիա Բ կաթողիկոսի: Ինչպես նախորդ անգամներին, նաև այս անգամ ընդունելությունը եղավ շատ սիրալիր, շատ ճոխ ամեն իմաստով և հարապատ եղբայրական սիրո մթնոլորտում: Ես ինձ զգացի իմ տան մեջ: Իսկական եղբայրական հյուրասիրություն էր, ճշմարիտ վրացական հյուրասիրություն: Շնորհակալ եմ, Ձերդ Սրբություն, այս բոլորի համար:

Ես պետք է շնորհակալություն հայտնեմ նաև վրացական պետական իշխանության ներկայացուցիչներին, որոնցից այստեղ ներկա է կրոնական խորհրդի մեծարգո նախագահը, որի հետ մենք այսօր հանդիպում ունեցանք իր պաշտոնատեղում: Պետք է ասեմ, որ չափազանց զգացվեցի այդ առթիվ: Մի անգամ ևս համոզվեցի, որ այն բարեկամական զգացումները, որ կան ինձ հանդեպ այստեղ, արտահայտվում են նաև պետական իշխանությանց կողմից, ինչ որ ինձ համար չափազանց մխիթարական է: Ես կամենում եմ շնորհակալություն հայտնել նաև, որ Իլիա Բ Պատրիարք-կաթողիկոսը առիթ ստեղծեց այցելելու Թբիլիսիի մի քանի վրացական եկեղեցիներ, ինչպես նաև Ս. Սիոն տաճարը երկու անգամ, ուր լսեցինք վրացական Եկեղեցու հոգևոր սքանչելի երաժշտությունը: Մեր հայկական և վրացական հոգևոր ու նաև ժողովրդական երգերը իրար չեն նմանվում, և ճիշտ դրա համար ես սիրում և գնահատում եմ վրացական երգն ու երաժշտությունը, որը չափազանց ինքնատիպ է՝ հատուկ միայն վրացական երաժշտական հանճարին: Կարծում եմ Աստված ինձ

տակավին մի քիչ էլ կյանք կտա, և ես ուրիշ առիթներ էլ կունենամ վրացական հոգևոր և աշխարհիկ երաժշտություն ունկնդրելու:

Սիրելի սեղանակիցներ, Իլիա կաթողիկոսը և ես եղբայրներ ենք մոտ երկու հազար տարիներից ի վեր: Երկու հազար տարիներից ի վեր մենք ճանաչում և գնահատում ենք իրար, որովհետև մեր Եկեղեցիները երկու հազար տարիների եղբայրություն ունեն, և մեր երկու ժողովուրդները երկու հազար տարիներից ի վեր կապված են միմյանց բարեկամությամբ: Ինչպես ուրիշ անգամներ էլ արտահայտվեցինք Իլիա կաթողիկոսը և ես, պատմությունը երբեք չի մոռացվի: Մենք անցյալին նայելով՝ ավելի լավ ենք հասկանում ներկան և ավելի հստակ ենք տեսնում մեր ապագա ճանապարհը: Ես երեկ բացառիկ ուրախությունն ունեցա այցելելու Ձեռագրաց Մատենադարանը, որտեղ մեզ ընդունեց տնօրենուհի տիկին Ելենան: Դիտեցինք վրացական բոլոր պատմական փաստաթղթերը, ձեռագրերը, ինչպես նաև մանրանկարչությունը: Այդ նույն դահլիճում մի մեծ պահարանի մեջ կային նաև հայկական ձեռագրեր: Եվ ես մտածեցի, որ գուցե լուռ պահերին, գիշերը, վրացական և հայկական այդ ձեռագրերը խոսում են իրար հետ ինչ-որ գաղտնի, խորհրդավոր լեզվով: Երանի թե մենք կարողանայինք հասկանալ այդ լեզուն:

Ինչպես մեծահարգ պարոն նախագահի գրասենյակում խոսում էինք այսօր մեր զրույցի ընթացքում, ես այս տարի այցելեցի արտասահմանի մեր հայկական եկեղեցիները Հարավային Ամերիկայում և Ֆրանսիայում մայիս-հունիս ամիսներին: Այնտեղ մեր վանական հանդիպումների առիթով ես զգացի, որ նաև արտասահմանի հայերը բավականին հստակ տեսնում են մեր երկու ժողովուրդների իրական բարեկամությունը: Ինչպես գիտեք, մեր ժողովրդի դըժբախտ ճակատագրի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը բնաջընջվեց 1915 թվականին Օսմանյան կառավարության կողմից: Ձոհվեցին մոտ երկու միլիոն հայեր: Ժողովրդի մեկ մասը կարողացավ ապատվել, ոմանք եկան Սովետական Հայաստան, իսկ մեծ մասը տարածվեց աշխարհով մեկ: Արտասահմանում հնուց էլ արդեն հայկական գաղութներ կային, այնպես որ այսօր մեկուկեսից երկու միլիոն հայություն է ապրում Սովետական Միությունից դուրս. Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում՝ ավելի քան կես միլիոն, Եվրոպայում և մեծ մասամբ Ֆրանսիայում՝ 300 հազար, շուրջ կես միլիոն Միացյալ Նահանգներում և նույնքան էլ Հարավային Ամերիկայում և այլ երկրներում: Ինչպես գիտեք, Սովետական Միությունում, Հայաստանից դուրս, ապրում են ևս մեկ և կես միլիոն հայեր:

Այսպիսով, սփյուռքի մեր ժողովուրդը եկեղեցիով կապված է Ս. Էջմիածնին և Սովետական Հայաստանին, որովհետև Հայ Եկեղեցու պատմական կենտրոնը Ս. Էջմիածինն է: Եվ մենք աշխատում ենք, որ եկեղեցական ճանապարհով մեր ժողովրդի ամբողջությունը, միությունը պահպանվի, պահպանվի նաև մեր մայրենի լեզուն, որ շատ դժվար է պահպանել արտասահմանի հայության համար, մանավանդ արևմտյան երկրներում: Ինչպես հիշեցի, արտասահմանի հայերը ևս ծանոթ են մեր հարցերին: Երբ վրացական և հայկական ժողովուրդների բարեկամության մասին մասնավոր արտահայտություններ լինեն, նրանք էլ են արձագանքում: Ես վստահ եմ, թեև տակավին արտասահմանից թերթեր չենք ստացել, որ ձեր երկրի մեծահարգ առաջին քարտուղար Շևարդնաձեի՝ Ստեփան Շահումյանի անվան հայկական թատրոնում արտասանած ճառը անպայման շատ ուժեղ արձագանք կգտնի արտասահմանի հայության մեջ: Մեծարգո Տիար Շևարդնաձեի ճառը իսկապես բացառիկ պատմական նշանակություն ունի: Այդ խոսքը մի անգամ ևս ուժեղ

արտահայտությունը հանդիսացավ վրաց ժողովրդի ապգային կգացումների դեպի հայ ժողովուրդը, որի համար մենք բոլորս երախտապարտ ենք:

Քանի որ արտասահմանի հայության մասին բավական երկար արտահայտվեցի, ես կցանկանայի ձեզ հայտնել մի քանի տեղեկություններ ևս: Վերջին տարիներին իմ ուղևորությունների ընթացքում անձամբ հաստատեցի, որ սփյուռքի հայության ծոցում մի ուժեղ շարժում է վարգանում 1915 թվականի ցեղասպանությունը միջապգային մակարդակով ճանաչել տալու համար: Բարեբախտաբար մի քանի պետություններ բարյացակամ են այս հարցի վերաբերյալ, հատկապես ֆրանսիական պետությունը: Երբ ես այս տարի այցելեցի Ֆրանսիա, Փարիզի արվարձաններից մեկում՝ Ալֆորվիլ քաղաքում, հայ նահատակների հիշատակին նվիրված հուշարձանի բացումը կատարվեց քաղաքագլուխ Ժոզեֆ Ֆրանչեսկիի որոշումով: Մեծ հանդիսավորությամբ տեղի ունեցավ հուշարձանի բացումը, որին ներկա էր ինքը՝ քաղաքագլուխը: Այդ առթիվ նա հանդես եկավ հոյակապ մի ճառով և ֆրանսիական կառավարության ու նրա պրեզիդենտ Ֆրանսուա Միտերանի անունից հայտարարեց, որ Ֆրանսիան պաշտպանում է այդ ցեղասպանության իրողությունը: Պետք է ավելացնեմ նաև, որ Ժնևի Միացյալ Ապգերի Կազմակերպության հանձնաժողովի մեջ արդեն օրակարգի վրա դրված է այդ հարցը, որին, անշուշտ, հակառակվողներ էլ կան. առաջին հերթին ինքը՝ Թուրքիան և նրա ամենամոլի պաշտպանն այս հարցում՝ Պակիստանը:

Ապրում ենք մի տագնապալի շրջան, երբ մարդկությունը կանգնած է գոյատևելու կամ իսպառ բնաջնջվելու հարցի առջև:

Մեր Եկեղեցիները իրենց սրբապան պարտքն են համարում աղոթել ու գործել վասն վինաթափման և պահպանման ժողովուրդների խաղաղ գոյակցության ամբողջ աշխարհում:

Հանուն խաղաղության պայքարը գերապանցապես քրիստոնեական և մարդասիրական մի պայքար է, որը երջանիկ ենք հաստատելու, թե գլխավորում է մեր սովետական երկիրը:

Խաղաղության պահպանման հարցը, մեր երկու Եկեղեցիների ու ժողովուրդների համար նաև ապգերի գոյատևման հարց է, որովհետև, Աստված մի՛ արասցե, նոր մի պատերապմի պարագային, մեր երկու երկրները պատերապմի առաջին գծի վրա կլինեն: Երկու տարի առաջ, երբ ես գտնվում էի արտասահմանում, Արևմտյան Գերմանիայում հրատարակվող մի ամսագրում տեսա մի քարտեզ, որտեղ ցույց էր տրվում Թուրքիան, որի հողամասի վրա տեղադրված են ամերիկյան 36 ռազմական բազաներ, որոնցից երեքը Հայաստանի սահմանների դիմաց և երկուսը՝ Վրաստանի:

Մեր Եկեղեցիները, որոնք անցյալում դարեր շարունակ տառապել ու նահատակվել են օտարապգի արջավանքների ընթացքում, մեր օրերին պիտի շարունակեն ջերմագին եռանդով աղոթել ու գործել, ռուսաց ուղղափառ մեծ Եկեղեցու կողքին, ի խնդիր խաղաղության դատի հաղթանակի:

Ահա եղբայրական գործակցության մի աստվածահաճո ճանապարհ ևս մեր Եկեղեցիների՝ վրացական և հայոց Եկեղեցիների միջև: Թող Աստված օգնական մնա մեզ, և մեր ժողովուրդները թող այլևս երբեք ու երբեք չտեսնեն իրենց սահմանների վրա կրակը պատերապմի:

Այս մաղթանքով և կրկին իմ սրտից բխած ջնորհակալական զգացումներով բաժանվում եմ Ձերդ Սրբությունից և ձեր բոլորից, վերադառնալու Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, վերստին հանդիպելու և եղբայրական սիրով կրկին ողջագուրվելու համար Ձեզ հետ:

Օրհնություն վրաց ավնվասիրտ ժողովրդին ու նրա առաքելական սուրբ Եկեղեցուն:

Խաղաղություն ընդ ձեզ, այժմ և միշտ. ամեն:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Նույն օրը, երեկոյան ժամը 24-ին, հրաժեշտ առնելով Իլիա Բ կաթողիկոսից և վրացական երկրից, ինչպես նաև Հայ Եկեղեցու սպասավորներից ու հայ հավատացյալներից, Հայոց Հայրապետը Իր շքախմբով վերադառնում է Հայաստան:

Երևանի երկաթուղային կայարանում, նոյեմբերի 28-ին, ժամը 18-ին, Վեհափառ Հայրապետին դիմավորում և բարի գալուստ է մաղթում Մայր Աթոռի ողջ միաբանությունը՝ գլխավորությամբ Մայր տաճարի լուսարարապետ Տ. Հուսիկ արքեպիսկոպոս Սանթուրյանի:

Վեհափառ Հայրապետին դիմավորելու էին եկել նաև Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալներ Անդրանիկ Հասրաթյանն ու Ռաֆիկ Զարգարյանը:

Կայարանից մեքենաների շարասյունը ուղևորվում է դեպի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:

Կրկին ղողանջում են Մայր Աթոռի Միածնաէջ տաճարի կանգակները: «Հրաշափառ»-ով Վեհափառ Հայրապետը մուտք է գործում Մայր տաճար:

Հանուն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության, Վեհափառ Հայրապետին բարի գալուստ է մաղթում Մայր տաճարի լուսարարապետ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթուրյանը:

Հայոց Հայրապետի օրհնաբեր այցելությամբ Վրաստան առավել ամրապընդվեց Հայ և Վրաց Եկեղեցիների և ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունն ու եղբայրությունը:

ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մայր Աթոռիս Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը, նախագահությամբ Վեհափառ Հայրապետի, 2 նոյեմբեր 1984-ի իր նիստում, անդրադառնալով Մայր Աթոռիս և Տանն Կիլիկիո Աթոռի հարաբերություններին, ողջունելի գտավ 1984 թվականի հունիսի 13—15-ը Փարիզում եղբայրական հանդիպումը Տ. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և Տ. Տ. Գարեգին Բ Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսի միջև և հույս հայտնեց, որ ստեղծված փոխադարձ սիրո և փոխըմբռնման մթնոլորտում, հետագա բանակցություններով ու հանդիպումներով հնարավոր կդառնա կարգավորումը և բարեհաջող լուծումը գոյություն ունեցող եկեղեցական տագնապի: Սույն նիստում Վեհափառ Հայրապետը բանաձևեց Մայր Աթոռիս առաջադրանքը ի խնդիր հայ սփյուռքի եկեղեցական տագնապի վերացման, որ հրապարակում ենք ի գիտություն մեր եկեղեցական կենտրոններին և հավատացյալ ժողովրդյան:

«Նախախնամողն Աստուծո ողորմությամբ, Ս. Թադեոս և Ս. Բարթողիմեոս առաքյալների քարոզության հիման վրա, 301 թվականին կազմավորվեց Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ձեռամբ և հաստատվեց Հայոց Հայրապետական Աթոռը Արարատյան աշխարհ ի Ս. Էջմիածին:

Քաղաքական ծանոթ պատճառների հետևանքով, Հայոց Հայրապետական Աթոռը ժամանակավորապես ստիպվեց տեղափոխվել և հաստատվել այնտեղ, ուր հաստատվել էին Հայոց Պետական Իշխանությունները: Այսպիսով Ամենայն Հայոց Հայրապետները իրենց Աթոռը հաստատեցին նաև Կիլիկիա, հայկական կիլիկյան թագավորության շրջանին: Երբ Կիլիկյան հայկական պետությունը քայքայվեց ու վերացավ, Հայոց Հայրապետական Աթոռը վերադարձավ իր սկզբնական նստատեղին, Ս. Էջմիածին, 1441 թվականին: Այդ թվականից տարիներ անց կազմավորվեց Կիլիկյան Կաթողիկոսական Աթոռը իբրև տեղական Աթոռ Կիլիկիո շրջանի հայության համար: Այդ իրավիճակը գոյատևեց նաև Օսմանյան կայսրության ամբողջ շրջանին, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմ, մինչև Մեծ Եղեռն, որի հետևանքով Կիլիկյան Աթոռը ստիպվեց հեռանալ իր հայրենի հողից և մի քանի տարիներ անտուն մնալուց հետո, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե-ի հաճությամբ և Երուսաղեմի Պատրիարք Եղիշե Արքեպիսկոպոս Դուրյանի կարգադրությամբ, Կիլիկյան Աթոռի իրավասությանը փոխանցվեցին Դամասկոսի և Լիբանանի թեմերը, որպեսզի Կիլիկյան Աթոռը գոյատևի նոր պայմանների մեջ: Այսպիսով Կիլիկյան Կաթողիկոսական Աթոռը հաստատվեց Անթիլիաս, ունենալով իր իշխանության ներ-

քև Լիբանանը, Սիրիան և Կիպրոս կղզին, իբրև տեղական Կաթողիկոսական Աթոռ, իր ներքին ինքնավար կազմակերպությամբ, իր հատուկ կանոնագրությամբ: Այս պայմաններում, սկիզբ առավ համերաշխ գործակցության մի շրջան հայ եկեղեցական նվիրապետական կառույցի ծոցում, սիրալիր հարաբերություններով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Մեծի Տանն Կիլիկիո Աթոռի միջև: Այս օրինական իրավիճակը տևեց մինչև 1957 թվականը, որից հետո Տանն Կիլիկիո Աթոռը սկսեց իր իշխանությունը տարածել Ս. Էջմիածնի իրավասության ներքև գտնվող թեմերի վրա՝ Միացյալ Նահանգներում, Պարսկաստանում, Հունաստանում, Գարագասում (Հարավային Ամերիկա), ծնունդ տալով բոլորին ծանոթ եկեղեցական տագնապալի կացության:

Ստեղծված տագնապը առավել խորացավ, երբ 1964-ից սկսյալ, Կիլիկյան Աթոռի կաթողիկոսը սկսեց իր Աթոռը նկատել հավասարապոր Ամենայն Հայոց Ընդհանրական Կաթողիկոսական Աթոռին:

Բնականաբար, տագնապը վերացնելու միակ հնարավոր ճանապարհը՝ վերացումն է՝ տագնապին տուն տվող բուն պատճառի: Հետևաբար, քսան և յոթ տարիներից ի վեր գոյատևող տագնապալի կացությունը հնարավոր կդառնա վերացնել, վերահաստատումովը մինչ 1957 թվականը գոյություն ունեցող օրինական իրավիճակի: Այս կերպով ինքնին կլուծվեն բոլոր հարցերը և կվերսկսի համերաշխ գործակցության մի նոր շրջան՝ Մայր Աթոռի և Կիլիկյան Աթոռի միջև, ու այլևս ոչ մի արգելք չի լինի, որ Մայր Աթոռի հավանությամբ, Ս. Էջմիածնի իրավասության ներքև գտնվող թեմերի մեջ, հովվական աշխատանքի կոչվեն նաև Կիլիկյան Աթոռի հոգևոր սպասավորները, մնալով հանդերձ միաբանները իրենց Աթոռի: Մեր առաքելական Մայր Եկեղեցին կվերագտնի իր միությունը:

Այս իրավիճակի վերահաստատումը ոչ միայն բնական է և անհրաժեշտ եկեղեցական կանոնական իմաստով՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու միությունը և մեկությունը պայմանավորող, այլ նաև հրամայական անհրաժեշտություն է՝ ի խնդիր արտասահմանի հայ հավատացյալ ժողովրդի միասնության ամրապընդման:

Հայրենի սրբական հողի վրա խարսխված Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Ընդհանրական Հայրապետական Աթոռը՝ միակ կանոնական և իրական գերագույն հեղինակությունն է, որով կապահովվեն ու կնվիրագործվեն՝ Հայ Եկեղեցու միությունը և հայ հավատացյալ ժողովրդի ազգային միասնությունը: Մանավանդ, ինչքան ժամանակ հայ ժողովուրդը սփյուռք է ունենալու, հրամայական ճշմարտություն է պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու պատգամը, թե՝ «Ի վերայ Աջոյն և Սրբոյ Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կայ»:

Մեր իղձն ու հույսն է, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Մեծի Տանն Կիլիկիո Աթոռների հետագա բանակցություններով, հնարավոր կդառնա գտնել կանոնական ու գործնական ուղիղ ճանապարհը ի խնդիր մեր եկեղեցական տագնապի վերացման»:

Այս հույսով ու համոզումով Մայր Աթոռիս դիվանը հրապարակում է սույն «Հայտարարություն»-ը ի գիտություն և ի մխիթարություն մեր Եկեղեցու ու մեր հավատացյալ ժողովրդի:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ

Ս. Էջմիածին,
9 նոյեմբեր 1984 թ.

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԾՆՈՐՀԱՎՈՐԱՆՔԻ ԳԻՐԸ Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ 30-ԱՄՅԱ ԱԶԳԱՆՎԵՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

ՏԻԿԻՆ ԼՈՒԻԶ ՍԻՄՈՆԻՆ

Նյու Յորք

Այսօր համազգային տոն է ցնծագին: Աստուծո ողորմությամբ լրացան երեսուն տարիներ այն օրեն, երբ Հ. Բ. Ը. Միությունը իբրև նախագահ ընտրեց Ալեք Մանուկյանը՝ նախախնամության ընծան համայն հայության:

Ալեք Մանուկյանը հայու պայծառ հավատքով, բարոյական բարձր հեղինակությամբ և իրեն հատուկ գործարար տաղանդով երեսուն տարիներ շարունակ հանդիսացավ մեծ և անվուգական, իբրև բարեգործական միության տըքնաջան և իմաստուն նախագահը, իբրև բարերար հայրը մեր ժողովուրդի, իբրև հոգատար վավակը մեր Մայր Եկեղեցվո և Սուրբ Էջմիածնի, իբրև հարապատ բարեկամը մեր վերածնած հայրենիքի:

Հայ ժողովուրդի մեծանուն վավակ Ալեք Մանուկյանի կյանքին ու վաստակին բյուր օրհնություն Սուրբ Էջմիածնեն, և Մեր սրտեն բխած բարի մաղթանքներ, որ Տերը պահե պահպանե վայն քաջառողջ ևս երկար տարիներ ի գլուխ իր ապգանվեր առաքելության, ընտանեկան երջանկությամբ:

«Երանի այնոցիք որ սուրբ են սրտիւք, վի նոքա կԱստուած տեսցեն»: Ամեն:

ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին,
1 դեկտեմբեր 1984 թ.

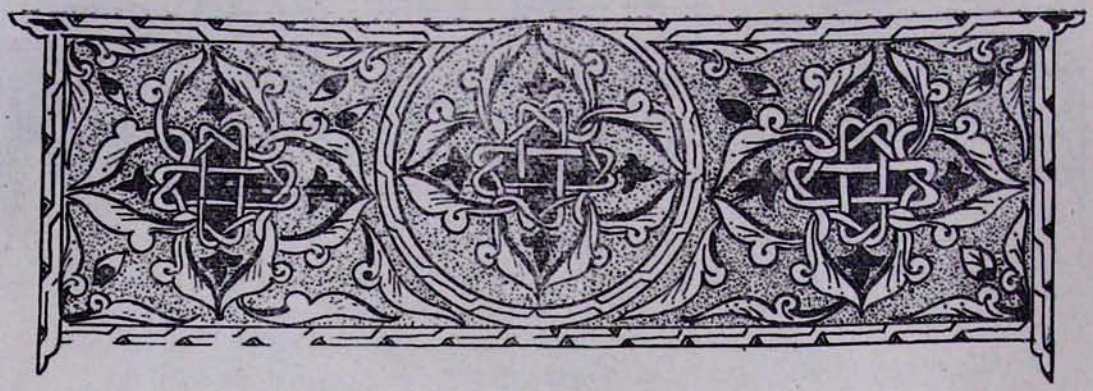

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վեհափառ Հայրապետի բարձր կարգադրությամբ Ս. Գայանե եկեղեցում, ձեռամբ Մայր Աթոռի լուսարարապետ Տ. Հուսիկ արքեպ. Սանթուրյանի, կատարվում է քահանայական ձեռնադրություն Վարդգես սրկ. Մկրտչյանի և Գարուշ սրկ. Լավարյանի:

Նոյեմբերի 17-ին կատարվում է «Յերեկոյէ կոչումն քահանայութեան» կարգը ըստ ձեռնադրության Մաշտոցի, խարտավիլակությամբ Մայր Աթոռի միաբան Տ. Ասողիկ աբեղա Արիստակեսյանի: Հայր սուրբը վկայում է նորընծաների հոգեկան ու մտավոր պատրաստվածության և բարեմասնության ու արժանիքների մասին՝ նրանց ներկայացնելով արժանի քահանայական ձեռնադրության:

Հաջորդ օրը, նոյեմբերի 18-ին, ս. պատարագի արարողությունից առաջ, կատարվում է նորընծաների ձեռնադրության կարգը: Նորընծաները ծնրադիր առաջնորդվում են դեպի Ս. Խորան և ապա ձեռքերը բարձրացրած դառնում դեպի հավատացյալ բազմությունը, հրաժարվում աշխարհից՝ կոչվելու համար «ի սարկաւագութենէ ի քահանայութիւն սուրբ եկեղեցւոյ»: Այդ պահին սուրբ եկեղեցու կամարների տակ հնչում է հանդիսավոր ու հաղթական «Աստուածային և երկնային շնորհ, որ լնու կպէտս սպասաւորութեան առաքելական եկեղեցւոյ» շարականը:

Այնուհետև նորընծաները մոտենում են ձեռնադրիչ Տ. Հուսիկ արքեպիսկոպոսին, որը իր ձեռքը դնում է յուրաքանչյուրի գլխի վրա և հանդիսավոր արտասանում ձեռնադրության աղոթքը. «Ես դնեմ կձեռս ի վերայ սոցա և դուք ամենեքեան աղօթս արարէք վի արժանի լինիցին սոքա վաստիճան քահանայութեան, անարատ պահել առաջի սեղանոյ Տեառն Աստուծոյ»: Դպրաց դասը միաբերան վկայում է. «Արժանի են»:

«Ողջոյն»-ից առաջ նորընծաները աղոթքով և օրհնությամբ ստանում են քահանայական փիլոն, սաղավարտ, փորուրար, ջուրջառ:

Մոտենում է ձեռնադրության խորհրդավոր պահը: Տ. Հուսիկ սրբազանը մեռոնանիշը ձեռքին մոտենում է նորընծաներին, օծում սրբալույս մեռոնով նրանց ճակատն ու ձեռքերը և վերակոչում՝ Վարդգես սրկ. Մկրտչյանին Տ. Վարդան քահանա, իսկ Գարուշ սրկ. Լավարյանին՝ Տ. Հուսիկ քահանա:

Այնուհետև ձեռնադրիչ արքեպիսկոպոսը բուրվառով խնկարկում ու օրհնում է նորընծաներին, իսկ նորընծաները իրենց հերթին դառնում են դեպի ժողովուրդը և տալիս իրենց առաջին քահանայական օրհնությունը:

«Ողջոյն»-ի պահին Տ. Հուսիկ սրբազանը ողջագուրվում ու շնորհավորում է նորընծաներին, որին հետևում են բոլոր «քահանայք և սարկաւագք»:

Ապա պատարագիչ սրբազանը արտասանում է ոգեշունչ քարոզ՝ վեր հանելով Հայ Առաքելական Եկեղեցու հոգևորականաց դա-

Մի պահ ձեռնադրության արարողությունից

սի նվիրվածությունը իր ժողովրդին ու հայրենիքին և մաղթում նորընծա քահանաներին՝ պատվով շարունակելու նախնյաց սուրբ ավանդությունները և միշտ բարձր պահելու հոգևորականի իրենց կոչումը:

Քարոզից հետո ս. պատարագը շարունակվում է մինչև վերջ:

Արարողության հաջորդ օրը, Տ. Հուսիկ արքեպ. Սանթուրյանի գլխավորությամբ, նորընծաները առաջնորդվում են Վեհարան՝ ստանալու Վեհափառ Հայրապետի օրհնությունները և մաղթանքները:

Նորին Սրբությունը գոհունակությամբ և հայրական սիրով ընդունում է նորընծա քահանաներին և նրանց բարեմաղթում՝ լինել նվիրված իրենց կոչումին և առանց թերանալու ծառայել Հայ Եկեղեցուն և հայ ժողովըրդին:

Երկու նորընծա քահանա հայրերը իրենց «քառասունքը» կանցկացնեն Մայր Աթոռում:

Տ. ՎԱՐԴԱՆ ՔՀՆ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Տ. Վարդան քհն. Մկրտչյանը ծնվել է 1950 թվականին Երևանում: 1967 թ. ավարտում է Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցը: 1969—1972 թթ. ծառայում է սովետական բանակում: 1974 թ. ընդունվում է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետ և ավարտում 1979 թ.: Նույն տարում ընդունվում է Մսուր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան: 1981 թ. ձեռնադրվում է սարկավագ՝ ձեռամբ Տ. Հուսիկ արքեպ. Սանթուրյանի:

1982 թվականին ավարտում է հոգևոր ճեմարանը և աշխատանքի անցնում Ս. Էջմիածնի «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունում որպես քարտուղար: Ներկայումս աշխատում է նույն պաշտոնում:

Տ. ՀՈՒՍԻԿ ՔՀՆ. ԼԱԶԱՐՅԱՆ

Տ. Հուսիկ քհն. Լազարյանը ծնվել է 1955 թվականին Երևանում: 1972 թվականին գերազանց առաջադիմությամբ ավարտում է Երևանի Հովհաննես Պողոսյանի անվան միջնակարգ դպրոցը: 1974 թ. ընդունվում է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետ: Համալսարանը ավարտում է 1979 թ. և նույն տարին ընդունվում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան: 1981 թ., ձեռամբ Տ. Հուսիկ արքեպ. Սանթուրյանի, ձեռնադրվում է սարկավագ:

1982 թ. ավարտում է հոգևոր ճեմարանը և անցնում աշխատանքի հոգևոր ճեմարանում որպես քարտուղար:

Ներկայումս աշխատում է նույն պաշտոնին և դասավանդում ճեմարանում:

* * *

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը շնորհավորում է Տ. Վարդան և Տ. Հուսիկ քահանաներին և նրանց ցանկանում նորանոր հաջողություններ իրենց հոգևոր ասպարեզում:

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Սույն թվականի հոկտեմբերի 29-ին Լենինականի Ս. Աստվածածին եկեղեցում քահանայական ձեռնադրություն է ստանում նույն եկեղեցու սարկավագ Գրիգոր Հակոբյանը և վերանվանվում Տեր Թաթուլ քահանա:

Հոկտեմբերի 28-ին, շաբաթ օրը, երեկո-

Մի պահ ձեռնադրության արարողությունից

յան, հավարտ կիրակամտի ժամերգության, կատարվում է «Կոչումն քահանայության», ըստ Ձեռնադրության Մաշտոցի, խարտավիլակությամբ Տ. Մյուռոն քահանա Ադամյանի:

Հետևյալ օրը, կիրակի, ի ժամ սուրբ պատարագի, Շիրակի թեմի առաջնորդ Տ. Նարեկ եպիսկոպոս Շաքարյանը կատարում է ձեռնադրության և օծման կարգը, ապա նորընծա քահանային տալիս իր հայրական օրհնությունը՝ մաղթելով նրան անսասան հավատք և հավատարմություն դեպի Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, կոչումի գիտակցություն և անմնացորդ նվիրում դեպի իր սրբազան առաքելությունը՝ դառնալու համար Տիրոջ այգում «մշակ առանց ամօթոյ»:

Տ. Թաթուլ քահանան ծնվել է 1945 թ. Պարսկաստանում, Խոյահանի շրջանի Հապարջրիբ գյուղում, որտեղ և ստացել է իր նախնական կրթությունը:

1968 թ. նա իր ծնողների հետ ներգաղթում է հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան, և բնակություն հաստատում Լենինական քաղաքում: Այստեղ նա, իր ուսումը շարունակելով հանդերձ, կանոնավոր կերպով հաճախում է եկեղեցի և հետևում եկեղեցական ու ծիսական արարողություններին: 1983 թ. նոյեմբերի 28-ին թեմի առաջնորդ Տ. Նարեկ եպիսկոպոսի ձեռամբ ստանում է սարկավագության աստիճան:

Նորընծա քահանա հայրը իր քառասունքըն անց է կացնելու Լենինականի Ս. Աստվածածին կամ Յոթվիրաց եկեղեցում:

ՇԻՐԱԿԻ ԹԵՄԻ «ՅՈԹ ՎԵՐՔ» ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՆԻՍՏ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՐԳՉԱԽՄԲԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆՈՒՄ

Արդեն հաստատված ավանդությամբ ժամանակ առ ժամանակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին են հրավիրվում Հայաստանում գործող այլ եկեղեցիների երգչախմբերը՝ իրենց մասնակցությունը բերելու ս. պատարագին միածնաէջ ս. տաճարում և վերանորոգելու իրենց ուխտը՝ հանդեպ Հայ Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ:

Նոյեմբերի 18-ին, կիրակի օրը, հայրապետական հրավերովը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի, Մայր Աթոռիս հյուրն էին Լենինականի «Յոթ վիրաց» Ս. Աստվածածին առաջնորդանիստ եկեղեցու երգչախմբի անդամները, գլխավորությամբ Շիրակի թեմի առաջնորդ Տ. Նարեկ եպս. Շաքարյանի:

Լենինականի «Յոթ վերք» եկեղեցու քառաձայն երգչախումբը կազմվել է 1956 թ.: Ներկայումս երգչախմբի ղեկավարն է ջնորհալի երաժիշտ Արամ Աղաբաբյանը: Երգչախումբը բաղկացած է 20 երկսեռ անդամներից:

Ուրախությամբ պետք է արձանագրել, որ Շիրակի «Յոթ վերք» եկեղեցու երգչախումբը, ինչպես երևաց ս. պատարագի երգեցողությունից, ունի կատարողական բարձր մակարդակ:

Օրվա պատարագիչն էր Շիրակի թեմի առաջնորդը: Սրբազան հայրը «Հայր մեր»-ից առաջ խոսում է բովանդակալից մի քարոզ՝ վեր հանելով հոգևոր երգի դերն ու նշանակությունը եկեղեցիներում հոգևոր մթնոլորտ ստեղծելու համար, որովհետև հոգևոր երգն էլ աղոթք է, հոգևոր թռիչք՝ դեպի աստվածային բարձունքները: «Ինքնին մեծ է ուժը աղոթքի, բայց էլ ավելի մեծ է ու բարձր, երբ այն ուղեկցվում է խոնարհ և հոգեթով երգով, երգ, որ կարող է հասնել մինչև բարձունքները անհունի, մինչև գահն Աստուծո»:

Սրբազան հայրը իր քարոզի վերջում հատկապես նշում է.

«Այսօր, մեզ համար հիշարժան այս պահին, եկել ենք Ս. Էջմիածին առ ոտն մերօրյա մեծ Հայրապետի՝ ներկայացնելու համար ոչ միայն մեր քննությունը, այլև աղոթելու և ամենքիդ հետ երգով ասելու. «Տեր, «երկար կեանք տուր Հայրապետին և ...անսասան պահիր դու միշտ, քո իսկ հիմնած Մայր Աթոռ», աղոթելու Հայ Առաքելական Եկեղեցու անսասանության համար, և մանավանդ, այս խնկաբույր կամարների տակ մեկ անգամ ևս փառաբանելու մեր երկնավոր Հորը՝ խնդրելով նրա օրհնությունը մեր բոլորին և կատարյալ խաղաղություն համայն աշխարհին»:

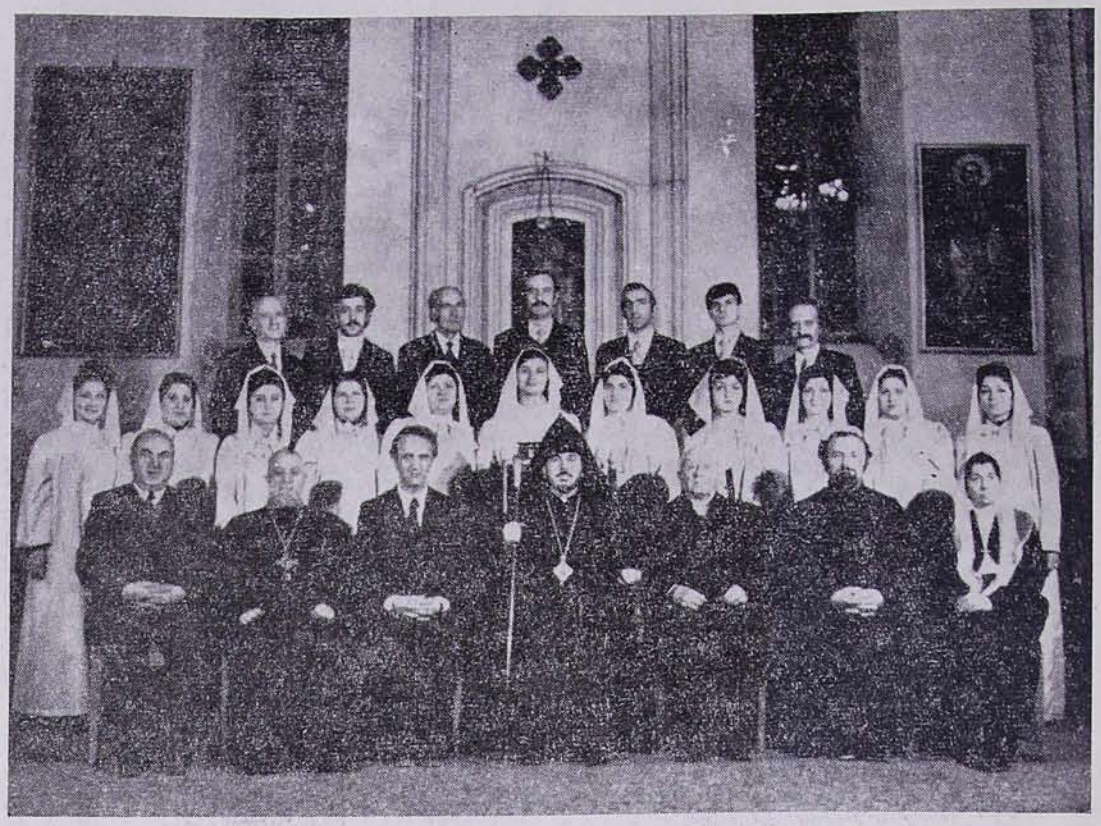

Լենինականի Ս. Աստվածածին եկեղեցու երգչախումբը առաջնորդ սրբազանի հետ

Ս. պատարագից հետո Վեհարանում երգչախմբի անդամներին ընդունում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն և տալիս իր հայրապետական գնահատանքն ու օրհնությունը: Այս առթիվ երիտասարդ երգիչ-երգչուհիները ծանոթանում են Նոր Վեհարանի թանգարանային ցուցանմուշներին, այցելում «Ալեք և Մարի Մանուկեան» նորակառույց գանձատուն, Մայր տաճարին կից թանգարան և մեծագույն տպավորություններով վերադառնում հայրենի Շիրակ:

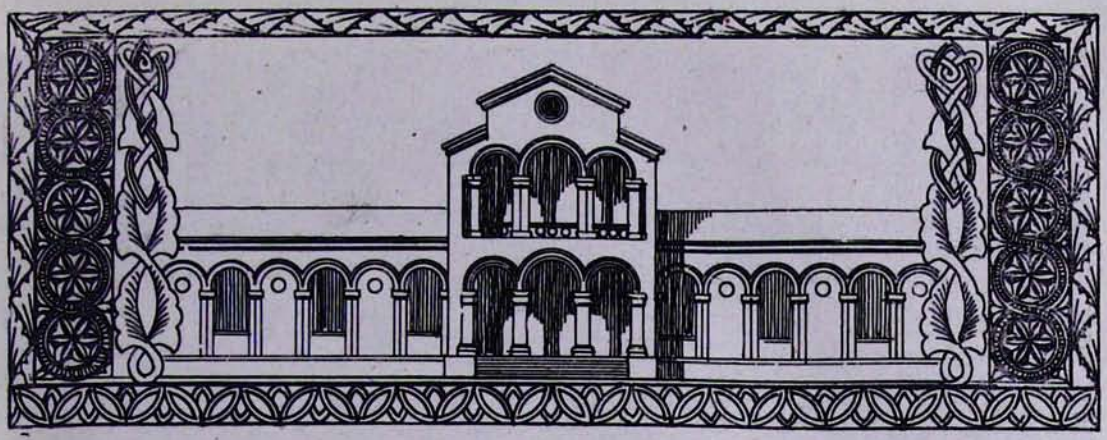

ԴԻՊԼՈՄԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Սույն թվականի դեկտեմբերի 7—8 օրերին հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների սրահում տեղի է ունենում հոգևոր ճեմարանի 1983—84 թթ. շրջանավարտների դիպլոմային աշխատանքների բանավոր պաշտպանություն՝ նախագահությամբ Ամենայն Հայոց Հայրապետի:

Հանդիսություններին ներկա էին Մայր Աթոռի միաբանությունը և պաշտոնեությունը, հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմը, ուսանողությունը և հյուրեր:

Հանդիսություններն սկսվում են դեկտեմբերի 7-ին, ուրբաթ օրը, առավոտյան ժամը 11-ին, հոգևոր ճեմարանի տեսուչ Տ. Եղնիկ քհն. Պետրոսյանի բացման խոսքով:

Այնուհետև շրջանավարտների առաջին խմբի ավարտաճառերի պաշտպանության քննիչ հանձնաժողովի նախագահ, հոգևոր ճեմարանի վաստակավոր դասախոս Պարգև Շահբազյանը, հանուն քննիչ հանձնաժողովի, որի կազմում էին բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ Երվանդ Մելքոնյանը և Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, ինչպես նաև ավագ գիտաշխատող Երվանդ Գրիգորյանը, ներկաներին է ներկայացնում հանձնաժողովի եզրակացությունները շրջանավարտ ուսանողների դիպլոմային գրավոր աշխատանքների վերաբերյալ:

Ապա իրենց դիպլոմային աշխատանքների բանավոր պաշտպանությամբ հանդես եկ գալիս,

1.—Գուրգեն սրկ. Մարտիրոսյանը. նրա ուսումնասիրության թեման է՝

«Զրադաշտության արձագանքները Ե դարի հայ մատենագրության մեջ և պայքարը նրա դեմ»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 78 մեքենագիր էջից (չորս գլուխ, վերջաբան): Պաշտպանությունը գնահատվեց «քաջալավ»:

2.—Վահան սրկ. Խաչատրյանը. նրա ուսումնասիրության թեման է՝

«Թեմատիկ պատկերագրումը հայկական ավետարաններում մինչև ԺԲ դար»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 63 մեքենագիր էջից (երկու խոսք, ներածություն, ուսումնասիրություն ըստ ավետարանների): Պաշտպանությունը գնահատվեց «լավ»:

3.—Մեսրոպ սրկ. Խաչիկյանը. նրա ուսումնասիրության թեման է՝

«Քահանայաթող Մաշտոց»-ը սկզբից մինչև ԺԴ դարը ներառյալ»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 238 մեքենագիր էջից (երկու խոսք, վեց գլուխ, ամփոփում, բնագրեր): Պաշտպանությունը գնահատվեց «լավ»:

Հաջորդ օրը քննիչ հանձնաժողովը, որի կազմում էին Տ. Հայկազուն վրդ. Նաջարյանը (նախագահ), բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ Արտաշես Մաթևոսյանը, դոցենտ Պետրոս Բեդիրյանը և ավագ դասախոս Խորեն Պալյանը, ներկաներին է ներկայացնում երկրորդ խմբի շրջանավարտնե-

Վեհ.փառ Հայրապետը վկայականի արժանացած սարկավագների հետ

րի դիպլոմային գրավոր աշխատանքների վերաբերյալ հանձնաժողովի եզրակացությունները: Այնուհետև իրենց ավարտաճառերի բանավոր պաշտպանությամբ հանդես են գալիս.

1.—Հակոբ սրկ. Մարտիրոսյանը, որի ուսումնասիրության թեման է՝

«Գրիգոր Գ Պահլավունու մատենագրական վաստակը»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 40 մեքենագիր էջից (ներածություն, չորս գլուխ): Պաշտպանությունը գնահատվեց «լավ»:

2.—Տ. Տիրայր քհն. Սահրադյանը. նրա ուսումնասիրության թեման է՝

«Հովհաննես Իմաստասեր Սարկավագի «Ընդդէմ քաղկեդոնականաց» երկը»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 52 մեքենագիր էջից (երեք գլուխ, եզրակացություն): Պաշտպանությունը գնահատվեց «բավարար»:

3.—Մկրտիչ սրկ. Ներսիսյանը. նրա ուսումնասիրության թեման է.

«Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու «Ձեռնադրության Մաշտոցի» վարգացումը Ժ—ԺԴ դարերում»:

Աշխատասիրությունը բաղկացած է 220 մեքենագիր էջից (ներածություն, հինգ գլուխ, ամփոփում): Պաշտպանությունը գնահատվեց «քաջալավ»:

Հանդիսությունների ավարտին Ամենայն Հայոց Հայրապետը Իր հայրական օրհնությունն է տալիս հոգևոր ճեմարանի դիպլոմներին արժանացած շրջանավարտներին:

Այնուհետև շրջանավարտները ներկաների ծափահարությունների ներքո Վեհափառ Հայրապետից աջահամբույրով ստանում են իրենց ավարտական վկայականները և նվերները:

Հանդիսությունները ավարտվում են Հայոց Հայրապետի «Պահպանիչ»-ով և խմբովին երգված «Հայր մեր»-ով:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Նոյեմբերի 4-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Տ. Թորգոմ աբեղա Խարապյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ պատարագիչ հայր սուրբը ընթերցում է Ամենայն Հայոց Հայրապետի սրբատառ կոնդակը՝ համայն Հայաստանյայց եկեղեցիներում Խորենյան Պատարագի կատարման մասին:

* * *

Նոյեմբերի 9-ին, ուրբաթ.—Այսօր հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների սրահում տեղի է ունենում արվեստագետ-լուսանկարիչ Հովհաննես Ճերեճյանի (Բեյրութ) դասախոսությունը՝ նվիրված Արևմտյան Հայաստանի պատմական հուշարձաններին: Դասախոսությունը ուղեկցվում էր գունավոր պատկերների ցուցադրմամբ:

* * *

Նույն օրը, երեկոյան ժամը 18-ին, ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում, Երևանի Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, դոկտոր, պրոֆեսոր Պիոն Հակոբյանը հանդես է գալիս հետաքրքիր և շահեկան դասախոսությամբ՝ նվիրված հայրենի մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանին:

Հարգարժան պրոֆեսորը նորագույն փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ Ս. Էջմիածնի հայրենաշունչ մթնոլորտում է ձևավորվել Աբովյանի հայրենասիրական և ապատատենչ ոգին:

Զեկուցման մեջ ներկայացվում է նաև Աբովյանի նորահայտ մի ներբողը՝ նվիրված Ս. Էջմիածնին:

Սույն դասախոսությանը ներկա էին Մայր Աթոռի միաբանությունը և հոգևոր ճեմարանի ուսանողները:

* * *

Նոյեմբերի 11-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Տ. Խաչատուր քհն. Ֆրանգյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ է խոսում Տ. Շնորհք աբեղա Բաղդասարյանը՝ «Սիրելիք, մի՛ ամենայն հոգւոյ հաւատայք, այլ ընտրեցէք վիոգիսն՝ եթէ յԱստուծո՞յ իցեն. վի բա-

կում սուտ մարգարէք ելեալ են յաշխարհ» (Ա Թուղթ Յովհաննու Դ 1) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Նոյեմբերի 14-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանի ընդունելութեանց սրահում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահութեամբ, տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում Տ. Եղիշե քհն. Սարգսյանը խոսում է ֆրանսիացի հայագետ Անտուան Մեյեի կյանքի և գործունեության մասին: Վերջում կեկուցող տեր հայրը պատասխանում է մի շարք հարցերի:

* * *

Նոյեմբերի 21-ին, չորեքշաբթի,—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում Տ. Ասողիկ աբեղա Արիստակեսյանը ներկայացնում է արաբ գրող Խալիլ Ջբրանի «Մարգարե» պոեմը՝ թարգմանությամբ սփյուռքահայ բանաստեղծ Վահե Վահյանի:

* * *

Նոյեմբերի 25-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Տ. Նարեկ քհն. Մատարյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում «Այր դու, ո՞ կացոյց սիս դատաւոր կամ բաժանարար ի վերայ ձեր: Եւ ասէ ցնոսա, տեսէք եւ զգոյշ լերուք յամենայն ագահութենէ, զի ոչ եթէ ի մթերից ընչից ուրուք իցեն կեանք նորա» (Ղուկ. ԺԲ 14—15) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Նոյեմբերի 28-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում Տ. Անանիա եպս. Արաբաջյանը համառոտակի խոսում է Հայոց Հայրապետի՝ Վրացական Օրթոդոքս Եկեղեցու պետ Նորին Սրբություն Իլիա Բ Պատրիարք-կաթողիկոսին և վրահայոց թեմին տրված այցելության մասին:

* * *

Դեկտեմբերի 1-ին, շաբաթ.—Տօն Սրբոց Առաքելոցն և առաջին լուսաւորչացն մերոց Թադէոսի և Բարթուղիմէոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Տ. Գրիգոր քհն. Տերտերյանը:

* * *

Դեկտեմբերի 2-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Տ. Եղնիկ քհն. Պետրոսյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում «Հայրատունկ այգւոյն հրեղէն պարիսպք և բարձր աշտարակ. ոսկեղէն բաժակք և ժիր մատռուակ Հայաստանեայց հայր հոգևոր Բարթուղիմէոս և Թադէոս» (շարական) բնաբանով:

Հավարտ ս. պատարագի, Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 64-րդ տարեդարձի առթիվ բովանդակալից խոսքով հանդես է գալիս Մայր տաճարի լուսարարապետ Տ. Հուսիկ արքեպ. Սանթուրյանը:

Այնուհետև Վեհափառ Հայրապետի գլխավորությամբ տեղի է ունենում մաղթանք՝ նվիրված Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 64-րդ տարեդարձին:

* * *

Դեկտեմբերի 5-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Սույն հավաքույթին ներկա էր Սուրբ Գրոց միջազգային միացյալ ընկերությունների ներկայացուցիչ Սամվել Եղնապարյանը: Հարգելի հյուրը խոսեց Սուրբ Գրոց ընկերության հիմնադրման և նրա կազմակերպչական աշխատանքների մասին:

* * *

Դեկտեմբերի 9-ին, կիրակի.—Յղութիւն Սուրբ Աստուածածնի յԱննայէ:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Տ. Թորգոմ աբեղա Խարապյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում «Զճանապարհս քո, Տէր, ցոյց ինձ, եւ զշաւիղս քո ուսո ինձ: Առաջնորդեա ինձ ի ճշմարտութեան քում և ուսո զիս, զի դու ես Աստուած փրկիչ իմ» (Սաղմ. ԻԴ 5) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Դեկտեմբերի 12-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում Հայոց Հայրապետը խոսում է Սովետական Հայաստանի 64-րդ տարեդարձի մասին՝ վեր հանելով նոյեմբերի 29-ի պատմական դերը և փրկարար նշանակությունը հայ ժողովրդի կյանքում:

*
* *

Դեկտեմբերի 16-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Տ. Ասողիկ աբեղա Արիստակեսյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում «Եւ արտասուքն վդառնութիւն սրտին ճշմարտէ» (Նարեկացի) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Դեկտեմբերի 19-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում Սովետական Միության հերոս, ծովակալ Հովհաննես Իսակովի կյանքի և հայրենանվեր գործունեության մասին բովանդակալից խոսքով հանդես է գալիս Տ. Բագրատ աբեղա Գալստյանը:

*
* *

Դեկտեմբերի 23-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Տ. Նարեկ քհն. Մատարյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում «Զի ամենայն որ բարձրացուցանէ զանձն իւր՝ խոնարհեսցի, եւ որ խոնարհեցուցանէ զանձն՝ բարձրասցի» (Ղուկաս ԺԸ 14) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Դեկտեմբերի 26-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ:

Հավաքույթի ընթացքում միաբանների կողմից քննարկվում են Մայր տաճարում Տ. Շնորհք աբեղա Բաղդասարյանի և Տ. Նարեկ քհն. Մատարյանի արտասանած քարոզները:

*
* *

Դեկտեմբերի 30-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ խորանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում Տ. Թորգոմ աբեղա Խարապյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ հավուր պատշաճի քարոզ է խոսում ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Տ. Աբել աբեղա Օղլուքյանը:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Նույն օրը Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցում իր անդրանիկ ս. պատարագն է մատուցում Տ. Վարդան քհն. Մկրտչյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում՝ «Եւ որ կամիցի ի ձէնջ առաջին լինել՝ եղիցի ձեր ծառայ» (Մատթ. Ի 27) բնաբանով:

*
* *

Նույն օրը Էջմիածնի Ս. Գայանե եկեղեցում իր անդրանիկ ս. պատարագն է մատուցում Տ. Հուսիկ քհն. Լապարյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում՝ «Որպէս փափագէ եղջերու յաղբերս ջուրց, այնպէս փափագէ անձն իմ առ քեզ, Աստուած: Ծարաւի է անձն իմ առ քեզ, Աստուած հզօր և կենդանի» (Սաղմ. ԽԱ 2) բնաբանով:

*
* *

Դեկտեմբերի 31-ին, երկուշաբթի.—Այսօր հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում Արևմտյան Հայաստանում նոր հայտնաբերված մի շարք պատմական հուշարձանների մասին հետաքրքրական և բովանդակալից վեկուցումով հանդես են գալիս ֆրանսիացի գիտնականներ Միշել և Նիկոլ Թիերի ամուսինները (Փարիզ):

ԹԵՄԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ԼՈՒՐԵՐ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻՑ

ՄԱՐՍԵԼԻ ՀԱՅՈՑ ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕԾՄԱՆ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ

Սույն թվականի հոկտեմբերի 14-ին, կիրակի օրը, Մարսելի հայոց Մայր եկեղեցում տեղի է ունեցել հանդիսավոր ս. պատարագ Սրբոց Թարգմանչաց ազգային-եկեղեցական տոնի առթիվ: Օրվա պատարագիչն է եղել Մարսելի հայոց առաջնորդ Տ. Հակոբ եպիսկոպոս Վարդանյանը: Այդ օրը Մարսելի հայոց Մայր եկեղեցին, որը օծված է եղել 1931 թվականի հոկտեմբերի 25-ին, բոլորել է իր օծման և անվանակոչության 53-րդ տարեդարձը:

Հավարտ պատարագի հոգեհանգստյան պաշտոն է կատարվել Մայր եկեղեցու հիմնադիրներ՝ հոգելույս Տ. Գրիգորիս եպիսկոպոս Պալաքյանի, Ասպետ Վահան Խորասանճյանի, ինչպես նաև իրենց նվիրատվություններով եկեղեցու կառուցմանը մասնակցած բոլոր հանգուցյալների հիշատակին: Այդ շարքում այս տարի բացառաբար հիշատակվել է նաև անգլիացի հայտնի քաղաքական գործիչ Ուիլյամ Գլադսթոնի անունը, որի ծոռը՝ Դեյվիդ Գլադսթոնը, որն այժմ Անգլիայի հյուպատոսն է Մարսելում, ներկա է եղել հոգեհանգստյան արարողությանը: Պատարագին և հոգեհանգստյան արարողությանը, բացի անգլիացի պաշտոնական հյուրերից, ներկա են եղել նաև Մարսելի նահանգապետ Պիեռ Սոմվեյը և Մարսելի քաղաքագլուխ Գաստոն Դեֆերի առաջին տեղակալ Ժան-Վիկտոր Կորդոնիեն:

Պատարագի սրբական երգեցողությունները կատարվել են Սահակ-Մեսրոպ երգչախմբի կողմից՝ ղեկավարությամբ խմբավար Խաչիկ Յըլմազյանի:

Հայ սուրբ թարգմանիչների հիշատակի ոգեկոչմանը նվիրված հավուր պատշաճի մի քարոզ է արտասանել պատարագիչ սրբազանը՝ պատմական ամփոփ տեղեկություններով վեր հանելով մեր հոգևոր մշակույթի առաջին մեծ երախտավորների մատուցած ծառայության նշանակությունը հայ գրականությանն ու դպրությանը: Նա նշել է, որ դարերի ընթացքում երջանկահիշատակ թարգմանիչները անաղարտ են պահել մեր հոգևոր արժեքները, անօրինակ փայլ են տվել դրանց և փոխանցել սերնդից սերունդ, որպես Եկեղեցի և որպես մշակույթ: Իր քարոզում Տ. Հակոբ եպիսկոպոսը գնահատանքով և երախտագիտությամբ է նշել Մայր Եկեղեցու հիմնադիրների ազգանվեր գործունեությունը, ինչպես նաև Գլադսթոնի գործադրած պատմական ջանքերը ի նպաստ հայ ժողովրդի արդար դատի:

Արարողության ավարտին, Մարսելի հայոց առաջնորդի գլխավորությամբ, հոգևորականների դասը, բարձրաստիճան հյուրերը և հավատացյալ ժողովուրդը, դուրս գալով տաճարից, ուղղվել է դեպի Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին կառուցված հուշարձան՝ մի պահ խոնարհվելու բյուրավոր հայ նահատակների հիշատակի առաջ:

Այնուհետև Սահակ-Մեսրոպ Կենտրոնի մշակութային Արծրուն Ջրբաշյան սրահում տեղի է ունեցել պաշտոնական ընդունելություն, որի ընթացքում եկեղեցու վարչության ատենապետ պրն. Արշամ Պապայանի շնորհակալության խոսքից հետո, եկեղեցական վարչության անունից ֆրանսերեն լեզվով ելույթ է ունեցել դոկտ. Կարապետ Ղավինեճյանը՝ ծանրանալով Ուիլյամ Գլադսթոնի հայանպաստ գործունեության վրա:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎ ՎԱՍՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ

Սույն թվականի նոյեմբերի 26—29 օրերին Վլադիմիրի մարզի պատմական Սուզդալ քաղաքում Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ Եվրոպայի երիտասարդների էկումենիկ խորհրդի (ԵԵԷՒ) հերթական ժողովը: Ժողովին մասնակցեցին սոցիալիստական տարբեր երկրների երիտասարդական կազմակերպությունների հոգևորական և աշխարհական շուրջ քառասուն ներկայացուցիչներ:

Ժողովի բնաբանն էր՝ «Մասնակցություն վասն խաղաղության վարգացման—Եվրոպայի սոցիալիստական երկրների երիտասարդների ներդրումը երիտասարդաց միջազգային տարում»:

Լիագումար չորս նիստերում լսվեցին «Զարգացում հանուն խաղաղության» թեմայով երկու գլխավոր զեկուցումներ՝ աստվածաբանական և ոչ աստվածաբանական մոտեցմամբ:

Այնուհետև աշխատանքային երեք խմբերում քննարկվեցին առաջադրված հետևյալ երեք ենթաթեմաները.

ա.—«Արևելաեվրոպական շրջանի երիտասարդների դերը Եվրոպայի երիտասարդների էկումենիկ խորհրդում».

բ.—«Քրիստոնեական ծառայությունը սոցիալիստական հասարակարգում».

գ.—«Խաղաղության և միության քրիստոնեական վկայություն»:

Ժողովի ավարտին՝ քննարկված հարցերի վերաբերյալ ընդունվեց պաշտոնական մի հաղորդագրություն:

Ժողովը քննության առարկա դարձրեց նաև Հելսինկիի վերջնական պայմանագրի տասնամյակի առթիվ 1985 թ. Ֆինլանդիայում տեղի ունենալիք ժողովի, ինչպես նաև նույն թվականին Մոսկվայում կայանալիք երիտասարդների և ուսանողների փառատոնին ԵԵԷՒ-ի մասնակցության վերաբերյալ մի շարք կարևոր հարցեր:

Ռուս պրավոսլավ Եկեղեցու նախաձեռնությամբ գումարված սույն խորհրդակցությանը մասնակցում էին Շիրակի թեմի առաջնորդ Տ. Նարեկ եպիսկոպոս Շաքարյանը և Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ Տ. Տիրան վարդապետ Կյուրեղյանը:

ՆԱՐԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՔԱՐՅԱՆ

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՊՅԱՆ

ԳԼԱՁՈՐԸ ՀԱՅ ԳԻՏԱՄԾԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

(Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման 700-ամյակի առթիվ)

Հայ ժողովուրդը գիտությանը, գրականությանը, արվեստին և առհասարակ մշակույթին հետամուտ է եղել վաղագույն ժամանակներից: Դա հայտնի իրողություն է: Նա ըստ այդմ դարեր շարունակ վայելել ու վայելում է օրինական հարգանք և պատիվ ամբողջ աշխարհում: Նրա ստեղծագործ հանճարի բազմապան ու բազմաժանր արգասիքները, որոնք մեզ են ավանդվել իբրև թանկարժեք ժառանգություն, հիացմունք ու երախտագիտություն են ներշնչել: Այդ հանճարի ճշմարտապես հանճարեղ մշակները՝ Պարույր Հայկակը, Լևոն Թվաբանը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Դավիթ Անհաղթը, Անանիա Շիրակացին, Գրիգոր Նարեկացին... այսօր էլ մեզ պարտավորեցնում են հիշել իրենց անունները ակնածանքով և շնորհապարտությամբ: Իսկ որքան «գանձ անապական» և «համօրէն երախտիք» են արարվել դըպրության օջախներում՝ միջին դարերի հայ դպրոցներում ու համալսարաններում, որոնցից մեկն է Գլաձորը՝ այնքան պայծառ ու նշանակալից:

Գլաձորը հայ միջնադարում բարձրանում է ոչ երբեք իբրև անապատային շքեղություն՝ ամայության մեջ, հանկարծուստ: Այն իր փառքի շռայլությամբ ողողում է իր նախորդ և հետնորդ հոգեհարապատների բարի անունն ու համբավը: Եթե շատ հիները թողնենք իրենց վաստակաբեկ խաղաղության մեջ և հիշենք միայն մի քանիսը՝ Անիի, Հաղբատ-Սանահինի, Խորանաշատի, Խոր վիրապի բարձրագույն տիպի դպրոցները, մեկ համար լրիվ օրինաչափ և օրինական կդառնա Գլաձորի ծնունդը այդ օրերին և այդ միջավայրում:

Գիտամշակութային ու կրթական հարուստ ժառանգություն և կենարար ավանդներ էին չհոխանցվել Գլաձորին: Դրանք միանգամայն բավարար էին նախնական, տարերային որոնումներ չկատարելու և եղածը իբրև հիմք ու երաշխիք ընդունելու համար: Այնուհետև ի՞նչ էր պետք նրան դառնալու համար իր ժամանակի ամենաառաջատար բարձրագույն դպրոց-համալսարանը: Ժամանակակիցների կարծիքով՝ միայն «չորս իրս»[1]: «Չորս իրս հարկաւոր է ի պէտս ուսման... պարտ է, վի կամք վարդապետին լինի ուսուցանող, և այլն՝ առանց ագահութեան կամ փառասիրութեան. երկրորդ՝ ջերմ սէր ու (սա) նողացն, երրորդ՝ ժամանակ խաղաղութեան, չորրորդ՝ տեղիքն անապատ և անդորր»[1]: Այս չորսն էլ, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրությունները, առկա էին միաժամանակ և միատեղ: Առաջին երկուսը՝ հանձինս նրա երջանկահիշատակ հիմնադրի՝ Ներսես Մշեցու և «պանծապայծառ» ուսուցչապետի՝ Եսայի Նչեցու, ապահովված էին նույնիսկ ավելիով: Չորրորդը՝ իդեալական էր. լեռների «երկնառաք» պարիսպներով պաշտպանված բնական անվրդով խա-

[1] **Լ. Խաչիկյան,** Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները. «Երեվանի պետ. համալսարանի գիտական աշխատություններ», 1946, XVIII, էջ 429:

ղաղություն: Մնում էր երրորդը, իհարկե ամենաէականն ու ամենադժվարինը՝ քաղաքական, տնտեսական ապահովությունը: Սմբատ Օրբելյանը Մանգու խանից «ինջուի» իրավունք էր ձեռք բերել: Դա նշանակում էր, որ իր տիրույթներում գանձվելիք հարկերը հավաքելու էր ինքը և ինքն էլ ուղղակիորեն առաքելու էր Մանգու խանի գանձարանը, և, որ առավել կարևոր էր, դրանով իր տիրույթները և բնակչությունը ապատվում էին մոնղոլ հարկահավաքների բազմակի ու բազմաշերտ հարկային հարըստահարություններից, իրավական ու վարչական կամայականություններից: Տեղի իշխանական տները տնտեսական ու քաղաքական այս ձեռնտու պայմաններում բարելավում էին իրենց կեցությունը, կարողանում էին ավելի լավ հոգալ նաև իրենց տիրույթներում և ենթակայության տակ եղած վանական ու կըրթական հաստատությունների նյութատնտեսական ապահովության մասին: Շրջակա բնակչությունը, որը մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս այս առումով, համեմատական բարեկեցության պայմաններում ավելի շատ բաժին էր հանում հիշյալ բնույթի հաստատություններին:

Բացի այս բոլորից՝ եկեղեցին ու եկեղեցականությունը, որոնք իշխում էին հողային բավականաչափ լայն տարածությունների վրա, հարկերից ազատվել էին: Ուրեմն, հակառակ ընդհանրապես երկրում տիրող մոնղոլական կենսամաշ դաժանություններին, Օրբելյանների և նրանց հովանավորությունը վայելող Պռոշյանների տիրույթները, ուր հիմնադրվել էր Գլաձորի համալսարանը, ապահով էին նաև երրորդ «իրով»՝ տնտեսական ու քաղաքական ձեռնտվությամբ:

Գլաձորի բարգավաճման համար կային նաև լրացուցիչ գործոններ, այդ թվում՝ ազգային-եկեղեցական բարենպաստ մթնոլորտ, աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների իրատես փոխըմբռնում: Ամենամոտիկ անցյալում այն դրսևորվել էր Խոր վիրապի պարագային, վերջինս «տիեզերալույս» ուսուցչապետի՝ Վարդան Արևելցու և իշխանների Սադունի, Քրդի, Սմբատի ու Պռոշի միջև ստեղծված բարեկամությամբ: Շատ հավանական է, որ այս բարեկամության ընթացքում էլ հղացվել էր Գլաձորի հիմնադրման գաղափարը: Դրան, անկասկած, տեղյակ էր Վարդան Արևելցու ժառանգորդ-սանը՝ Ներսես Մշեցին: Ըստ այդմ էլ՝ երբ իր ուսուցիչը մահանում է, նա հայրենի երկրի՝ Մշո Առաքելոց և Թարգմանչաց վանքերում միաոժամանակ դասավանդելուց հետո, քըրդական ցեղերից հալածվելով, գալիս է Վայոց ձոր և հիմնադրում Գլաձորը 1282 թվականին:

Կար նաև հետևյալը. Սյունիքը հայ կրթական-լուսավորական կյանքում որոշակի դեր է կատարել մաշտոցյան օրերից: Անցյալում հռչակ է վայելել նրա վարդապետարանը: Այս միջավայրում էին իրենց գիտամշակութային ու կրթական պայծառ ջահերը վառել Խորանաշատի, Այրիվանից, մանավանդ Խոր վիրապի բարձրագույն դպրոցները: Բավականին հարուստ էր այս կողմերում կուտակված ձեռագրական ժառանգությունը, որը հուսալի երաշխիք էր հետագա գիտական ու կրթական արգասաբեր աշխատանքներ ծավալելու համար:

Ահա այս դրական նախադրյալներն էին, որ պայմանավորեցին Գլաձորի հիմնադրումն ու հետագա արդյունաշատ գործունեությունը:

Գլաձորի «հոգևոր» հիմնադիրը Ներսես Մշեցին էր, «պայծառացնողը»՝ Եսայի Նչեցին: Պետք է, սակայն, հարգանքի ծանրակշիռ մի բաժին էլ հատկացնել աշխարհական հիմնադիրներին, հատկապես Պռոշյան տան ներկայացուցիչներին, որոնք, վինակցելով մոնղոլներին ու վարելով ճկուն, իրատես քաղաքականություն, Օրբելյանների նման և նրանց հովանավորության տակ տնտեսական ու քաղաքական բարենպաստ պայմանների մեջ լինելով, Գլաձորի տնտեսական հոգսերի առավել մեծ բաժինը իրենք էին ստանձնել: Դա, թերևս, հիմքերի հիմքն էր Գլաձորի բարեհաջող վարքագծման համար: Բարձրագույն դպրոց-համալսարանները անըմբռնելի են առանց աշխարհիկ իշխանական-պետական հովանավորության: Այդպես է եղել մեզ մոտ, ինչպես նաև Բյուզանդիայում, Եվրոպայում և այլուր:

Ծրագիրը, որով առաջնորդվել և կրթական, գիտամշակութային ու մատենագրական գործունեություն է ծավալել Գլաձորը, ըստ էության նախորդ մեր բարձրագույն բնույթի գլխավոր դպրոցների՝ Անիի, Հաղբատ-Սանահինի, Խորանաշատի, Խոր վիրապի ուսումնական ծրագրերի նմանակն է եղել՝ թարմացված իր ժամանակի գիտական նորահայտ տեղիքներով: Այն հայտնի է մասնագետներին: Ասենք միայն, որ այդ ծրագիրը բաղկացած էր, բնականաբար, ամենից առաջ կրոնագիտական, եկեղեցապատմական, աստվածաբանական, վարդապետական-դավանաբանական ու ծիսագիտական առարկաներից, Ս. Գրոց և եկեղեցական հայրերի գրվածքների ընթերցումից ու մեկնաբանությունից: Ապա՝ «եռյակ» (Triviuт) և «քառյակ» (quatriviuт) բաժանման ենթարկված յոթ հիմնական «արվեստներից»: «Եռյակում» ընդգրկված էին քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն, իսկ «քառյակում»՝ թվաբանություն, ե-

րաժշտություն, երկրաչափություն և աստղաբաշխություն: Բայց այս այն ամենը չէ, ինչ ուսուցվել է բարձրագույն դպրոցներում և Գլաձորում: Այստեղ դասավանդվող հիմնական առարկաներից են նաև գրականության պատմությունն ու տեսությունը, «գրոց պատճառները», բանահյուսությունը, առասպելավարժությունը, պատմագիտական նյութերը՝ Աստվածաշնչի, անտիկ աշխարհի տարբեր ժողովուրդների, հարևան երկրների, վերջապես, հարավատ ժողովրդի պատմական անցյալի մասին: Հարուստ են սույնը հաստատող մատենագրական փաստերը: Ճըշգրիտ գիտությունների գծով, վերոհիշյալներից բացի, դասավանդվել են քիմիա, բուսաբանություն, կենսաբանություն, բժշկագիտություն: Չմոռանանք հիշել, որ Հայաստանում (գոնե ԺԳ դարում, եթե ոչ ավելի շուտ) դիահերձումներ են կատարել ուսուցման նպատակով[2]:

Անտարակույս, դասավանդվող կարևոր առարկաներից էին գրչության արվեստն ու ծաղկարարությունը: Ըստ երևույթին, ուսուցվել են նաև ձեռագրերի արարման այլևայլ աշխատանքների հետ կապված մասնագիտություններ:

Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման և ողջ գործունեության բուն նպատակը Հայ Եկեղեցին ջեն ու բարգավաճ պահելն էր: Դրա համար ամենաառաջնայինը համապատասխան սպասավոր-գործիչների պատրաստումն էր: Նախ և առաջ անհրաժեշտ էր նրանց կրոնագիտական, աստվածաբանական, վարդապետական, ծիսագիտական ծանոթությունները խորացնել, կամային և բարոյական կարողությունները վարգացնել ու ապնըվացնել, որպեսզի կրոնի և Եկեղեցու վարդապետության ու դավանանքի նկատմամբ լինեին վգաստ, նախանձախնդիր և անսիջում: Պետք էր ստեղծել մատենագրական ջատագովական հուսալի ժառանգություն կրոնի և Եկեղեցու մասին՝ դրանք անվնաս ու անաղարտ պահելու համար:

Հայ Եկեղեցու դերը հայրենի գիտության, արվեստի ու մշակույթի ձևավորման ու վարգացման գործընթացում միանգամայն նշանակալից է: Դա քաջ հայտնի էր նաև Գլաձորի երախտավոր գործիչներին: Այդ իսկ պատճառով նրանք նպատակասլաց աշխատանք են տանում նաև այդ ուղղությամբ՝ վերանորոգելով ու ճոխացնելով հիշյալ երեք բնագավառներն էլ պանծալի ներդրումներով:

Այս ելակետով էլ այստեղ ևս նպատակամետ ու համառ ջանքեր են գործադրվում՝ ստեղծելու բոլոր այն դեմքերն ու միջոցները, որոնք կկարողանային հայ ժողովրդի ավգային-հասարակական գիտակցությունն ու կյանքը կապմակերպել, Եկեղեցու և ժողովըրդի անկախությունը պաջտպանել, մանավանդ թույլ չտալ օտարասեռ գաղափարական, վարդապետական և դավանանքային որևէ վնասակար ներհոսք դեպի ավգային-եկեղեցական կյանք: Հատկապես այդ օրերին վերջինս ամենամտահոգիչ խնդիրներից էր: Աջխարհիկ իշխանությունները աջխուժացնում էին իրենց նյութական և վարչական աջակցությունը, որպեսզի ամեն կերպ վորավիգ կանգնեն Գլաձորի այդ ջանքերին, որոնք հասարակական-հայրենասիրական այնքան մեծ կարևորություն ու արժեք էին ստանում:

Գլաձորի համալսարանի թողած գիտական-ստեղծագործական ժառանգությունը, սկսած նրա սաների ավարտական ատենաբանություններից, վկայում է այնտեղ ուսուցանող և ուսած մարդկանց գիտական լայն հետաքըրքրությունների, բանիմացության, ստեղծագործական կարողությունների, մտածողության, ճաջակի, լեվվական մշակույթի բարձր մակարդակի, ինչպես նաև ժամանակի հոգեվոր-եկեղեցական ու ավգային-հասարակական կյանքի նկատմամբ հետաքրքրասիրության և հոգատարության մասին: Նրանց գրավում էին նաև եվրոպական կրոնական և ոչ կրոնական գիտական նվաճումները, որոնք, թեկուզ և երբեմն աղարտված վիճակում, մեծ մասամբ ունիթոռների միջոցով էին տարածվում ոչ հեռավոր Մարաղայում, ապա՝ մոտիկ Քոնայում և Երնջակում: Հակառակ այս հանգամանքին, պետք չէ ժխտել այն դրական դերը, որ այս բնագավառում ունեցել են ունիթոռները:

Գիտության նկատմամբ ծարավն ու նվիրվածությունը գլաձորցիների հիմնական արժանիքներից են: Ուսումնասիրությունները շատ օգտակար և արժեքավոր պարզաբանումներ են տվել գլաձորցիների կյանքի ու գործունեության մասին: Մեր հոդվածի բնույթից ու միտումից ելնելով՝ մենք նրանց և հարակից կուտ պատմաբանասիրական խնդիրներ վանց ենք առնում: Հիշենք միայն այն երախտավորներից մի քանիսին, որոնք որոշակի դեր ու լուսա ունեն համալսարանի կրթական կյանքում կամ ընդհանրապես հայ մատենագրության անդաստանում իբրև մեծ րաբունապետներ: Նրանցից են Ներսես Մշեցու և Եսայի Նչեցու անմիջական գործակիցներից Դավիթ Նորավանեցին (հետագայում Նորավանքի առաջնորդ), Տիրատուր Կիլիկեցին (ապա՝ Հերմոնի վանք), Սարգիս, Մարտիրոս րաբունիները, Հակոբ Թագորցին,

[2] **Փ. Անթապյան,** Միջնադարյան Հայաստանում իրագործվող դիահերձման վերաբերյալ ևս մեկ նոր վկայություն, «Սիոն», Երուսաղեմ, 1977, Գ, էջ 61—64:

Հովհան Որոտնեցին: Առավել աչքի ընկնող սաներից են եղել՝ Մխիթար Սասնեցին (ապա՝ Մեծոփա վանք), նրա դասընկերը՝ Հովհաննես Արճիշեցին (ապա՝ Քաջբերունիք), սրանց դասընկերը՝ Ստեփանոս Արճիշեցին, որը միաժամանակ Մխիթար Սասնեցու «Վարքի» հեղինակն է, Առաքել և Ավետիս Հաղբատցիները, Կիրակոս Երվնկացին, Հովհաննես Ծործորեցին, Վարդան Կիլիկեցին, Պողոս Կիլիկեցին, Թորոս Տարոնացին, Ավագը, Մոմիկը և ուրիշներ: Այս անուններից յուրաքանչյուրը ուրույն գիտական, մատենագրական, գեղարվեստական, մշակութային մի բնագավառ է ներկայացնում նշանակալից վաստակով ու համբավով:

Այս «բանից սպասավորների» պայծառամըտության, հոգեկան առաքինության, հետեվողական ջանասիրության և անձնվեր հայրենասիրության շնորհիվ էր իր վսեմ առաքելությունը իրագործում Գլաձորը:

Ի՞նչն էր այդ առաքելության իմաստը, կշիռըն ու արժեքը...

Նախ և առաջ հիմնական նպատակի, այն է՝ Եկեղեցին բանիմաց ու բոլորանվեր գործիչներով օժտելու ծրագրի գերապանց իրագործումը: Գլաձորյան մտավորական-վարդապետների սերունդը իր երախտաշատ նախորդների թողած ժառանգության ու ավանդների և տեղում ամբողջացած լիարդյուն ուսումնառության ու դաստիարակության շնորհիվ տասնամյակներ շարունակ անթերի կերպով հոգաց ոչ միայն տեղի, այլև Հայաստանի ողջ տարածքի վրա սփռված եկեղեցիների ու վանքերի հոգևոր-կրոնական և եկեղեցավարչական պահանջները:

Գլաձորյան սաները չմնացին շարքայինների դժգույն միջակության մեջ: Բոլորն էլ դարձան առաջատար գործիչներ՝ գլխավորելով բազմաթիվ վանքերին առընթեր բարձրագույն դպրոցներն ու դրանց կրթական և վանական կյանքը: Նրանց կազմակերպչական և բարենորոգչական դերը միանգամայն ակնհայտ է:

Նշելի է նաև այն, որ, ուր էլ որ նրանք հաստատվեցին, ստեղծեցին եկեղեցական գործիչներ պատրաստելու շարունակական հնարավորություն՝ ըստ նմանության և օրինակի իրենց արժանավոր նախորդների: Այդպես եղավ, որ Հերմոնում, Տաթևում, Մեծոփա վանքում և մյուս կարևոր կրթական ու գիտամշակութային կենտրոններում հասուն և եռանդալից գործունեության ասպարեզ մտան ընտրյալ ու «առաքինապարդ» եկեղեցական գործիչներ:

Այս հիմնական հարցի լուծման ընթացքում, օրինաչափորեն մեծ կարևորություն ստացավ վարդապետական կոչման և աստիճանի նոր իմաստավորումը: Վարդապետական գավանքը բարձրագույն իմացության ցուցանիշն է ու վկայականը եկեղեցական կյանքում: Բոլորովին էլ անհիմն չի ստեղծված հետևյալ առակը հենց միջին դարերում, որտեղ շատ որոշակի ընդգծված է այն տեղն ու դերը, որ վերապահված էին վարդապետական գավազան կրողներին. «Ըմբռնեցին վմէկ աշխարհակայն ի մեղս և բերին առ սարկաւագն, և սարկաւագն ասաց, թէ երէցն աստ է և քան զիս մեծ է և ունի իշխանութիւն, առ նա տարէք. Եւ տարին, և երէցն ասաց, թէ եպիսկոպոսն աստ է, առ նա տարէք: Եւ տարին, և եպիսկոպոսն ասաց, թէ կաթողիկոսն աստ է, առ նա տարէք: Եւ տարին, և կաթողիկոսն ասաց. Վարդապետն աստ է, առ նա՛ տարէք: Եւ տարին, և վարդապետն եդ կանոնս և արժանացոյց ապաշխարութեամբ...»[3]: Վարդապետ-րաբունապետը հատկապես աստվածաբանական, վարդապետական և դավանաբանական հարցերում գերագույն հեղինակություն էր: Նրան էր վստահվում պաշտպանել եկեղեցին գաղափարական-տեսական բոլոր սայթաքումներից և օտարասեռ միջամտություններից: Նա էր տեսականորեն ղեկավարում Եկեղեցու ծիսագիտական, երբեմն նաև հոգևոր-վարչական խնդիրները, որոնք հետագայում դրվում էին եպիսկոպոսական ժողովի քննությանն ու հաստատմանը: Վարդապետների կարևորությունն ու դերը ավելի է բարձրացել, երբ Եկեղեցու ներքին կյանքը վտանգվել է ներսից, բայց մանավանդ օտար ճնշումների ու խարդավանքների պատճառով: Գլաձորյան վարդապետների պարագային այդ առավել ևս այդպես էր, որովհետև կաթոլիկ ունիթոռ քարոզիչները և նրանց հակված հայապգի գործիչները մոլեգին քարոզչություն էին ծավալում հայ բնակչության մեջ Հայ Եկեղեցու դեմ: Ուստի, շատ անհրաժեշտ էր առավելագույնս խորացնել սեփական հմտությունը և բարձրացնել հայ ժողովրդի գգոնությունն ու ոգին: Գլաձորցիները այս ամենը իրագործում էին խիստ բարեհաջող:

Գլաձորը մեծապես նպաստել է Հայ Եկեղեցու աստվածաբանական, վարդապետական, դավանաբանական, ծիսագիտական հարցերի քննությանն ու լուսաբանությանը: Այս բնույթի հարցերի առնչությամբ նույնիսկ շատ հեռավոր վայրերից դիմում էին Գլաձոր՝ լրջմիտ և ստույգ պարզաբանություններ ստանալու: Սա տեսական և գործնական միանգամայն արժեքավոր ներդրում էր Հայ Եկեղեցին ամրացնելու և նրա վարկը բարձրացնելու տեսակետից:

Նշանակալից են Գլաձորի մնայուն ծառայությունները հայրենի գիտության, փիլիսո-

[3] Լ. Խաչիկյան, նշված հոդվածը, էջ 423:

փայական, քերականագիտական, պատմագիտական մտքի, նաև ճշգրիտ գիտությունների մշակման ու կարգացման գործում: Այս ոչ միայն որոշակիորեն այստեղ արարված մատենագրական ժառանգությամբ, այլև նրանով, որ կրթական և գիտամշակութային այլ կենտրոններում դրանց հետագա առավել բարձր կարգացման համար հիմք ու գործարար նախադրյալներ էր տալիս Գլաձորը:

Այս նույնը վերաբերում է նաև Գլաձորում հաստատված և հետագա կարգացման լայն ուղի բռնած գեղագիտական տեսական ու գործնական հարցերին, գեղարվեստական մտածողության, ճաշակի, մանրանկարչության (Թորոս Տարոնացի, Ավագ), ճարտարապետության, քանդակագործության (Մոմիկ), գեղարվեստական գրականության (Ներբողներ, ճառեր, հանելուկներ) բնագավառներին:

Նշելի է վերոհիշյալ բոլոր աշխատանքներում գլաձորցիների ոչ միայն ակներև իմացությունը, այլև վերլուծելու, համադրելու, վերացարկելու, ընդհանրացնելու կարողությունը, որն այնքան էական է գիտության համար:

Գլաձորի շատ հիմնական նպաստներից է և այն, որ դարձյալ, ոչ միայն տեղում էին լավագույնս կազմակերպել ուսումնառության, լուսավորության, գիտության ծավալման աշխատանքները, այլև մեծապես սատարել, որ իրենց փորձն ու ավանդները ևս արմատավորվեն ու պտղավորվեն Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում թե՛ անմիջաբար իրենց իսկ մասնակցությամբ, թե՛ իրենց հասցրած սերունդների ջանքերով: Այսպես նրանք իմացական և հոգևոր նորանոր լիցքեր էին հաղորդում նաև այն կրթական-վանական կենտրոններին, որոնցում շարունակվում էր դարբնվել հայ գիտական-ստեղծագործական միտքը ընդհանրապես:

Այս առնչությամբ պետք չէ անտեսել նաև այն, որ գլաձորցիները խելամիտ վերաբերմունք ցույց տվին եվրոպական գիտության (ճշգրիտ ու հասարակական) նկատմամբ, որը, ինչպես նշել ենք, իրենց հասնում էր առավելապես ունիթորական քարոզիչների միջոցով: Նրանք իրավամբ չխորշեցին վերջիններիս ակամա ծառայություններից և, անկասկած, շահեցին: Երբեմնի գլաձորյան սաների՝ հատկապես Հովհաննես և Հակոբ Քռնեցիների ջանքերով ստեղծվեց հայերեն ունիթորական թարգմանական հարուստ գրականություն, որի կրոնագիտական, աստվածաբանական, եկեղեցապատմական, գիտական, մշակութային, լուսավորական, լեզվական (որոշ թյուրումներով հանդերձ) օգտակար դերն ու նշանակությունը հատկապես այն ժամանակների առհասարակ թանձրացած խավարի պայմաններում տարակուսելի չէ երբեք:

Մենք դժվարանում ենք հայ միջնադարյան համալսարանները լիովին նույնացնել եվրոպական իրենց անվանակիցների հետ (Պրագայի, Փարիզի), ինչպես անում են որոշ մասնագետներ Գլաձորի պարագային՝ նշելով ծրագրային որոշ համընդհանրություններ: Անհրաժեշտ է տեսնել ու քննել շատ էական այլ գործոններ ևս, որոնք բոլորովին էլ նույնական չեն: Անջրպետը պետք չէ անտեսել. այն կա, թեպետ և շատ քիչ, այնքան քիչ, որ միջնադարյան հայ համալսարաններին չի կարող վրկել իրենց իրավական դիրքից: Սա նվավ պատիվ չէ, եթե մանավանդ փորձենք այս լուրջ խնդիրը չծանրաբեռնել անօգուտ ոգևորությամբ: Սույնը մեզ հոշում է միջնադարյան համալսարանների, համաշխարհային չափանիշով, պատմության ուսումնասիրությունը: Սա ոչնչով չի նվազեցնում Գլաձորի երախտիքն ու համալսարանական իրավունքը, ընդհակառակը, դրանք դրվում են առավել ստույգ ու մնայուն պատվանդանի վրա[4]:

Միայն ակնածալից հիացմամբ կարելի է այստեղ հիշատակել Գլաձորի թողած ձեռագրական ժառանգությունը, որի գիտական, մատենագրական, պատմական, գեղարվեստական և մշակութային արժեքը այնքան լիարժեք ու պատվաբեր է:

Գլաձորի գիտական գործունեության հետ օրգանական միասնություն ունեն նրա հոգեվոր-բարոյական և ազգային-քաղաքական մաքառումները: Մոնղոլական տիրապետության կեսդարյա մղձավանջը ոչ միայն Հայաստան երկիրն էր ամայացրել, այլև շատ էր բզկտել ու աղճատել հայ ժողովրդի ոգին, բարոյական նկարագիրը: Կարծես այսքանը քիչ էր, և կաթոլիկ առաքյալները, ոչ առանց նախապես մշակված ծրագրի ու ակնկալության, որսացել էին «ամենահարմար» ժամանակը ու հաստատվել հարևան Պարսկաստանի Մարաղա նահանգում, որտեղից, իրենց կարծիքով, «դյուրությամբ» կկարողանային ջլատել հայ ժողովրդի և Եկեղեցու միասնությունը՝ «ջահելու» համար բավմահապար «փրկվածների» հոգիները: Եվ սա այնպիսի ուժով ու կազմակերպվածությամբ, որոնք հատուկ են կաթոլիկ Եկեղեցուն և պապականությանը: Պարզ է. սպառնալիքը լուրջ էր ու մեծ ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական, այլև ազգային-քաղաքական առումով: Հարկավոր էր այն դիմագրավել խոհեմությամբ, իմաստությամբ և արիությամբ: Գլաձորցիների նվիրական ծառայություններից մեկն էլ այն եղավ, որ

[4] Տե՛ս ավելի մանրամասն Փ. Անթապյան, Արդյո՞ք հայ առաջին համալսարանը Գլաձորն է, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1974, № 2, էջ 192—205·

նրանք այս դիմադրությանը նվիրաբերվեցին մեծ իրատեսությամբ ու եռանդով, թեկուզ և ոչ առանց արժեքավոր վոհերի (Հովհաննես և Հակոբ Քոնեցիների ու այլոց ոմանց դավանափոխությունը)։ Հայ Եկեղեցու, հայ ժողովրդի և Հայաստանի նկատմամբ պայծառ տեսիլքներով և իդեալներով տոգորված անհատներն են միայն ընդունակ նման մաքառման։ Այդպիսին էին գլաձորցիները։

Արդյունքը եղավ այն, որ իրենց այս բոլորանվեր հայրենասիրական պայքարը շարունակեցին իրենց անմիջական հետնորդները՝ տաթևցիները. պաշտպանվեց հայ ժողովրդի ու Հայ Եկեղեցու մանավանդ այն օրերին այնքան կենսական միասնությունը, առավել տխուր աղճատումներից փրկվեցին հայ ժողովրդի բարոյական նկարագիրն ու ներքին կյանքը։

Ուրեմն, Գլաձորի համալսարանը, շարունակելով, ճոխացնելով ու վարգացնելով իր երախտաշատ նախորդների կրոնաաստվածաբանական, վարդապետական-դավանանքային, եկեղեցագիտական, մատենագրական, գիտական, գեղարվեստական, մշակութային, ազգային-քաղաքական ավանդներն ու ժառանգությունը, արարելով նորն ու իր սեփականը և նպաստելով այս բոլորի հետագա արդյունավետ առաջընթացին, իր իսկ սանի՝ Ստեփանոս Օրբելյանի, իմաստուն պատմագրի ու մեծ հայրենասերի պատկերավոր գնահատությամբ՝ էր «իբր վտապան Նոյեան՝ ի մէջ աշխարհակործան ալեացն», տապան գիտության, գրականության, պատմության, արվեստի, կրթության, մշակույթի և եկեղեցական-ազգային փրկության։

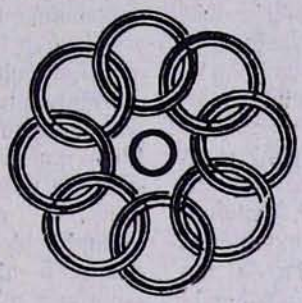

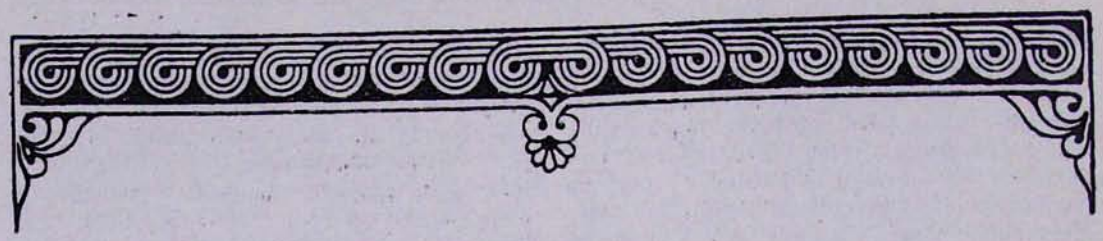

Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Գլաձորի համալսարանը Հայաստանի միջնադարյան բարձրագույն դպրոցների ոսկեշղթայի մի հպոր օղակն է, որը ուսումնակըրթական գործը նոր մակարդակի հասցրեց և սկիզբ հանդիսացավ համալսարանական կըրթության: Բարձրագույն կրթությունը Հայաստանում սկիզբ է առնում հինգերորդ դարի արշալույսին. «Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող միակ բարձրագոյն ուսումնարանը, Վաղարշապատի մայր-վարդապետարանը, վոր Վռամշապուհ կը հովանաւորէր եւ ուր Սահակ և Մաշտոց անձամբ կը դասախօսէին, գրեթէ ոչինչով կը տարբերէր յունական բարձրագոյն դպրոցներէն, վասն վի հոն ալ կը դասախօսուէին Աստուածաշունչը կազմող Գրոց ուսումէն վատ, քրիստոնեայ դաստիարակութեան անհրաժեշտ դատուած գիտութիւնները, որոնք էին **քերականութիւնը, հռետորութիւնը** և **տրամասութիւնը** (դիալեկտիկան):

Այս էր ժամանակի ուսմանց ծրագիրը»[1]:

Սրանց հետ դասավանդվում էր նաև մեկնողական և վկայաբանական գրականություն:

Վաղարշապատի դպրոցում դաստիարակվեցին այդ հարյուրամյակի բոլոր նշանավոր հոգևոր և աշխարհիկ գործիչները, որոնց մի մասը մասնակցեց Ավարայրի ճակատամարտին և վոհվեց:

Դեռևս այդ ժամանակներից սկսած կային նաև մասնագիտացված դպրոցներ. եթե Վաղարշապատի բարձրագույն վարժարանում պատրաստում էին ուսուցիչներ, գրիչներ, թարգմանիչներ և քարոզիչներ, ապա Սյունյաց դպրոցի մենաշնորհն էր «վվարդապետութիւն բանին և վթարգմանութիւն գրոց» սահմանված՝ «...ի սրբոյն Սահակայ եւ երանեալ վարդապետէն Մեսրոբայ»[2], իսկ Արշարունյաց դպրոցինը՝ գրչության արվեստը, որտեղ և դարի վերջերին և Զ դարի սկիզբներին «ժողովեալ էին մանկունք ճարտարք և գիտունք Հայոց»[3], և «գրչութեան արուեստ ունէին և վսուրբ գիրսն յաւրինէին... երեսուն և վեց վարդապետք»[4]:

Երբ եռյակ գիտությունների դասավանդման համար անհրաժեշտ ձեռնարկներ թարգմանվեցին ու գրվեցին և դրանք ամբողջովին ամրապնդվեցին նորաստեղծ հայ դպրության ծրագրում որպես ուսումնակրթական հիմնավոր համակարգ, Դավիթ Անհաղթը առաջադրեց հայ իրականության մեջ քառյակ գիտությունների՝ թվաբանության, երաժշտության, երկրաչափության և աստղաբաշխության ուսումնակրթական ծրագիրը: Նա համակարգեց իր ժամանակի ողջ գիտելիքները և առաջադրեց գիտությունների մի դասակարգում, որը հանդիսացավ միջնադարյան աշխարհիկ կրթության հիմք:

---

[1] **Ա. Ալպոյաճյան,** Պատմութիւն Հայ դպրոցի, հ. Ա., Կահիրե, 1946, էջ 72:

[2] **Ստ. Օրբելյան,** Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 27:

[3] Անդ, էջ 113:

[4] **Գ. Հովսեփյան,** Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 7:

Այն, ինչ առաջադրում էր Դավիթ Անհաղթը, մարմնավորեց Անանիա Շիրակացին է դարի երկրորդ կեսի սկզբներին: Նա գրեց «Քննիկոն» համայնագիտական դասագիրքը, ժամանակի կաթողիկոս Անաստաս Ակոսեցու համաձայնությամբ, որպեսլի դրվի բարձրագույն կրթության հիմքում: Ի դեպ Արևմտյան Եվրոպայում ևս քառյակ գիտությունները Ջ—ԺԵ դարերում բարձրագույն կրթության հիմք էին հանդիսանում: Ինչպես Դավիթ Անհաղթը, այնպես էլ Անանիա Շիրակացին իրենց տեսությունն ու ծրագրերը կառուցում էին հին հունական փիլիսոփայության և դպրոցական ծրագրերի հիման վրա՝ դրանք քաղելով ոչ թե Արևմտյան Եվրոպայից, այլ ուղղակի սկզբնաղբյուրից, հունական միջավայրից՝ հարմարեցնելով և ծառայեցնելով հայ իրականությանը:

Անանիա Շիրակացին «Քննիկոնի» մեջ շարադրում է «ոչ միայն քառիցն արհեստք, այլ բոլոր էակացն խոկմունս», այսինքն՝ շարադրանք ոչ միայն քառյակ, այլև բոլոր գոյերի մասին գիտությունները: Այսպիսով, «Քննիկոնի» մեջ «մթերեալ են տոգորք աստուածային և ենթակայեցեալ ամենայն արհեստի մակացութեան, և նախադասեալ է թուականութեանն և երաժշտականութեանն..., երկրաչափութեանն և աստղաբաշխութեանն... և կկնի այսոցիկ յարամանեալք արհեստք և մակացութիւնք, մատենագրութիւնք և գրէ եթէ ամենայն բոլոր վարժումն հռետորական»[5]:

Դժբախտաբար Շիրակացին քիչ կարողացավ գործադրել իր մշակած ուսումնական ծրագիրը: Նրանից հետո էլ հայոց վարդապետարանների ուսուցման հիմքում շարունակում էր մնալ եռյակ արվեստը: Սակայն աստիճանաբար քառյակ գիտության տարրեր էին ներմուծվում վարդապետարաններում. Ստեփանոս Սյունեցին իր գիտական թարգմանություններում բավականին նյութ է բերում աստղաբաշխության, օդերևութաբանության և երաժշտության վերաբերյալ, իսկ Ժ դարում Տաթևի վարդապետարանում եռյակ գիտությունների հետ միասին դասավանդվում էր երաժշտություն և պատրաստում էին նաև «արհեստաւորք նկարչացն և գրողաց անհամեմատ»[6]:

Հայ միջնադարյան բարձրագույն դպրոցների ծրագրում արմատական փոփոխություն է տեղի ունենում ԺԱ դարի սկզբին, Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ, և այն կապվում է նշանավոր մատենագիր, փիլիսոփա, մանկավարժ Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի անվան հետ:

Նա Պետրոս կաթողիկոսից խնդրելով Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնից» մի օրինակ (որը արգելված էր կաթողիկոսարանում 667 թվականից), այն դնում է Սանահնի իր ճեմարանի կրթության հիմքում՝ ձուլելով սեփական ծրագրի հետ: Հանձնարարում է նաև Անի քաղաքում Պետրոս կաթողիկոսի ղեկավարությամբ գործող բարձրագույն դըպրոցին: Մագիստրոսի դպրոցում անցնում էին նաև բժշկագիտություն և առասպելավարժություն[7]: Վերջինիս տակ հասկացվում էր հայ ժողովրդական առասպելների և դյուցապնավեպերի ուսուցում, նաև առակների՝ այսօրվա ըմբռնմամբ:

Այսպիսին էր վարդապետական ծրագիրը ԺԱ դարում Սանահնի, Բջնիի, Անիի բարձրագույն դպրոցներում: Այդ ծրագիրն ավելի խորացվեց նույն Անիի և Հաղբատի վարդապետարաններում արդեն քառյակ գիտություններով դաստիարակված Հովհաննես Սարկավագի ձեռքով ԺԱ դարի վերջին և ԺԲ դարի սկզբներին: Քառյակ արվեստի արմատավորման հետ միասին, նա կարգավորում է նաև «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց» ցանկը, որը հայտնի է «Սարկավագյան մատենացանկ» անունով: Հետագա տարիներին դասընթացի մեջ է մուծվում Աբասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրքը»:

ԺԲ դարի վերջին և հաջորդ դարի սկզբում Հայաստանի նշանավոր բարձրագույն դըպրոցը Մխիթար Գոշի վարդապետարանն էր, ուր բավմաթիվ աշակերտներ նրա մոտ ստանում էին «յուսումն վարդապետութեան», որի մեջ ավելանում է նաև իրավաբանական գիտությունը: Նրա աշակերտ Հովհաննես Վանականի Խորանաշատի դպրոցում (ԺԳ դարի առաջին կեսը) նույնպես սովորում էին «ըբանն վարդապետական»: Նրա կազմած «Հարց և պատասխանիք» դասագիրքը ունի հանրագիտարանային բնույթ: Նույն ծրագրով էր («վարդապետական բանին») դասավանդում իր աշակերտներին Վարդան Արևելցին Կայենաձորի և Խոր Վիրապի բարձրագույն դպրոցներում, որոնք հարատևեցին մինչև 1271 թվականը: Վարդան Արևելցին իր դըպրոցի համար շարադրեց հայոց պատմության, աշխարհագրության, քերականության դասագրքեր, մեկնեց Հնգեմատյանը, Սաղմոսները, Երգ երգոցը, Դանիելի մարգարեությունը, գրեց խորանների մեկնություն, դրվատներ, քարոզներ և այլն: Նրա մահից հետո (1271 թ.) դպրոցը տեղափոխվեց նոր րաբունապետ Ներսես Մշեցու հայրենիք՝ Մշո Առաքելոց վանք, և գոյատևեց մի տասնամյակից ավելի, ուր, բնականաբար, սովորում էին նույն ծրագրով:

[5] **Գրիգոր Մագիստրոս**, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 8:

[6] **Ստ. Օրբելյան**, Պատմութիւն, էջ 226:

[7] **Գր. Մագիստրոս**, նշված աշխատ., էջ 228:

Հիշատակված միջնադարյան հայ բարձրագույն գլխավոր դպրոցների կողքին կուգահեռաբար գործում էին նաև մեծ ու փոքր այլ վարդապետարաններ ինչպես բուն Հայաստանի, այնպես էլ Կիլիկյան հայկական պետության տարբեր վանքերում ու քաղաքներում, որոնցում ուսուցումը հիմնականում տարվում էր նույն ծրագրով, որը, սակայն, հարմարեցվում էր վարդապետարանի մասնագիտական թեքմանը, ուսուցման տևողությանը և դասախոսական անձնակազմին:

Այդ դպրոցներում ևս մշակվում, հարստացվում էր վարդապետական ծրագիրը: 981 թ. Դավիթ քահանան Անի քաղաքում ուսուցման համար պատրաստում է դասագիրք, որն սկսվում է աշխարհիկ գիտությունների վերաբերյալ նյութի շարադրմամբ: Ձեռագրի պահպանված մասում ունենք տոմարական, տիեզերագիտական, ժամանակագրական, պատմական, գեղարվեստական (հանելուկ), փիլիսոփայական, թվաբանական, երկրաչափական երկեր, հոդվածներ և քաղվածքներ: ԺԱ դարի սկզբում Հովհաննես Կոլեռն Տարոնացի վարդապետը, որ Անիից տեղափոխվել էր Երևանի Անանիա առաքյալի անապատը, Աշտարակի Անանիա եպիսկոպոսի հանձնարարությամբ գրում է «Մեկնութիւն տոմարի»: Մխիթար Գոշի բարձրագույն դպրոցին կուգահեռ Հաղարծինի դպրոցում նշանավոր երաժիշտ Խաչատուր Տարոնացին երաժշտության արվեստն էր մշակում խորությամբ, իսկ Վարդան Արևելցու դպրոցին կուգահեռ՝ Կիրակոս Գանձակեցու Նոր Գետիկի դպրոցում Աստվածաշնչի ցանկերի ու նախադրությունների կազմման աշխատանքներ էին տարվում: Այդ աշխատանքները իրենց ավարտին հասցրեց Վարդան Արևելցու աշակերտ Գևորգ Սկևռացին Կիլիկիայի Սկևռայի դպրոցում: Մանրանկարչության արվեստը կատարելության է հասնում Հռոմկլայի դպրոցում հանճարեղ Թորոս Ռոսլինի ջանքերով, իսկ Դրազարկում, Արքակաղնի դպրոցից ժառանգելով, մշակում և կատարելագործում են մանրուսմունք երաժշտական ժողովածուն:

Մշո Առաքելոց վանքից Հայոց վարդապետարանը տեղափոխվեց Վայոց ձորի Աղբերց վանք, որը մականվանվեց Գլաձորի վանք, իսկ դպրոցը վերաճեց համալսարանի. այստեղ նորոգվեց «վկարգս վարդապետական եղանակաց»:

Այսպիսով Գլաձորի համալսարանի հիմնադրումը կապվում է Հայոց վարդապետարանի նոր րաբունապետ Ներսես Մշեցու անվան հետ:

Լինելով հունական ու լատինական դպրություններին գիտակ անձնավորություն, հիանալի իմանալով հայրենի դպրությունն ու իր ժողովրդի պատմությունը, ունենալով նաև խոր Վիրապի դպրոցում Վարդան Արևելցու հետ աշխատելու փորձը և խորհուրդները, Ներսես րաբունապետը մշակում է դպրոցի ընդլայնման ծրագիր, որը աստիճանաբար իրականացվում է Գլաձորի համալսարանում իր և հաջորդների ջանքերով: Այն կապվված էր «ըստ էլլադական սահման պայմանի», որի տակ հասկացվում էր «յոթ ազատ արվեստները», որոնք ընկած էին նաև եվրոպական համալսարանների ուսուցման հիմքում: Այդ է պատճառը, որ Գլաձորը կոչվում է «երկրորդ Աթենք», ապա նաև՝ «իմաստութեան մայրաքաղաք» կամ «մայր իմաստութեան»:

Վարդապետարանը Առաքելոց վանքում գոյատևում է մի տասնամյակ ծանր նյութական պայմաններում: Քրդերի հալածանքից ու սրածությունից խուսափելով՝ Ներսեսը ժամանակավորապես արձակում է դպրոցը, հեռանում հայրենի գավառից և 1281 թ. աշունը և 1282 թ. ձմեռը անցկացնում Քաջբերունիքում:

1282 թ. գարնանը Ներսես Մշեցի րաբունապետը իր դպրոցը վերահաստատում է Վայոց ձոր գավառի Աղբերց վանքում, որը հետագայում մականվանվում է Գլաձորի վանք, իսկ վարդապետարանը՝ Գլաձորի համալսարան:

Ներսես րաբունապետի դպրոցի նոր տեղի մասին հնագույն ձեռագրական վկայությունը Մատթեոս Կիլիկեցու հիշատակարանն է: 1283 թ. նա գալիս է սովորելու Ներսեսի մոտ, որը նրան հանձնարարում է մի ձեռագրի ընդօրինակություն: Հիշատակարանում Մատթեոսը գրում է.

«Որոյ եկեալ յայս գաւառի,
Որում անուն Վայձոր կոչի,
Հուպ ի ջիրիմըն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի,
Յերկրորդ Աթէնս պանծալի,
Առ ոտս հաւր մեր Ներսէսի»[8]:

Ներսես Մշեցին ծանոթ էր Սմբատ և Պռոշ իշխաններին: Դեռևս 1268 թ. Վարդանը, որի հետ աշխատում էր Ներսեսը, աղաչում է հիշել «և ամենայն երախտաւոր պարոնացն՝ Սադունին, Սմբատայ, Քրդին, Պռաւշայ»: Սրանք Վարդանի գլխավորած բարձր դպրոցի երախտավոր իշխաններն էին: Նոսն դըպրոցի աստանդական րաբունապետը Առաքելոց վանքում, ամենամյա նեղությունների և հալածանքների մեջ ապրելով, համոզվում էր, որ դպրոցի գոյության համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է ապահովություն, որպեսզի օտար տիրապետության ու կամայականության պայմաններում հնարավոր լինի դպրոցը պահ-

[8] Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վենետիկ, 1895, էջ 834;

պանել: Այդ պատճառով նա մերժում է մեծոփեցիների՝ իրենց մոտ հիմնավորվելու առաջարկը և դիմում է վերը հիշված երախտավորներին և հաստատվում Աղբերց վանքում:

Վայոց ձորի Աղբերց վանքի անմիջական տերերը Պռոշյաններն էին, Սյունյաց աշխարհի ընդհանուր տերերը՝ Օրբելյան իշխանները, իսկ հոգևոր տերը՝ Սյունյաց միտրոպոլիտը: Ահա սրանք էլ հովանավորում են Գլաձորի համալսարանը, կատարում են շինություններ և ապահովում ապրելու և սովորելու պայմանները:

«Չորս իրս հարկաւոր է ի պէտս ուսման, —գրված է «Վասն անապատաւորաց» քարոզում,—պարտ է մի կամքն վարդապետին լինի ուսուցանող և այն առանց ագահութեան և փառասիրութեան, երկրորդ՝ ջերմ սէր ունողացն, երրորդ՝ խաղաղութեան, չորրորդ՝ տեղիքն անապատ և անդորր»: Ներսես Մշեցի րաբունապետը Գլաձորի համալսարանի համար ստեղծում է բոլոր պայմանները, որպեսզի այն գոյատևի: Ապահով վայրում տեղավորվելուց, համալսարանը երախտավորներով ապահովելուց, ծրագրային ձեռնարկներ պատրաստելուց հետո նա Եսայի Նչեցուն ձեռնադրում է վարդապետ և իրեն փոխարինող կարգում: Րաբունապետությունը նրան հանձնելուց հետո վախճանվում է 1284 թ. փետրվարի 6-ին «ի բարիօք ծերութեան» և թաղվում Գլաձորում: Հայոց առաջին համալսարանի հիմնադրի անանց պատիվը նրան է վերապահվում:

Եսայի Նչեցու եռանդուն ջանքերի շնորհիվ Գլաձորի համալսարանը դառնում է գիտության ու լուսավորության խոշոր կենտրոն և համահայկական համալսարան:

Ի՞նչ էին դասավանդում Գլաձորի համալսարանում, ո՞րն էր Գլաձորի վարդապետարանի ուսումնական ծրագիրը, որով նա առանձնանում էր նախորդներից և վերաճում համալսարանի, որի րաբունապետը «մերս վսեմամիտ և սրբազնակատար ուռճալրացեալս երեքպսեանն հաստատադիր կառուցմամբ հրաճաշակ Եսայիաս, փայլէր ի գահս իմաստութեամբ և ներկուռ կրթութեամբ վնախասացելովն լնլով և վիւրն յառաջոտելով՝ գեղեցիկս իմն արտադրիւր քան վհաւուցն իւրոց նախապատճառաց»: Բանն այն է, որ Առաքել Հաղբատեցու վկայությամբ՝ «ի մերումս ամանակի եղծեալ ապականէր կարգ եկեղեցոյ, մանաւանդ Հայկազեան տոհմի, իսկ նշոյլ և կայծակն գիտութեան գտաւ և վերստին ուղղեցաւ և դարձեալ նորոգեցաւ վկարգս վարդապետական եղանակաց»[9]:

Թե ինչ էին դասավանդում հայոց վարդապետարաններում, մասամբ մեզ հայտնի է մինչև Վարդան Արևելցու գործունեությունը Խոր Վիրապի դպրոցում: Գլաձորի վարդապետական ուսուցման կարգի և առարկաների մասին տեղեկություններ ստանում ենք այնտեղ գրված ձեռագրերի, մատենագրական գործերի և ձեռագրական հիշատակարանների մեջ պահպանված ուղղակի հիշատակություններից, ինչպես նաև շրջանավարտների հիմնած դպրոցների գործունեությունից: Տեղեկություններ կան նաև ուսուցման եղանակի մասին. սովորում էին «ի հարցաքննութիւնս Աստուածաշունչ մատենից: Վասն վի ի հարցաքննութեանց անտի ոչ միայն աստուածային խորք իմաստիցն յայտնեալ երևին, այլ առաւել ևս ի միտս և ի հոգիս հաստատեալ և միացեալ լինին, վի ուր ո՛չ է քննութիւն, և ո՛չ կատարեալ իմաստութիւն»[10]: Գլաձորում ընդօրինակված ձեռագրերը, որոնց ցանկը դրվում է հոդվածիս առընթեր, հականե հանվանե կներկայացնեն այն բոլոր գիտությունները, որ դասավանդվում էին Գլաձորի համալսարանում:

Կա սակայն մի ցանկ, որը լիակատար գաղափար է տալիս Գլաձորի ուսումնական ծրագրի սահմանների մասին: Այն Գլաձորի համալսարանի շարունակությունը հանդիսացող Տաթևի համալսարանում դասավանդված առարկաների ու գիտությունների թվարկումն է, որ բերում է այդ համալսարանի շրջանավարտներից մեկի կենսագիր Կիրակոս բանասերը Տաթևի համալսարանի շրջանավարտ Թովմա րաբունապետ Մեծոփեցու մասին խոսելիս: Անդրադառնալով իր ուսուցչի ստացած վարդապետական կրթության ծավալին՝ նա գրում է. «...էր ամենայն առաքինութեամբ վարդարեալ տեսականաւն, գործնականաւն և գիտնականաւն, վի ուսեալ էր վերկոտասան մասունք իմաստասիրութեան. վբնաբանականն, վուսումնականն, վաստուածաբանականն և վբարոյականն, վտնտեսականն և վքաղաքականն, վթուականն, վերաժըշտականն, վերկրաչափականն և վաստղաբաշխականն, և վամենայն իմաստս հռետորական հանճարոյ արտաքին փիլիսոփայութեան է (7) գրոց, որ է Քերականն, Սահմանքն, Պորփիւրն, Ստորոգութիւնքն Արիստոտելին, Պերիարմենիասն, Աշխարհացն, Առաքինութեանցն, և վՀին և վՆոր կտակարանացն աստուածեղէն տառիցն Հ և Բ (72) գրոց և Ծ (50) նուրբ գրոց դժուարիմաց և խրթին բառիւք ծածկեալ աստուածապարդ և ուղղափառ սուրբ վարդապետաց, եւ վԾԱ (51) վիպասական պատմագրաց ի բերան առեալ պատմէր մարդկան...»: «Մեր միջնադարյան

[9] «Արձագանք», Թիֆլիս, 1888 թ., № 10, էջ 130—131:

[10] Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Սասնեցի, Վաղարշապատ, 1899, էջ 29:

վարդապետարանների ծրագիրն է այս»,— գրում է Գ. Հովսեփյանը և ավելացնում. «Բացի յոթ իմաստասիրական գրքերից, այդ («արտաքին գրեանց»—Ա. Մ.) ցուցակի մեջ են մտնում Նյուսացու, Աստվածաբանի, Բարսղի, Փիլոնի, Դիոնիսիոս Արիսպագացու, նաև Եվագր Պոնտացու անվան հետ կապված որոշ գրքեր, որոնք «նրբեր» կամ «նուրբ գըրեանք» են կոչվում, Հին և Նոր կտակարանի «ԺԸ մեկնիչ» իննը Հին և իննը Նոր կտակարանից»[11]: Որ իսկապես Գլաձորում նույնպես սովորել են «վերկոտասան մասունք իմաստասիրութեան», և որ վերը բերված վարդապետական ծրագիրը ընկած է եղել Գլաձորի համալսարանի դասավանդման հիմքում, երևում է համալսարանի րաբունապետ Եսայի Նչեցուն նվիրված Դավիթ աշակերտի ներբողից, ուր ասված է.

Թուով վակունս երկոտասան
Եւ վմարգարիտս անհասական,
Ամբարեալ ես ի ջտեմարան
Ով գերահրաշ վաճառական...[12]

Իսկ որ իմաստության երկոտասան մասունքը, բնականաբար նաև նրա մեջ մըտնող «ուսումնականը», այսինքն՝ քառյակ գիտությունները նույնպես դասավանդվում էին Գլաձորի համալսարանում, և դասավանդում էր Եսայի Նչեցին, երևում է նույն ներբողի հաջորդ քառատողից.

Ներանձնական վերնոյն կայան
Ներհուն իմաստից կրթական
Ով ներամիտ հոմերական
Եւ ներջրջանակ անհասական...[13]

Յոթ ապատ արվեստները ընկած էին նաև եվրոպական բարձր տիպի դպրոցների, հետագայում նաև համալսարանների դասավանդման հիմքում: Գլաձորի համալսարանի սաները տեղյակ էին այդ իրողությանը և գիտակցում էին, որ իրենց համալսարանը կանգնած է ժամանակի համապատասխան մակարդակի վրա: Չնայած. անբարենպաստ պայմաններին, Վայոց ձորի հեռավորության և ժամանակի հռչակավոր կրթական կենտրոններից կտրված լինելու հանգամանքին, գլաձորցիները «հաւաքեալ հրճւին ի սմա հարապատ ծնունդք սուրբ եկեղեցոյ Հայկազինս տոհմի... ըստ էլլադական սահման պայմանի»[14]: Հելլադական կրթական ծրագիրը յոթ ապատ արվեստներն են: Հայկական համալսարանը, դասավանդվող առարկաների ծավալով ու խորությամբ, չէր ւիջում Եվրոպայում այն ժամանակ գործող Հիսուսական համալսարաններին:

Այժմ ծանոթանանք Գլաձորում դասավանդվող առարկաների վարդապետական ծրագրին, ըստ վերը բերված տվյալների:

Իմաստասիրությունը բաժանվում է տեսական և գործնական մասերի: Տեսական իմաստասիրության նպատակը բանական ճանաչողությունն է, որն ունի երեք աստիճան՝ բնաբանական (ֆիզիկա), ուսումնական (մաթեմատիկա), աստվածաբանական (մետաֆիզիկա): Իմաստասիրության ձեռնամուխ եղող ամեն ոք, եթե ուզում է ճանաչել աշխարհը, պետք է սովորի այս աստիճանների պարունակությունը՝ նշված հերթականությամբ. «Քանզի պարտ է նախ ի բնաբանականէն յուսումնականն ամբառնալ և անդուստ յաստուածականն»[15]: Բնաբանականից կամ բնագիտությունից (ֆիզիկա) անմիջապես աստվածաբանության անցնելն անհնար է: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է նյութական աշխարհի ճանաչումից հետո անցնել մաթեմատիկական գիտակարգերին, որոնք մի կողմից կապված են նյութական

---

[11] **Գ. Հովսեփյան**, Թովմա Մեծոփեցու կեանքը, Վաղարշապատ, 1914, էջ 1—2, ԺԳ:

[12] Սույն ներբողից մի տասնյակ քառատող բերելով՝ Ղ. Ալիշանը գրում է. «Առ սոյն Դաւիթ (նկատի ունի Դավիթ րաբունապետին) կամ ի սոյն Դաւթի (ծանոթագրել է՝ «Քանզի սկզբնատառք տանց կապեն զայս բան. Ի Դաւիթ ի նուաստ յաջակ (եր) տէս»—Ա. Մ.) գտանեմ գրեալ թուղթ իմն երկար չափական բանիւ, ի գովեստ վարդապետին մեծի»: Սակայն ներբողից երևում է, որ այնտեղ փառաբանվում է Եսայի Նչեցին իր աշակերտներից մեկի՝ Դավթի կողմից: Լսենք աշակերտին.

«Յամենագով սուրբ մենարան,
Որ Գլաձոր կոչի անուամբ,
Անդ՝ ուր կայ գանձ անապական
Կարապետին սուրբ գերեզման,
Կաս ի սպասու առ սուրբ տապան
Եւ յաջորդես նորին պայման
Մեծ աթոռոյդ արհիական
Քաջ րաբունիդ եղեր արժան»:

Այստեղից երևում է հստակորեն, որ Գլաձորի «անապական գանձը» կարապետի սուրբ գերեզմանն է, իսկ կարապետ մենաստանի հիմնադիրը Ներսես Մշեցին է, որի տապանին սպասավորում է Եսայի Նչեցին, որպես նրա՝ քաջ րաբունու արհիական մեծ Աթոռի արժանի հաջորդ: Թյուրիմացության մեջ են նրանք, ովքեր կարծում են, թե ներբողը նվիրված է Դավիթ րաբունապետին (Հմմտ. Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը, Երևան. 1973, էջ 150—154):

[13] Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 135: Հմմտ. Նոր Հայկազեան Բառարան, հ. Բ, էջ 420. «Ներջրջանական խրատ»:

[14] Մատենադարան, ձեռ. № 1141, էջ 331ա:

[15] **Գրիգոր Մագիստրոս**, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1908, էջ 8:

աշխարհի առարկաների հետ, իսկ մյուս կողմից ճանաչել են տալիս նրանց աննյութ ձևերը և նախապատրաստում մարդկային միտքը աննյութ էությունների բանական ճանաչողությանը: Այդ միջին օղակը՝ մաթեմատիկան, ընդգրկում է թվաբանությունը, երաժշտությունը, երկրաչափությունը և աստղաբաշխությունը: Սրանք կազմում են միջնադարյան կրթության այսպես կոչված քառյակը կամ քառյակ արվեստները, ճշգրիտ գիտությունների անհրաժեշտ չորս առարկաները:

Սակայն մինչև քառյակ արվեստներին հասնելը պետք է տիրապետել **եռյակ** գիտություններին, որի վերջին՝ երրորդ գիտությունն է տրամաբանությունը կամ դիալեկտիկան:

Դրանցից առաջինը **քերականությունն** է, որը դասավանդվող գիտությունների սկզբնական աստիճան է և բարձրագույն ուսուցման մեջ շատ կարևոր տեղ է գրավում, որովհետև այն գիտելիքներ է տալիս ոչ միայն լեզվի մասին, այլև գրականության, նաև գըրչության արվեստի:

Եռյակի երկրորդ աստիճանը՝ **ճարտասանությունը** կամ **հռետորությունը,** ոչ միայն ճարտասանական արվեստի ուսուցումն էր, այլև պաշտոնական գրություններ, առօրեական նամակներ շարադրելու, ճառ, քարոզ, կենսագրություն կազմելու ունակությունների մշակումը և այլն: Ճարտասանը պետք է լինի պերճաբան, գեղեցկախոս, ներպդող, տրամաբանող, որպեսզի կարողանա տեղ հասցնել այն գաղափարը, որի պաշտպանության համար կոչված է: Գլաձորի համալսարանում, որպես ճարտասանության դասագիրք, օգտագործվել է Մովսես Քերթողին վերագրված «Գիրք պիտոյից» աշխատությունը:

Եռյակի երրորդ աստիճանը՝ **դիալեկտիկան** կամ **տրամաբանությունը,** Գլաձորում դասավանդվել է հիմնականում «Ներածութիւն Պորփիւրի», Դավիթ Անհաղթի «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիւրի», «Յաղագս ստորոգութեանցն Արիստոտելի», «Պերիարմենիաս կամ Յաղագս մեկնութեան Արիստոտելի», «Գիրք էակաց» աշխատությունների հիման վրա:

Այնուհետև սկսվում է ուսումնականի կամ մաթեմատիկայի ուսուցումը, որպես իմաստասիրության մասունքներ: Ինչպես հայտնի է, համարողության արվեստը Հայաստան է բերել և նրա հիման վրա «Քննիկոն» անունով դասագիրք է հորինել Անանիա Շիրակացին: «Քննիկոնում» ներկայացված են տեսական և գործնական **թվաբանությունը,** գումարման, հանման, բազմապատկման, բաժանման գործողությունները, կոյգ և կենտ, անկյունավոր թվերի աղյուսակներ, խնդիրներ, խրախճանականք, չափերի և կըշիռների մասին գիտելիքներ: **Երաժշտությունը** երկրորդ առարկան է, որ մտնում էր քառյակ գիտությունների մեջ և դասավանդվում համալսարանում: **Երկրաչափությունը** պարապում էին Եվկլիդեսի «Տարերք» աշխատությամբ, **աշխարհագրություն** էին սովորում Շիրակացու և Վարդան Արևելցու դասագրքերով, **աստղաբաշխությունը**՝ Շիրակացու տիեզերագիտական և աստղաբաշխական աշխատություններով:

Տեսական և **գործնական** իմաստասիրությանը հետևում է «վամենայն իմաստս հռետորական հանճարոյ արտաքին փիլիսոփայութեան եաւթ գրոց, որ է Քերականն, Սահմանքն, Պորփիւրն, Ստորոգութիւնքն Արիստոտելին, Պերիարմենիասն, Աշխարհացն Առաքինութեանցն»: Այս երկերին մենք հանդիպեցինք արդեն վերևում, Գլաձորի համալսարանում դասավանդվող տարբեր առարկաների մասին խոսելիս: Այնուհետև գալիս են Հին և Նոր կտակարանների յոթանասուներկու գրքերը: Առաքել Սյունեցին, դարձյալ Տաթևի համալսարանի սան և Սյունյաց աթոռակալ, Աստվածաշունչ գրքի մի հիշատակարանում թվարկում է նշված ՀԲ (72) գըրքերը.

> «Տէր Առաքել դիտող Սիւնեաց,
> Զուրկ և թափուր յամէն շնորհաց,
> Շարադրեցի զկարգս գրանաց
> ԶԱստուածաշունչ կտակարանաց,
> Վասն այն յայտնեմ զբանս գրեանց
> Զհին և զՆոր կտակարանաց,
> Զի ուսանիս անուն կարգաց
> Եաւթանասուն և երկու գրենաց
> Քառասուն ու չորս գիրք Հին կտակին
> Եւ քսան և ութ Նոր կտակին...»:

Ընդամենը յոթանասուներկու, և սկսում է թվարկել[16]:

Արտաքին գրքերի («որ ի դասս մտանեն») վերջում գրված է Աստվածաշնչի մա-

[16] Ծնունդք, Ելք, Ղևտական, Թիւք, Երկրորդ օրինաց, Աւրհնութիւն Յակոբայ, Յեսու որդի Նաւեա, Դատաւորք, Հռութ, Թագաւորութեանց չորս գիրք, Սաղմոս Դաւթի, Առակք Սողոմոնի, Ժողովող, Երգ երգոց, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Յոբ, Սիրաք, Եսայի, Երեմիա, Եզեկիէլ, և երկոտասան մարգարէք, Եզր (Ա. Բ), Մնացորդաց (Ա. Բ.), Դանիէլ, Եսթեր, Բարուք, Մակաբայեցիք (Ա. Բ. Գ.), Տովբիթ, Յուդիթ, Նեեմի. ընդամենը՝ 44: Ավետարաններ՝ չորս, Թուղթ Պօղոսի՝ տասնչորս, Գործք Առաքելոց, Կաթողիկէք՝ ութ, Տեսիլ Յովհաննու: «Աստ, եւթանասուն երկու լեզուին նոյնքան թուով գիրք շնորհեաց հոգին»,—գրում է Առաքել Սյունեցին: (Մատենադարան, ձեռ. № 2190, էջ 72ա);

սին. «Այս է Աստուածաշունչ գիրքս. ԺԸ մեկնիչ, Թ Հին կտակարանաց և Թ Նոր կտակարանաց: Ը քաղուածոյ Դ Հնոյ և Դ Նորոյ: Եւ Հին կտակարանքն ամէն Փ Շ Ղ Ա (8592) տուն է: Եվ Հին և Նոր կտակարանքն ամենն ԺԷ ՌՉԻ (17 720) տուն է»:

Ձեռագրերում պահպանվել են արտաքին կամ նուրբ գրքերի ցանկեր այսպիսի խորագրերով. «Արտաքին գրեանք, զոր ի դասըս մտանեն, այս են»[17], որոնք ունեն միավորների տարբեր քանակ: Մեր նշած ձեռագրերից առաջինում բերված է 28 անուն գիրք և վերջում ավելացված. «Նրբերն ԼԳ (33) գիրք է»: Բայց կա մի ցանկ, որտեղ նրանց թիվը համապատասխանում է Կիրակոս բանասերի նշած թվին՝ «Ծ նուրբ գրոց»: Նշանակում է՝ սա եղել է Գլաձորի համալսարանում դասավանդված նուրբ գրոց ցանկը: Ահա այն.

Թիւք նուրբ գրեանց

1. Փիլոնի իմաստնոյն՝ Թ գիրք
ա. Նախախնամութեան՝ Խ
բ. Նահապետացն՝ Ա
գ. Հեսսեացն սրբոց՝ Ա
դ. Այլաբանութեանն՝ Ա
ե. Առաջին Որ ի լինելութեանց՝ ՂԹ
կ. Երկրորդ Որ ի լինելութեանց՝ ՂԲ
է. Երրորդ Որ ի լինելութեանց՝ ԿԲ
ը. Չորրորդ՝ Երևեցանն՝ ՄԽԳ
թ. Յելիցն բավմավան՝ ՃԿԸ

2. Սրբոյն Դիոնեսիոսի՝ Ե գիրք
ա. Յաղագս երկնային քահանայապետութեան՝ ԺԵ
բ. Վասն եկեղեցւոյ քահանայապետութեան՝ ԴԺ
գ. Յաղագս աստուածային անուանց՝ ԺԲ
դ. Յաղագս խորհրդական աստուածաբանութեան՝ Դ
ե. Թուղթք վանավանք՝ ԺԲ

3. Նիւսացիքն՝ Է
ա. Բնութեանն՝ գիրք՝ ԼԴ ճառ
բ. Կապմութեանն՝ ԼԲ
գ. Կուսութեանն՝ Ի
դ. Ժողովողին՝ Ը
ե. Երգ երգոցն՝ ԺԴ
կ. Ինն երանութիւնք՝ Ը
է. Հայր մեր որ յերկինս՝ Զ

4. Սրբոյն Սեբերիանոսի ի մէջ քրիստոսասիրաց

5. Աստուածաբանն՝ Դ գիրք
ա. Քրիստոս ծնեալն՝ ԺԲ
բ. Յաղթեցայն՝ Ը
գ. Առ որսն՝ ԺԵ
դ. Որք յԵգիպտոսէն՝ ԺԱ

6. Սրբոյն Բարսեղի՝ Գ գիրք
ա. Պահոց՝ ԼԱ
բ. Հարցողաց՝ ՅԿԱ
գ. Վեցաւրէն՝ Թ

7. Սրբոյն Եւագրեայ՝ Բ գիրք
ա. Կրօնաւորացն՝ ԺԴ
բ. Հարիւրաւորքն՝ Լ

8. Դաւթի փիլիսոփայի Սահմանաց իմաստասիրութեանն ԻԴ

9. Պրոկղ, Դիադոխոսն և Ամելախոսի լուծմունքն՝ ՄԺԱ

10. Քերական Իդ ճառ

11. Հերմէսն՝ Ա ճառ

12. Պորփիւրն՝ ԾԱ ճառ

13. Արիստոտելի՝ Ե գիրք
ա. Ստորոգութիւնքն՝ ՃԽ
բ .Պերիարմենիասն՝ ՀԹ
գ. Առաքինութեանցն՝ Ա
դ. Աշխարհացն՝ Ա
ե. Վերլուծութեանն

14. Էակքն Դաւթի

15. Պէտքն Մովսէսի

16. Յովհաննու Մայրավանեցոց Գ գիրք
ա. Խրատավարքն
բ. Հաւատոյ արմատն
գ. Նոյեմակն

17. Մեկնութիւնք Հին ու Նոր Կտակարանաց՝
ա. Սուրբ Եփրեմի
բ. Սուրբ Եպիփանու
գ. Ոսկեբերանին
դ. Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ

18. Ճառասաց հայրապետացն Հայոց և մաւնատրաց
«Ահա կատարեցան նուրբ գիրքս»[18]

Եսայի Նչեցու ձեռագրերից մեկը սույն գրքերի պատճառների և լուծմունքների համառոտ շարադրանք է[19]: Բայց կան նաև «կԾԱ վիպասական պատմագրաց» երկեր: Դրանք վերաբերում են Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից կրթության համակարգում մուծված առասպելավարժությանը: «Հայերեն «ա-

[17] Մատենադարան, ձեռ. № 2290, էջ 124 բ, ձ. 2961, էջ 72ա:

[18] Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959, էջ 41:

[19] Մատենադարան, ձ. № 437:

ռասպել» բառը նշանակում է և՛ պրոյց աստվածների և դիցակների մասին, և՛ առակ արդի սովորական իմաստով,—գրում է Մ. Աբեղյանը:— Գրիգոր Մագիստրոսն այդ երկու նշանակությամբ էլ հասկանում է այդ բառը: «Առասպելների» համար նա իբրև աղբյուր գրում է «ի բազում և կանական տեղիս եղելոյ», ուրեմն դրանք պետք էր վարժության համար քաղել ամեն տեղից, ուր կային այդպիսիները, ոչ միայն գրքերից, այլև ժողովրդական ավանդությունից... «ի գռեհիկս աւանդեալ» հանրածանոթ խոսքը ծագում է հին Վիպասանքից»[20]: Ինչպես տեսնում ենք, առասպելավարժության նյութը ծագում է հին վիպասանքից, որից էլ՝ «վիպասականքը»: Այնուհետև Մ. Աբեղյանը նշում է, որ այն ժամանակ Մագիստրոսը օգտագործում էր ինչպես Ոլոմպիանոսի առակները, այնպես էլ Անանիա Շիրակացու «Մեծ Քննիկոնը»:

Եսայի Նչեցու նշված ժողովածուի մեջ նուրբ գրոց պատճառների շարադրանքի հետ հանդիպում ենք նաև Ողիմպիանոսի առակներին (էջ 293բ, ֆրժբախտաբար պահպանվել է միայն տասնմեկ առակ: Հաջորդ թերթերը թափված են), «Սակս աւերման Իլիոնի և շինելոյ Հռոմայ» և այլ վիպասական, առասպելական նյութերի: Դրանց մեջ են մտնում նաև նուրբ գրքից քաղված առասպելական, պատմական հատվածներ, որ կարելի էր «բերան առեալ պատմել»: Մասնավորապես դրանք վերաբերում են Գրիգոր Աստվածաբանի ճառերի մեջ օգտագործված առասպելներին: Դավիթ Քոբայրեցին, որը շարադրել է «Լուծմունք ճառից Գրիգոր Աստվածաբանի», վերջում ունի «Ժողովարանք պատմութեան առասպելաց Նոնոսի» երկը[21]:

Համալսարանի ուսումնական ծրագիրը հարստացավ միարարական շարժման դեմ բացահայտ պայքարի ընթացքում: Կիլիկյան հայկական իշխանությունը եգիպտական արշավանքների դեմն առնելու համար Արևմուտքից օգնության փոխարեն պապական քարոզիչներ ստացավ, որոնք տարածվեցին Հայաստանում և կաթոլիկական Եկեղեցու օգտին քարոզներով խարխլում էին հայ ազգային միաբանությունը, սպառնում մայրենի լեզվին, Եկեղեցուն, ազգային ավանդություններին և այդ ճանապարհով՝ ժողովրդի գոյությանը: 1292 թ. պապի ճնշման տակ Կիլիկիայի թագավորը և կաթողիկոսը ընդունեցին կաթոլիկ և հայ Եկեղեցիների միության առաջարկը: Ժողովուրդը դիմադրեց, Կիլիկիայում սկսվեցին բռնություններ: Միարարների դեմ արմատական և կազմակերպված պայքար մղելու համար համալսարանի ծրագրում հարկ եղավ մտցնել կաթոլիկ գաղափարախոսների աշխատությունները՝ իրենց վենքով իրենց դեմ պայքարելու համար: Պայքարը ղեկավարում են համալսարանի րաբունապետ Եսայի Նչեցին և առաջին շըրջանավարտ, Սյունյաց աշխարհի հոգևոր առաջնորդ Ստեփանոս Օրբելյանը: Նրանք նախ հրավիրում են աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների ժողով և կաթողիկոսին ուղարկում են բողոքագիր, որով մերժում են թագավորի և կաթողիկոսի որոշումը՝ որոշակիորեն գրելով. «Համաձայն ենք մեր հայրերի հետ դժոխք իջնել, քան թե կաթոլիկների հետ երկինք ելնել»: Բողոքագրի տակ Եսայի Նչեցին ստորագրում է իր և աշակերտների անունից: Նա մի շարք թղթեր և շրջաբերականներ է ուղարկում տարբեր գավառներ, հանձնարարություններ տալիս Գլաձորի սան-րաբունապետներին և թեմերի առաջնորդներին, որոնք տեղերում ոչ պակաս եռանդուն պայքար են ծավալում միարարների դեմ:

Նչեցին թղթերից մեկում նախ մերկացնում է Կաթոլիկ Եկեղեցու համաշխարհային մեծապետական նկրտումները՝ նշելով, որ «քրիստոնեութեան հաւատ ի կամքն է և ոչ բռնութիւն», որ բռնություն կռապաշտ թագավորներ էին կիրառում, որ քրիստոնեական Եկեղեցին մեկ է և մի Եկեղեցի մեծ և փոքր չի կարող լինել: Թագավորը պետք է իմանա, որ իր հպատակներին արտաքին թըշնամիներից չպաշտպանող ամեն մի թագավոր դատվում է Տիրոջից: Կաթողիկոսն էլ ավելի շատ պետք է մտածի իր հոտի մասին, կազմակերպի Եկեղեցին, քարոզներ կարդա, բացատրի իր ժողովրդին հավատի էությունը, դաստիարակի, դպրոցներ բացանի և այլն: Այնինչ ժողովուրդը անտերունչ է, ոչինչ չի լսում, առաջնորդներից աի չունի, որովհետև նրանք սխալ ճանապարհով են գնում: Ժողովուրդը գիտությունից հեռացած է, դավանություն չգիտե, որովհետև չի դաստիարակված, աղոթք չգիտե, քանի որ չի կրթված, պատարագ չի ուզում, պի ուսյալ չէ: Մինչդեռ այս բոլորը պետք է հոգար Եկեղեցու գլուխը[22]: Նչեցին հաճախ անձամբ գնում էր գավառներն ու վանքերը «աղօթից պատճառաւ», ուր քարոզում էր ժողովրդի մեջ, հուսադրում, դաստիարակում. «Մի քանդիր հայրենի ցանկապատը և մի արհամարհիր նախահայրերի ! սահմանած կարգ ու կանոնը»: Նչեցին գավառներից ընտրում էր ուշիմ երեխաների, որոնց հա-

[20] Մ. Աբեղյան, «Երկեր», հ. 4, էջ 38—39:

[21] Ն. Պողարյան, Ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 389:

[22] Ն. Պողարյան, Մայր Ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ. Երուսաղեմ, 1968, էջ 612—616:

մար Գլաձորում բաց էր արել նաև քահանայական դասարան: Ավարտելուց հետո ոմանք շարունակում էին ուսումը, մյուսները՝ գավառներ վերադառնում, որպես եկեղեցու սպասավորներ:

Համալսարանական ընդարձակ և հագեցված ծրագրի յուրացումը ինչպես դասախոսներից, այնպես էլ ուսումնատենչ պատանիներից պահանջում էր յոթնամյա տքնաջան և ինքնամոռաց աշխատանք:

Գլաձորի համալսարանում ուսման տևողությունը, երբ նրանք ունեին քահանայական կրթություն, 7—8 տարի էր, նայած աշակերտի ընդունակություններին, թե նա ինչքան ժամանակում կարող էր յուրացնել վարդապետական ծրագրի մինիմումը[23]:

Իսկ Եսայի Նչեցին իր աշակերտներին համարում է «բոլոր կենցաղական հոգոց բարեաւ մնալ ասացեալք»: Ուսումնառության շրջանն ավարտելուց հետո, Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտին շնորհվում էր վարդապետական աստիճան: Վարդապետական աստիճանը կամ գավազանը շնորհվում էր որոշակի կարգով: Ձեռագրական հիշատակարանները և մանավանդ ձեռագրերում պահպանված ուսանողական ատենախոսությունները ցույց են տալիս, որ վարդապետական աստիճան կամ հրաման ստանալը համալսարանի րաբունապետության կողմից ղեկավարվող ու անցկացվող արարողություն է եղել և կրել է գիտական-պաշտոնական բնույթ:

Շրջանավարտը պարտադիր կարգով քննություն է հանձնել իր անցած դասընթացից: Քննությունից վատ նրան հանձնարարվել է որևէ երկ՝ ավարտաճառ շարադրելու և պաշտպանելու համար: Պաշտպանությունը իրականացրել է համապատասխան մի հանձնաժողով: Պաշտպանությանը ներկա են եղել րաբունիներ, արդեն պաշտպանած շրջանավարտներ, հրավիրված հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև առանձին շրջանավարտների հոգևոր ծնողներ-հովանավորողներ, որոնց մեջ հիշատակվում են նաև կանայք:

Գլաձորի համալսարանի ատենախոսությունները տեղի են ունեցել հենց Աղբերց վանք կամ Գլաձորի վանք մականվանված Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքում, իսկ պսակադրողը եղել է Գլաձորի համալսարանի րաբունապետ և Գլաձորի վանքի առաջնորդ Եսայի Նչեցին: Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտների թիվը 360 են համարում, որոնք **րաբունի** կոչումն են ստացել:

Գլաձորի սաներից Առաքել Հաղբատեցին, որն համալսարանն ավարտելուց հետո Թիֆլիսի հոգևոր դպրոցի րաբունապետն էր եղել, իր ուսուցիչ Եսայի Նչեցու գործունեության արդյունքը այսպես է ներկայացնում. «Թողլով վաւակ ժառանգութեան բավում ի ծոցս եկեղեցւոյ և ի հանդիսարանս վարժարանացն»: Ուրեմն Գլաձորի համալսարանը պատրաստում էր եկեղեցու սպասավորներ և վարժարանների վարդապետներ, ուսուցչապետներ, որոնք կոչվում էին րաբունիներ:

Դավիթ Գետկեցին այսպես է նկարագրում Նչեցու աշակերտներ հավաքելու գործունեությունը. «...ցուպ ի ձեռին առեալ, վտհաս և կանխմաստ համբակս ժողովէ ի փարախս իմաստութեան, ընդ որ եւ այժմ է տեսանել, վի ի բազում գաւառաց կան դեգերեալ առ պէտս վարժից եւ տէլէտս իմաստից, իսկ սա գործէ և կազմէ վխոպանացեալ անդաստանս իւրոց աշակերտեալ մանկանց, ի վեր բողբոջէ արս կատարեալս իւրով որոշմամբ եւ քաղցրուսոյց վարդապետութեամբ»[24]:

Գլաձորի սաներից շատերը իրենց կամ այլ գավառներում հիմնեցին իրենց դպրոցները. Դավիթ րաբունապետը ղեկավարում էր Վերին-Նորավանքի դպրոցը: Նրան փոխարինեց Կյուրեղը: Մխիթար Սասնեցին ղեկավարում էր Մեծոփա վանքի դպրոցը Քաջբերունիքում, Հովհաննես Արճիշեցին՝ Այրիձորի դպրոցը, Մաթեոս Կիլիկեցին՝ Կողբավանքի դպրոցը Այրարատում, Առաքել Հաղբատեցին՝ Թիֆլիսում, Ավետիս Հաղբատեցին՝ Հաղբատում, Կիրակոս և Հովհաննես Երվնկացիները՝ Երվնկայում, Մկրտիչ Թեղենացին՝ Թեղենիքում, Ավագը՝ Սալմաստում, Վարդան Կիլիկեցին՝ Կիլիկիայի Չորավանքում:

Եսայի Նչեցու մահից հետո համալսարանը 1338 թ. տեղափոխվում է Հերմոնի վանք՝ Տիրատուր Կիլիկեցու ղեկավարությամբ, և այնտեղ մնում մինչև 1356 թ.: Այդ թվականից համալսարանը տեղափոխվում է Որոտնա վանք՝ Հովհաննես Որոտնեցու րաբունապետությամբ, և այնտեղ մնում է մինչև 1384 թ., ապա տեղափոխվում Ապրակունյաց վանք:

[23] Այսպես՝ Մշո Առաքելոց վանքից Վահրամի որդի Ներսեսը Գլաձորում յոթ տարի սովորելուց հետո է վարդապետական աստիճան ստանում, իսկ Կարապետ Տոսպացին՝ ութ տարի: Երբեմն այս ժամանակը խախտվում էր՝ ելնելով ինչ-ինչ հանգամանքներից, ինչպես այն պատահեց Ստեփանոս Օրբելյանի հետ, որը Ներսես րաբունապետի մոտ երկու տարի սովորելուց հետո վարդապետական աստիճան ստացավ Սյունյաց միտրոպոլիտ ձեռնադրվելու անհրաժեշտությունից մղված: Հովհաննես Որոտնեցին Քաջբերունիքից իր մոտ սովորելու եկած երկու երիտասարդներից մեկին՝ Ստեփանոսին, երեք տարի սովորելուց հետո, վարդապետական գավազան տալով հայրենի գավառ է ուղարկում, «վի անտերունչ էր գաւառն այն», իսկ Հովհաննես Մեծոփեցուն՝ 12 տարի հետո:

[24] **Գ. Հովսեփյան,** Խաղբակյանք, էջ 350:

1386 թ. մահանում է Որոտնեցին: Նոր րաբունապետ է նշանակվում Գրիգոր Տաթևացին, և համալսարանը տեղափոխվում է Տաթևի վանք, որտեղ նրա րաբունապետությամբ այն գործում է մինչև 1410 թվականը: Նրան հաջորդում է Մխիթար րաբունապետը մինչև 1425 թ., ապա՝ Եղեկիելը, մինչև 1435 թ. արշավանքը, երբ ավերվում է Տաթևը:

Գրիգոր Տաթևացու աշակերտներից Թովմա Մեծոփեցին մինչև 1446 թվականը ղեկավարում է Մեծոփա վանքի բարձր դպրոցը, որ հիմնադրել էր ինքը՝ Գրիգոր Տաթևացին: Հովհաննես Հերմոնեցին Հերմոնի դպրոցն է ղեկավարում մինչև 1450-ական թվականները: Տաթևացու աշակերտներ Հովհաննես Հերմոնեցի և Թովմա Մեծոփեցի րաբունապետները կատարեցին իրենց մեծ րաբունապետի ցանկությունը. ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը վերահաստատեցին իր պատմական տեղում, Վաղարշապատ քաղաքի Ս. Էջմիածին վանքում 1441 թվականին:

Ներսես րաբունապետի 1282 թ. Գլաձորում հիմնադրած համալսարանը Եսայի, Տիրատուր, Հովհաննես, Գրիգոր Տաթևացի րաբունապետների ղեկավարությամբ միջնադարյան ծանր պայմաններում գոյատևում է 150 տարի Հերմոնի, Որոտնա, Տաթևի վանքերում՝ աներևակայելի, անօրինակ դիմացկունություն հանդես բերելով միջնադարյան Հայաստանի մշակութային կենտրոնների պատմության մեջ:

Միջնադարյան Հայաստանում թաթարմոնղոլական, լենկթեմուրյան, այլ ավան ցեղերի արշավանքների, ավերածությունների, կամայականությունների, Կաթոլիկ Եկեղեցու դավանաբանական նկրտումների պայմաններում հայոց համալսարանի 150-ամյա գոյությունը հերոսություն է, հայ ժողովրդի կենսունակության վառ ապացույց, հայ մտավորականության, Եկեղեցու և մշակույթի գործիչների՝ հայրենիքի և ժողովրդի անկախության պահպանության համար ցուցաբերած անսահման սիրո և նվիրվածության արտահայտություն, որի համար հիմնական վենքը դարձյալ մայրենի լեզուն ու գիրն էր, նախնիների ավանդներին հավատարմությունը:

Ա. Հ. ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ

ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՈՒՄ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

Միջնադարյան Հայաստանում գրչության կենտրոն էր ամեն մի դպրոց, վարդապետարան և համալսարան: Ուսուցման դասագրքերը ձեռագրերն էին: Աստվածաշնչի հետ մեկտեղ օգտագործվում էին ուսուցվող առարկաների վերաբերյալ երկեր, մասնավորապես ժողովածուներ կամ առանձին հեղինակների մատենագրություններ: Դրանց ընդօրինակությունները աշակերտները կատարում էին նախ իրենք սովորելու համար, իսկ երբ գրիչներ էին դառնում, մասնագիտանում այդ արվեստի մեջ, պատվերներ էին ստանում ուրիշներից թե՛ այն դպրոցներում, որտեղ սովորում էին, և թե՛ վանքերում ու եկեղեցիներում, ուր ծառայության էին անցնում: Այդ պատճառով գրչության կենտրոն էր ամեն մի վանք ու եկեղեցի, որոնց հոգևորականների զբաղմունքի մի բնագավառն էլ այդ է եղել[1]:

Գլաձորի համալսարանի րաբունապետերը հայոց վարդապետարանների ծրագիրը հարստացնելու համար անհրաժեշտ ձեռագրերի ընդօրինակությունները հանձնարարում էին ոչ միայն իրենց սաներին, տեղի մասնագիտացած գրիչներին, այլև տարբեր վայրերում աշխատող հմուտ գրիչներին: Նոր ստացված ձեռագրերը ստուգվում էին, սրբագրվում: Դրանց հսկողությունը, սկսած Ս. Առաքելոց վանքում ուսանելու տարիներից, դրված էր Եսայի Նչեցու վրա, մինչև նրա րաբունապետություն ստանալը հայոց առաջին համալսարանում:

Ձեռագրերը բազմացնելու նպատակով վերստին ընդօրինակել էին տալիս դրանք նոր ընդունված սաներին, կրկին սրբագրում և հանձնում էին օգտագործման:

Գլաձորի սաների և առանձին գրիչների կողմից ընդօրինակվել են հավարավոր ձեռագրեր, սակայն այնտեղից մեզ շատ քիչ ձեռագրեր են հասել, և դրանցից ոչ բոլորն են, որ ունեն հիշատակարաններ, ուր նշված են ընդօրինակման տեղն ու ժամանակը:

[1] Հ. Ոսկյան, Վանի Վասպուրականի վանքերը, Վիեննա, 1947 թ., էջ 1057:

Օգտվելով ձեռագրերից և նրանց հրատարակված հիշատակարաններից ու Գլաձորի համալսարանի մասին գրված ուսումնասիրություններից, մենք ճշգրտել ենք որոշ ձեռագրերի պատկանելությունը և կազմել Գլաձորի համալսարանից մեզ հասած ձեռագրերի ցանկը[2]:

Քանի որ Գլաձորի համալսարանի նախապատրաստությունը Ներսես Մշեցին սկսել էր դեռևս Մշո Ս. Առաքելոց վանքում, ուստի մենք ներկայացնում ենք նաև նրա համար ընդօրինակված ձեռագրերը:

[2] Մեր ուսումնասիրությունը տպագրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ Հաս. գիտ. «Լրաբեր» ամսագրում, 1984 թ. № 3, էջ 58—66: Այստեղ ներկայացնում ենք միայն ցանկը:

«Ձեռագրի հասցեն» սյունակում բերված են հավաքածուների անունն ու ձեռագրի համարը: Գրականությունից օգտվելու դեպքում աղբյուրները համառոտագրել ենք ըստ նշված կարգի:

1. Ալիշան, Սիսական — Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893 թ.
2. Ալիշան, Սիսուան — Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885 թ.
3. Կյուլեսերյան, Ցուցակ Անկիւրիոյ — Բ. Կյուլեսերյան, Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, Անթիլիաս, 1957 թ.
4. Հովսեփյան, Խաղբակեանք... — Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969 թ.
5. Մուրադյան, Ցուցակ Մշո Առաքելոց վանքի — Ս. Մուրադյան, Ն. Մարտիրոսյան, Ցուցակ ձեռագրաց Մշո Ս. Առաքելոց վանքի և շրջակայից, Երուսաղեմ, 1967 թ.
6. Կոնիբեր, Ցուցակ Բրիտանական թանգարանի — Ֆ. Կոնիբեր, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Բրիտանական թանգարանի, Լոնդոն, 1913 թ.
7. Լալայան, Ցուցակ Վասպուրականի—Ե. Լալայան, Ցուցակ Վասպուրականի հայերէն ձեռագրաց, Թիֆլիս, 1915 թ.
8. Արձագանք 1888 թ. — Արձագանք, Թիֆլիս, 1888 թ. 10.
9. Բազմավէպ 1947 թ. 9—10 — Բազմավէպ, Վենետիկ, 1947 թ. 9—10.

ՆԵՐՍԵՍ ՄՇԵՑՈՒ ՀԱՄԱՐ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

№ բովանդակությունը	թվա-կանը	գրչության վայրը	գրիչը	ստացողը	ձեռագրի հասցեն
	Միևչեվ				
1. Մեկնութիւն Հնգեմատենի Վարդանայ	1270	Խոր Վիրապ	Հովհաննես	Ներսես վարդապետ	Մատենադարան № 1094
2. Փիլոնի Լուծմունք Հնգեմատենից	1275	Եղիապարու վանք	Գրիգոր Բարսեղ	Ներսես վարդապետ	Մատենադարան № 3932
3. Ճառք սրբոյն Բարսեղի	1279	Եղիապարու վանք	Ստեփանոս	Ներսես րաբունի	Մատենադարան № 5595
4. Ճառք սրբոյն Բարսեղի	1279	Եղիապարու վանք	Եսայի գրիչ, սրբագրող	Ներսես րաբունի	Մատենադարան № 5595
5. Եվնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց	1280	[Եղիապարու վանք]	Լուսեր Եսայի գրիչ, սրբագրող	Ներսես հռետոր	Մատենադարան № 1097
6. Մեկնութին Եսայեայ Դաւթի Քոբայրեցւոյ	1281	Գուգարք, Մշկավանք	Բարսեղ	Ներսես րաբունի	Մատենադարան № 1758

ԳԼԱՁՈՐՈՒՄ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

№ բովանդակությունը	թվա-կանը	գրչության վայրը	գրիչը	ստացողը	ձեռագրի հասցեն
1. Մատենագրութիւնք Դիոնիսոսի Արիսպագացւոյ	1282	[Աղբերց վանք]	Ստեփանոս Եսայի սրբագրող	Ներսես հռետոր	Մատենադարան № 49
2. Հաւաքածոյ	1283—1284	Վայոց ձոր, Աղբերց վանք	Մաթևոս Կիլիկեցի, Եսայի Մոմիկ, Սարգիս	Ներսես րաբունի	Վիեննա № 571
3. Խրատ Եւագրեայ	1284	[Աղբերց վանք]	Սարգիս	Եսայի վարդապետ	Մատենադարան № 437
4. Ժողովածու	1283—1284	[Աղբերց վանք]	Եսայի, Սարգիս, Սիմեոն	Եսայի վարդապետ	Մատենադարան № 437
5. Ժողովածու	1284	[Աղբերց վանք]	Եսայի	Գրիգոր արքեպիսկոպոս	Մատենադարան № 1422
6. Մեկնութիւն կաթողիկէից թղթոց	1291	Գլաձոր	Հովհաննես	Եսայի	Վենետիկ № 656
7. Նարեկ	1291	[Գլաձոր]	Մատթեոս	Տիրատուր	Կյուլեսերյան, Ցուցակ Անկիւրիոյ, էջ 659
8. Մեկնութիւն գործոց առաքելոց	1292	[Գլաձոր]	Հովսափ	Եսայի	Մատենադարան № 1363
9. Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի	1292	[Գլաձոր]	Սիմեոն		Ալիշան, Սիսուան, էջ 103
10. Ժողովածու	1292	Գլաձոր	Վարդան Կիլիկեցի	Եսայի վարդապետ	Մատենադարան № 470
11. Ցաղագս երկնային քահանայապետութեանց	1298	Գլաձոր	Վարդան Կիլիկեցի	Եսայի	Երուսաղեմ № 1709
12. Մեկնութիւն ինն երանութեանց Գրիգորի Նիւսացւոյ	1298	Գլաձոր	Վարդան Կիլիկեցի	Եսայի	Մատենադարան № 749
13. Գիրք Պիտոյից	1298	Գլաձոր, Ս. Նախավկա	Հովհաննես	Եսայի	Մատենադարան № 6273
14. Մեկնութիւն կաթողիկէից թղթոց	1298	Գլաձոր, Ս. Ստեփանոս	Մկրտիչ	Եսայի	Մատենադարան № 1409
15. Մեկնութիւն Սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացւոյ	սկիզբ 1296	Գլաձոր	Հովհաննես Երվնկացի, Վարդան Կիլիկեցի	Եսայի	Մատենադարան № 6558

բովանդակությունը	թվականը	գրչության վայրը
	1302	
16. Հաւաքումն մեկնութեան մարգարէութեանըն Եզիկէլի	1303	Գլաձոր
17. Մեկնութիւն Դանիէլի Վարդանայ վարդապետի	1303	Գլաձոր
18. Աւետարան	1304	Գլաձոր, Ս. Ստեփանոս
19. Մեկնութիւնք	1306	Գլաձոր
20. Աւետարան	1307	Գլաձոր
21. Աւետարան	1309	Գլաձոր
22. Ժողովածու Իմաստասիրականք	1309	Գլաձոր
23. Քերականութիւն Եսայեայ	1309	[Գլաձոր]
24. Մեկնութիւն Սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացւոյ	1312	Գլաձոր
25. Աւետարան	1313	Գլաձոր, Ս. Նախավկա
26. Մեկնութիւն Եզիկիէլի Եսայեայ Նչեցւոյ	1313	Ս. Նախավկա
27. Աւետարան	1314	Գլաձոր
28. Մեկնութիւն վեցօրեայ արարչութեան	1314	Գլաձոր
29. Աստուածաշունչ	1317	Գլաձոր
30. Ժողովածու	1317	Գլաձոր
31. Ոսկեփորիկ	1317	Գլաձոր
32. Աւետարան	1317	Գլաձոր
33. Մատենագրութիւնք Գրիգորի Նիւսացւոյ	1318	Գլաձոր
34. Ժողովածու Մեկնութեանց	1318	Գլաձոր
35. Աստուածաշունչ	1318	Գլաձոր
36. Կանոնագիրք	1318	Գլաձոր
37. Աւետարան	1319	Գլաձոր
38. Մեկնութիւն Դիոնիսեայ Արիսպագացւոյ Եսայեայ Նչեցւոյ	միջև 1319	Գլաձոր
39. Գիրք Պիտոյից	1321	Գլաձոր, Ս. Ստեփանոս

գրիչը	ստացողը	ձեռագրի հասցեն
Մկրտիչ Թեղենացի	Եսայի	
հեղինակ՝ Եսայի Նչեցի	Ստեփանոս մետրոպոլիտ	Մատենադարան № 5566
Մխիթար Սասնեցի	Հովհաննես Արճիշեցի	Մատենադարան № 3606
Ոսկան	Եսայի	Ալիշան, Սիսական, էջ 134
Հովհաննես Երզնկացի	Հովհաննես Երզնկացի	Մատենադարան № 2520
Պողոս		Բազմավէպ, 1947 թ. № 9—10, էջ 217
Տիրատուր	Եսայի	Մատենադարան № 3393
Տիրատուր		Մատենադարան № 1751
Գրիգոր արքեպիսկոպոս	Եսայի (հեղինակ)	Մուրադյան, Ցուցակ Մշո Առաքելոց վանքի, էջ 17
Խաչատուր	Դավիթ րաբունի	Մատենադարան № 4679
Պողոս	Եսայի	Մատենադարան № 7842
Առաքել Հաղբատեցի	Ավետիք	Արձագանք, 1888 թ. № 10, էջ 129
Պողոս	Ստեփանոս Տարսայիճ	Մատենադարան № 9150
Բարսեղ Գրիգոր	Եսայի	Մատենադարան № 1657
Տիրացու Կիրակոս	Եսայի Կիրակոս	Մատենադարան № 353
Կարապետ	Եսայի	Մատենադարան № 6897
Սարգիս	Եսայի	Վենետիկ № 265
Ամիր Սարգիս	Եսայի	Մատենադարան № 4456
Հակոբ Թագորացի	Եսայի	Մատենադարան № 418 Ալիշան, Սիսական էջ 133
Եփրեմ	Եսայի	Մատենադարան № 1419
Ստեփանոս	Եսայի	Մատենադարան № 206
Հակոբ Թագորացի	Եսայի	Հովսեփյան, Խաղրակ-եանք... էջ 348—349 Վենետիկ № 1917
Եսայի	Եսայի	Մատենադարան № 167
Ներսես	Եսայի	Մուրադյան, Ցուցակ Մշո Առաքելոց վանքի էջ 22—23

բովանդակությունը	թվականը	գրչության վայրը
40. Աւետարան	1321	Գլաձոր
41. Ճառք Գրիգորի Աստուածաբանի	1321	Գլաձոր, Ս. Ստեփանոս
42. Աւետարան	13.3	Գլաձոր
43. Իմաստասիրականք	1325	Գլաձոր
44. Թովմա Ագուինացի յաղագս յեօթն խորհրդոյ	1325 հետո	Գլաձոր
45. Աստուածաշունչ	1328	Գլաձոր
46. Աւետարան	1329	Գլաձոր
47. Աստուածաշունչ	1332	Գլաձոր
48. Ժողովածու իմաստասիրականք	1334	Գլաձոր
49. Մեկնութիւն Երգոց երգոյն	1335	Գլաձոր
50. Մեկնութիւն երկոտասան մարգարէից Ներսիսի Լամբրոնացւոյ	1337	Գայլիձոր
51. Աստուածաշունչ		

գրիչը	ստացողը	ձեռագրի հասցեն
Կյուրոն	Դավիթ Եսայի	Լոնիբեր, Ցուցակ Բրիտանական թանգարանի էջ 24
Պողոս	Եսայի	Երուսաղեմ № 1414
Ստեփանոս	Եսայի	Մատենադարան № 6289
	Եսայի	Վիեննա № 353
Թորոս Տարոնացի	Սարգիս	Մատենադարան № 560
Դավիթ Գետկեցի	Առաքել Հաղբատեցի	Հովսեփյան, Խաղբակեանք. էջ 350
Թորոս Տարոնացի	Եսայի	Լալայան, Ցուցակ Վասպուրականի, էջ 91
Եփրեմ Դավիթ	Ներսես	Վենետիկ № 12
Հունան	Եսայի	Մատենադարան № 9222
Գրիգոր	Սարգիս	Մատենադարան № 1141
	Աւաքտեր	Մատենադարան № 3606
Եզեկել	Եսայի	Վենետիկ № 9

ՊՐՈՖ. ՎԱՐԱԶԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ (1956—1980)*

ՄԱՍՆ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը Իր գահակալության 25 տարիների ընթացքում վերանորոգչական և շինարարական Իր բեղուն գործունեությանը զուգընթաց, մշտապես հետաքրքրություն եղավ բարեվարդելու Մայր Աթոռի շենքերը գեղարվեստական գործերով և հարստացնելու գոյություն ունեցող գեղարվեստական հավաքածոները:

Լինելով ի բնե արվեստասեր, արվեստագիտակ ու նրբաճաշակ՝ Նորին Սրբությունը ցուցաբերեց բացառիկ ուշադրություն այս բնագավառին: Նյութապես խրախուսեց արվեստագետներին՝ նրանց պատվերներ տալով կամ նրանցից գնումներ կատարելով: Մայր Աթոռի գեղարվեստական հավաքածոները ճոխացան ու հարստացան նաև արվեստագետների հաճախակի նվիրատվություններով: Մայրավանքի գեղարվեստական հավաքածոների հարստացման միջոցներից մեկն էլ հանդիսացավ ներքին թեմերից ստացված կրոնական բովանդակությամբ հայ նկարիչների կորստյան մատնված գործերի հավաքումը: Այդ գործերը, մասնագետների կողմից վերականգնման ենթարկվելով, վերստին կյանքի կոչվեցին: Մայր Աթոռի գեղարվեստական հավաքածոները համալրվեցին նաև Նորին Սրբության արտասահմանյան ուղևորությունների ընթացքում նվեր ստացված ու Էջմիածին բերված վգալի թվով գեղարվեստական կտավներով, գործվածքներով, ոսկերչական գործերով և այլն: Միևնույն ժամանակ Իր արտասահմանյան ուղևորությունների առիթներով Վեհափառ Հայրապետն Իր հետ էր տանում մայրավանքում պատրաստված վանական հուշանվերներ (խաչքարեր, մանրանկարչական գործերի պատճեններ, ոսկերչական գործեր և այլն):

Նկատի ունենալով, որ չափազանց շատ են ու բավմաբնույթ այդ կարգի գործերը, ստորև որոշ խմբավորմամբ ներկայացնում ենք դրանցից առավել կարևորները:

ա. Գրաֆիկական ու գեղանկարչական գործեր

Վեհափառ Հայրապետը սկզբնապես մտադրվել էր նախապատրաստել և հրատարակել հայ եկեղեցական ճարտարապետության հուշարձանների գրաֆիկական նկարների ալբոմ: Պատվերը հանձնարարվեց նկարիչ Հրաչյա Ռուխիկյանին, որին տրամադրվեց նկարվելիք հուշարձանների ցուցակը, ինչպես նաև ավտոմեքենա՝ Հայաստանի հեռավոր վայրերում գտնվող հուշարձաններն այցելելու և նկարները տեղում պատրաստելու համար: Նկարչի աշխատանքներն ընթացան Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնա-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1983 թվականի № № ԺԱ—ԺԲ-ից և 1984 թվականի № № Ա—Զ-ից:

ժողովի մշտական ուշադրության ներքո, պատրաստված գործերի պարբերական դիտումներ կատարելու և հեղինակին խորհուրդներ տալու միջոցով: Նկարների վերջնական ընտրությունը կատարվեց 1958 թվականի դեկտեմբերի 20-ին: Ներկայացված 72 գրաֆիկական աշխատանքներից ընտրվեց 47-ը: Հանձնարարվեց հեղինակին դրանք լրացնել 3 նոր նկարներով՝ ընդհանուր թիվը հասցնելով 50-ի: Անհրաժեշտ համարվեց նաև հանձնարարել նկարչին հրատարակության համար ընտրված գործերը նորից կատարել:

Ավելի ուշ, նկարիչ Ա. Մամաջանյանը քննարկման ներկայացրեց իր սեփական նախաձեռնությամբ կատարված հայ ճարտարապետության մի քանի հուշարձանների (Մայր տաճարի, ս. Հռիփսիմեի և ս. Գայանեի եկեղեցիների ու Զվարթնոցի) 4 լինոգրավյուրներ՝ դրանք որպես բացիկներ հրատարակելու առաջարկությամբ: Ներկայացված նկարները քննարկվելուց հետո հեղինակին հանձնարարվեց արված դիտողությունների հիման վրա վերամշակել այդ գործերը:

Սակայն վերոհիշյալ նկարիչների գործերի հրատարակությունը չիրականացավ: Դրա փոխարեն Վեհափառ Հայրապետը նպատակահարմար համարեց նախապատրաստել և հրատարակել հայ եկեղեցական ճարտարապետության վերաբերյալ ֆոտոալբոմ: Այդ կապակցությամբ Նորին Սրբությունը Մայր Աթոռ հրավիրեց ռումինահայ լուսանկարիչ Մովսես Շլուկյանին: Տրամադրելով նրան ճարտարապետ Բաղդասար Արվումանյանի կողմից կազմված թեմատիկ մի ցուցակ՝ պատվիրեց հրատարակվելիք ալբոմի համար կատարել լուսանկարումներ:

Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնաժողովը երկու անգամ (1964 թ. փետրվարի 20-ին և հաջորդ տարվա հոկտեմբերի 18-ին) պբաղվեց ներկայացված լուսանկարների ընտրությամբ: Դրանց մեծ մասին հավանություն տալով՝ հանձնաժողովը անհրաժեշտ համարեց որոշ լրացումներ կատարել: Այդ աշխատանքը հանձնարարվեց ճարտարապետ Վաչիկ Խաչատրյանին, լուսանկարիչներ Թուրոս Խորիսյանին, Հակոբ Հեքեքյանին և Անդրանիկ Քոչարին: Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկության տրամադրած նյութական միջոցներով ալբոմը՝ «Հայկական եկեղեցիներ» խորագրով լույս տեսավ Սոֆիայում 1970 թվականին (տեքստի հեղինակ և ալբոմի կազմող՝ ճարտարապետ Բ. Արվումանյան, նկարչական ձևավորման հեղինակ՝ նկարիչ Գրիգոր Խանջյան):

Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնաժողովի անդամներ Ռ. Իսրայելյանը, Բ. Արվումանյանը և Գ. Խանջյանը տարբեր տարիներին կատարել են այլևայլ հրատարակությունների գրաֆիկական ձևավորումներ: Բացի «Էջմիածին» ամսագրի պարբերաբար փոփոխվող շապիկից, տիտղոսաթերթից, գլխավարդերից ու վերջնավարդերից (կատարված ճարտարապետներ Ռ. Իսրայելյանի, Բ. Արվումանյանի և նկարիչ Գր. Խանջյանի կողմից), այդ կարգի գրաֆիկական գործերից հիշատակության արժանի են Նյու-Յորքի առաջնորդարանի պաշտոնաթերթ «Հայաստանյայց եկեղեցի» ամսագրի շապիկը (հեղինակ՝ Բ. Արվումանյան), «Հայկական եկեղեցիներ» ալբոմի կազմը, շապիկը և տիտղոսաթերթը (հեղինակ՝ Գ. Խանջյան), «Հայկական խաչքարեր» ալբոմի կազմը, շապիկը և տիտղոսաթերթը (հեղինակ՝ Գ. Խանջյան), Վազգեն Ա Հայրապետի արտասահմանյան ուղևորություններին վերաբերող մատենաշարի գրաֆիկական ձևավորումները (հեղինակներ՝ Բ. Արվումանյան, Ա. Կարագյան և Գ. Խանջյան), «Ս. Էջմիածին», «Ս. Հռիփսիմե» և «Ս. Գեղարդ» գրքույկների ձևավորումը (հեղինակ՝ Գ. Խանջյան) և այլն:

Այդ կարգի գործերի թվին կարող են դասվել նաև հայրապետական կոնդակների ձևավորումները: Հիմնական կոնդակի ձևավորումը՝ հայկական մանրանկարչության մոտիվներով, վերևում խորանակով, գունագեղ ու գեղեցիկ, կատարել է սովետահայ կերպարվեստի անվանի վարպետ Հակոբ Կոջոյանը: Մյուս երկու կոնդակները ստեղծվել են երկու կարեվոր առիթներով՝ մեկը Եղեռնի 50-ամյակի (հեղինակ՝ Բ. Արվումանյան), մյուսը Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակի (հեղինակ՝ Գ. Խանջյան) կապակցությամբ:

Վեհափառ Հայրապետ Վազգեն Ա-ի նախաձեռնությամբ ավանդույթ է դարձել յուրաքանչյուր Ամանորի առթիվ Նորին Սրբության և Մայր Աթոռի անունից շնորհավորական բացիկներ ուղարկել ներքին և արտասահմանյան թեմերը, Մայր Աթոռի բարերարներին, ազգային և մշակութային գործիչներին: Էջմիածնի տպարանում տպագրված այդ բացիկները սովորաբար, բացի համապատասխան մակագրությունից, վարդարված են հին հայկական ձեռագրերում (ավետարաններում, ճաշոցներում և այլուր) պահպանված հայ մանրանկարչական արվեստի լավագույն նմուշների գունագեղ վերարտադրություններով (տպագրված հիմնականում ըստ նկարչուհի Ք. Հովսեփյանի կատարած պատճենահանումների): Հոգատարությունն ու բծախնդրությունը կատարվող հրատարակությունների նկարչական ձևավորման նկատմամբ և այդ գործում շնորհաշատ նկարիչների ներգրավումը, ինչպես նաև համապա-

տասխան տպարաններին (հայրենիքում և արտասահմանում) պատվերներ տալը մեծապես նպաստեց Մայր Աթոռի հրատարակությունների պոլիգրաֆիական որակը հետզհետե բարձրացնելուն և կատարելագործելուն, ինչպես, օրինակ, «Հայկական խաչքարեր» ալբոմը, որի հրատարակչական որակը համընդհանուր գնահատականի է արժանացել:

Անդրադառնալով կատարված գեղանկարչական գործերին՝ պետք է նշել, որ դրանք ևս բավմաբնույթ եղան: Բացի արդեն վերը հիշատակված աշխատանքներից՝ կապված ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի որմնանկարների վերականգնման հետ, նույնպիսի հոգատարություն ցուցաբերվեց նաև Մայր Աթոռում գտնվող և այլ թեմերից հավաքված եկեղեցական բովանդակությամբ հին հայկական կտավների վերականգնման նկատմամբ: Դրա համար Լենինգրադից Մայր Աթոռ հրավիրվեցին փորձառու վերանորոգողներ Վ. Դ. Ֆրոլովը և Ս. Ի. Սոլոդովնիկովը, որոնց ջանքերով այդ նկարները մաքրվեցին սևացած լաքից, բուժվեցին այրվածքներից ու փտումից, իսկ անհրաժեշտ դեպքերում մեծ խնամքով, վգուշավորությամբ և նվազագույն միջամտությամբ նոր կտավների վրա փոխադրվեցին այնպիսի արժեքավոր նկարներ, որոնք թվում էին, թե վերջնականապես կորըստյան են մատնված: Դրանց մի մասը (Գ. Խանջյանի ցուցումներով) կախվեց Մայր տաճարի պատերին, մնացած մասը դրվեց Նոր վեհարանի պատկերասրահում:

Վերականգնման ենթարկվեցին նաև Մայր տաճարից ս. Գայանե եկեղեցի փոխադրված ու ավագ խորանում տեղադրված նախկին մարմարակերտ Իջման սեղանի վարդանախշերը: Մաքրվեցին ու ամրացվեցին նույնպես նույն եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորին պահպանված որմնանկարը և նրա աջ ու ձախ կողմերում եղած փոքրաչափ որմնանկարները (կատարող՝ նկարիչ Կ. Ավետիսյան):

Դրա հետ մեկտեղ մեծ ջանքեր գործադրվեցին ու նյութական վգալի միջոցներ հատկացվեցին գործող եկեղեցիները գեղանկարչական նոր ստեղծագործություններով հարըստացնելու համար: Այդ կարգի գործերի թվին են պատկանում ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի ավագ խորանի նոր սեղանը վարդարող Աստվածամոր պատկերը (գործ՝ իտալահայ հանրահայտ նկարիչ Գ. Շլդյանի), Աստվածամոր պատկերը ս. Հռիփսիմե եկեղեցում՝ կատարված ֆրեսկային տեխնիկայով (գործ՝ նկարիչ Հ. Մինասյանի), Երևանի վերակառուցված ս. Սարգիս եկեղեցու խորանում դրված «ս. Սարգիսը ձիու վրա» կոմպոզիցիան (գործ՝ նկարիչ Է. Զաքարյանի):

Այդ կարգի գործերի մեջ առավել կարևորն ու աշխատատարը ֆրեսկային տեխնիկայով իրականացված Օշականի ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու ներսի որմնանկարները[81] են (հորինվածքի հեղինակ՝ նկարիչ Հ. Մինասյան, հեղինակակից և կատարման օգնական՝ նկարիչ Հ. Մամյան): Նկարիչ Հ. Մինասյանի վրձնին է պատկանում նաև նույն եկեղեցու ավագ խորանի նոր սեղանը վարդարող Աստվածամոր պատկերը:

Վազգեն Ա Հայրապետի գահակալության տարիներին ստեղծված գեղանկարչական գործերի թվին են պատկանում Նրա յուղաներկ 3 դիմանկարները: Դրանցից երկուսը պատկանում են հայ կերպարվեստի նահապետ Մարտիրոս Սարյանի վրձնին ու կատարված են 1957 և 1958 թվականներին (կախված են Վեհարանի պատկերասրահում), իսկ երրորդը (գործ՝ Սոլոդովնիկովայի), որ նվավ հաջող է, վարդարում է Հայկաշեն ամառանոցի ընդունարանի պատը: Դրանց վրա կարելի է ավելացնել ևս երկուսը, մի յուղաներկ դիմանկար, կատարված նախքան նրա կաթողիկոս ընտրվելը, դեռևս Բուխարեստում ռումինացի նկարիչ Իսակիեի կողմից, և մի գունավոր մեծաչափ լուսանկար (տպված կտավանման թղթի վրա), որն իրավամբ կարող է գեղարվեստական գործ համարվել (գործ՝ կանադահայ ճանաչված լուսանկարիչ Գավուքի):

Այս երկու դիմանկարները նույնպես վարդարում են Նոր վեհարանի պատկերասրահը:

Վերը նշեցինք, որ Վազգեն Ա կաթողիկոսը գնման կամ նվեր ստանալու միջոցով վգալիորեն հարստացրեց Մայր Աթոռի գեղարվեստական նկարների հավաքածոն: Ստորև բերում ենք ձեռք բերված նկարների ընդհանուր, ոչ լրիվ թվարկումը՝ ըստ հնարավորին նշելով նկարների հեղինակների կամ նվիրատուների անուն-ազգանունները, երբեմն նաև նկարի բովանդակությունը:

Երևանի պատկերասրահը ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի հավաքածոն հարստացրել է Հովնաթանյանների դպրոցին պատկանող հայ նկարիչների ստեղծած 31 հին սրբանկարներով:

Սովետական Հայաստանի կերպարվեստի վարպետների գործերից նոր հավաքածոյին մաս են կազմել Մարտիրոս Սարյանի կողմից կատարված Վազգեն Ա կաթողիկոսի վերը

---

[81] Դրանց գաղափարական բովանդակությանը, պատկերագրությանը և կատարողական արվեստին հանգամանորեն անդրադարձել ենք եկեղեցու վերանորոգմանը և բարեկարգմանը նվիրված տվյալ գրքի բաժնում:

նշված երկու դիմանկարները և «Մասիս» բնանկարը, Հակոբ Կոջոյանի հինգ գեղանկարները և գրաֆիկական մի քանի գործեր, Գրիգոր Խանջյանի չորս, Մարիամ Ասլամազյանի երեք, Էդվարդ Իսաբեկյանի երկու («Խնձորեսկ» և «Պատասխան Հավկերտին»), Սեդրակ Առաքելյանի մեկ («Կուլտուրան դեպի լեռները»), Ջիոտտոյի (Գևորգ Գրիգորյան) տասներկու փոքր, Հենրիկ Սիրավյանի երկու գեղանկարները, Հրաչիկ Ռուխիկյանի «Սայաթ-Նովա» խճանկար-դիմանարը, Հովհաննես Ասատրյանի ջրաներկ երկու («ս. Հռիփսիմե», «ս. Էջմիածին» նկարները, քանդակագործ Նիկողոս Նիկողոսյանի երկու («Ավ. Իսահակյան», «Վեհամայր») բրոնզաձույլ արձանիկները, նկարիչ Արամիկի երկու գեղանկարներն ու «Կումիտաս» քանդակը և այլն:

Կրոնական բովանդակություն ունեցող գործերից հիշատակելի են Երվանդ Քոչարի «ս. Մեսրոպ», Հակոբ Հակոբյանի «Մայրություն» նկարները, Արտաշես Հունանյանի երկու սրբանկարները, ինչպես նաև Տարագրոսից գնված Հիսուսի դիմանկարը (գործ՝ Վերածննդի շրջանի անհայտ նկարչի:):

Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի գեղարվեստական նկարների հավաքածոն զգալիորեն հարըստացավ նաև սփյուռքահայ ժամանակակից նկարիչների գործերով: Դրանց թվին են պատկանում փարիզահայ նկարիչներ Արտավազդ Բերբերյանի երեք, Հովհ. Մութաֆյանի երեք, Ժանսեմի հինգ, Գառզուի յոթ, Ժերանյանի երեք և Կարապետ Ղազարյանի (Ժնև) երեք գեղանկարները:

Մայր Հայաստան հայրենադարձված ու Մայր Աթոռի հավաքածոյին մաս կազմած գեղանկարչական գործերից հիշատակելի են Հովհ. Այվազովսկու երկու, Վարդան Մախոխյանի երկու ծովանկարները (նվիրատու՝ կանադահայ Փերուզ Բաբայան), Զաքար Զաքարյանի մեկ նատյուրմորտը, Հովսեփ Փուշմանի երկու գեղանկարները (նվիրատու՝ ամերիկահայ դոկտոր Քելեկյան) և Հովհ. Ալխազյանի երեք բնանկարները (նվիրատու՝ փարիզահայ Հայկ Աղաբեկյան): Նույն Հայկ Աղաբեկյանից են նվեր ստացվել Կարապետ Ադամյանի երկու գեղանկարները, Վարդան Մախոխյանի երկու ծովանկարները և Էդգար Շահինի ութ օֆորտները:

Մասնագետ արվեստաբաններին թողնելով վերը թվարկված գործերի գեղարվեստական արժեքավորումը՝ նշենք միայն, որ դրանց ձեռքբերումն ու խնամքով պահպանումը վկայում է այն մշտական սերն ու հոգատարությունը, որ ցուցաբերում է Վեհափառ Հայրապետը հին ու նոր հայ արվեստագետների ստեղծագործությունների նկատմամբ:

բ. Գեղարվեստական գործվածքներ

Կիրառական արվեստի այս բնագավառը դարեր շարունակ հանդիսացել է հայ արվեստի բաղկացուցիչ մասը, տվել է հիասքանչ նմուշներ, որոնց մի մասը վարդարում է Մայր Աթոռի հավաքածոն: Բացի դրանց նկատմամբ ցույց տրված խնամքից, պահպանման և ցուցադրության համար բնականոն պայմաններ ստեղծելուց, դրանց գիտական հաշվառմանն ու ուսումնասիրությանը (այդ գործում մեծ օգնություն ցուցաբերեց արվեստագետ Սերիկ Դավթյանը) նպաստելուց ոս հավաքածոն անդադրում հարստացնելուց, որոշակի ջանքեր գործադրվեցին նաև գեղարվեստական գործվածքների ու հանդերձանքի նոր գործերի ստեղծման ուղղությամբ:

Առաջնեկներից մեկը հանդիսացավ ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի ավագ խորանի նոր վարագույրը (նվեր մարսելաբնակ Տեր և Տիկին Արծրուն և Էլիս Ջրբաջյանների): Դեղնա-ոսկեգույն, վարդանախշավոր կտորի կենտրոնական մասը զարդարում է ոսկե թելերով բանված անհավասարաթև խաչը (ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի էսքիզով): Նույն հեղինակի էսքիզներով պարզ վարագույրներ պատրաստվեցին նաև Օշականի ս. Մեսրոպ Մաշտոց և Ստեփանավանի եկեղեցիների համար, իսկ ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի էսքիզով զարդանախշավոր վարագույրի պատվերը կատարվեց Դամասկոսում:

Մայրավանքի գեղարվեստական գործվածքների հավաքածոն համալրվեց հայկական արվեստում իր նախօրինակը չունեցող երկու գոբելեններով (էսքիզների հեղինակ՝ Գ. Խանջյան): Դրանցից առաջինի՝ «Իջման տեսիլք» գոբելենի էսքիզը մշակվեց 1977 թ. և պատվեր տրվեց Հունգարիայի Սոցիալիստական Հանրապետության համապատասխան մի արվեստանոցի՝ այն պատրաստելու համար:

Գոբելենի վրա, աջ կողմում ծնկաչոք պատկերված է ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, իսկ ձախ կողմի վերևի մասում՝ Քրիստոսը, որ հրեղեն մուրճը ձեռքին ցույց է տալիս Աստծու տաճարի կառուցման տեղը: Հորինվածքի կենտրոնի վերնամասում երկու հրեշտակներ շրջապատել են լույսի ճառագայթներով ողողված Սուրբ Հոգու խորհրդանիշին՝ աղավնուն: Աջ և ձախ կողմերում, լեռների ֆոնի վրա պատկերված են հրաշափառ տեսիլքը երգով փառաբանող հրեշտակների խմբեր: Բավմաֆիգուր այս հորինվածքը կարելի է եռաթև համարել, քանի որ նրա կենտրոնական մասը աջից ու ձախից ունի վարդային երկու թևեր, որոնց հիմքում ընկած

են հայկական կենաց ծառեր՝ իրենց վրա կրելով նաև «Ամենայն Հայոց Վազգէն Ա Հայրապետին» (ձախից), «Էջ Միածինն ի Հօրէ» (կենտրոնում) և «Ֆրանսիայի հայոց եկեղեցիներու կողմէ ՌՆԻԶ» (ձախից) արձանագրությունները:

Գոբելենի ոճը հայաշունչ է՝ որդեգրված հայ մանրանկարչության մոտիվներից: Գեղանկարչական լուծումը հարթային է, տաք գույներով, որոնցում գերիշխում են հողային երանգները: Ոսկով ու նարնջագույնով է լուծված Քրիստոսի ֆիգուրը: Դրա շնորհիվ այն հնչում է թեթև, եթերային՝ մնալով միշտ ուշադրության կենտրոնում: Դրան հակառակ, ս. Գրիգոր Լուսավորչի ֆիգուրի գունային լուծումը կատարված է կապույտ և մանուշակագույն երանգներով, որոնք առավել ամուր, իրական կերպարային մեկնաբանում են հաղորդում նրան: Բոլոր ֆիգուրներում ապատորեն կիրառված է պարագծային ընդգծումը:

Գոբելենը գրավում է դիտողին իր գունեղությամբ, գեղանկարչական ու պլաստիկ լուծումներով: Նրա հորինվածքային բովանդակությունը, ինչպես և չափերը (2,0×5,5 մ.) համապատասխանում են Վեհափառ Հայրապետ Վազգեն Ա-ի ընդունարան-աշխատասենյակի հետնապատին (հյուսիսային) կախելու համար, և նա այդ տեղն էլ գրավում է այժմ: Գոբելենի պատրաստության ծախսերը հոգացել են Ֆրանսիայի հայկական եկեղեցիները:

Երկրորդ գոբելենը՝ «Սուրբ Մեսրոպը և թարգմանիչները» թեմայով, որի էսքիզը նույնպես պատրաստել է ՍՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ Գրիգոր Խանջյանը, մտահղացված է դասական գոբելենների սկզբունքով ու այդ առումով առաջնեկն է հայ արվեստի պատմության մեջ: Հորինվածքը բավմաֆիգուր է. նրանում պատկերված սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցը ներկայացնում է ժողովրդին հայոց այբուբենի տախտակը: Մաշտոցին շրջապատել են թարգմանիչները: Մի փոքր վերևում պատկերված է ս. Սահակ Պարթևը՝ ձեռքին Աստվածաշունչ մատյանը՝ «Եղիցի լոյս և եղեւ լոյս» մակագրությամբ: Հորինվածքի կենտրոնը կբաղեցրել են Վռամշապուհ թագավորի, թագուհու և Ամատունի իշխանի ֆիգուրները՝ շրջապատված ավնվական դասի ներկայացուցիչներով: Երկու թևերը լեցուն են ցնծացող մարդկանցով, որոնցից յուրաքանչյուրը յուրովի է արտահայտում իր ուրախությունը տառերի գյուտի մեծ խորհրդի առթիվ:

Հորինվածքում տեղ են գտել թևավոր երկու հրեշտակների ֆիգուրներ, որոնք ընդգծում են պատկերի դիտման շարժումը՝ բևեռելով դիտողի հայացքը Մեսրոպ Մաշտոցի վրա: Բավմաֆիգուր այս գոբելենում կերպարները մեկնաբանված են անհատականացած պատկերներով, զուրկ չեն հոգեբանական արտահայտությունից:

Ըստ հորինվածքի, պայմանականորեն ընտեղծված ամֆիթատրոնային ճարտարապետությունը հնարավորություն է ընձեռել հեղինակին կատարելու ֆիգուրների այնպիսի տեղաբաշխում, որով ամենևին չի խաթարվում յուրաքանչյուր կարևոր ֆիգուրի տեսքը իր իմաստալից կերտվածքով: Շնորհիվ հորինվածքում մուծված ճարտարապետական մոտիվի՝ երեք կամարների, նկարը պահպանում է հայկական ձեռագրերի մանրանկարներում հանդիպող եռախորան կառուցվածքը, և դրանով իսկ հայաշունչ է դառնում ողջ հորինվածքը: Ի տարբերություն նախորդ գոբելենի, այստեղ գունային լուծումը ավելի նուրբ է: Նրանում հիմնականում պահպանված են ոսկեգույն և արծաթագույն երանգները: Միայն հավասարապես բախշված կարմիրների և մեկ կապույտի միջոցով է աշխուժություն ստեղծվում երանգային ընդհանուր համակարգի մեջ:

Հանդերձանքի ճոխությունը, նրանց ծալքերի պլաստիկ հարուստ լուծումները, հորինվածքում ավգագրական կարգի գործածական պարագաների՝ գրակալի, ձեռագիր մատյանների, թագերի, ավգային հանդերձանքի ու գեղարվեստական գործվածքների մուծումը տոնական հանդիսավորություն է հաղորդում ընդհանուր պատկերին, դիտողին տեղափոխում դեպի հեռավոր անցյալը, ըմբռնելի դարձնում պատմական այդ իրադարձության բացառիկ կարևորությունը հայ ժողովրդի կյանքում:

Ավելի մեծ չափեր (4,4×5,3 մ.) ունեցող այս գոբելենը նախատեսվում է կախել Նոր վեհարանի դահլիճի հյուսիսային պատին: Այսպիսով, միջին դարերի եվրոպական երկրներում որմնանկարներին փոխարինելու եկած կիրառական արվեստի այս տեսակը՝ գոբելենը, մեկանում ևս պիտի կիրառություն ստանա: Այն պատվիրված է Փարիզի Գոբելենի արհեստանոցին (որի համբավը տարածված է ողջ աշխարհում) ու պիտի պատրաստ լինի 1981 թվականին: Գոբելենի ծախսերը (ջուրջ 120 հազ. դոլարի չափով) հոգում են փարիզահայ Գուրգեն և Սուրեն Գործունյան եղբայրները):

Փոքրաչափ, սակայն գեղարվեստական տեսակետից հաջող է ոտքի տակը փռելու համար պատրաստված հայրապետական արծվագորգը (գործված ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի էսքիզով): Նույն հեղինակը հաջողության հասավ նաև պատարագի հայ-

րապետական կգեստի էսքիզները մշակելու գործում: Թագից, վակասից, փորուրարից, եմիփորոնից, կոնքեզից և բազպանից բաղկացած երկու համալիրի (մեկը կապույտ, մյուսը մանուշակագույն թավիշից կարված) նախշազարդերը ոսկեթելով ասեղնագործվեց Հնդկաստանում:

Իր գահակալության քսանհինգ տարիների ընթացքում Վազգեն Ա կաթողիկոսը բացառիկ ուշադրություն ցուցաբերեց նաև Մայր Աթոռի շենքերն ու տաճարները, ինչպես նաև թեմական եկեղեցիները գորգերով հարստացնելու ուղղությամբ: Նա պատվիրեց նոր գորգեր կամ ձեռք բերեց հին գորգերի հազվագյուտ նմուշներ հայրենիքում և արտասահմանում:

Նորերից հիշատակության արժանի են նույնանման երկու գորգեր՝ ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի էսքիզով պատրաստված Թեհրանում (նվիրատվությամբ մի խումբ պարսկահայերի): Այս գորգերը բոլոր կողմերից երիզված են լայն ու հայաոճ վարդանախշերով պատած շրջանակով: Նրանում ամփոփված հարթության կենտրոնում տեղավորված է հայրապետական նշանը, որի ներքևի մասում կա «Ի Հայրապետեն Տ. Տ. Վազգենայ Առ ս. Էջմծն ՌՆԹ 1860» արձանագրությունը: Այդ երկու գեղեցիկ գորգերից մեկը վարդարում է Վեհափառ Հայրապետի աշխատասենյակի պատը (նրա բազկաթոռի ետևում):

«Ս. Էջմիածին» մակագրությունը կրող մի այլ գորգ, որ կախված է Նոր վեհարանի սեղանատան պատին, նվերն է վիեննահայ Սարգիս Կարապետյանի: Այս գորգը ինքնատիպ է, հայկական գորգերի ավանդական օրինակներից մեկը, որ գորգի և գոբելենի մի տեսակ կուգակցություն է: Հայրապետական նշանը ամփոփված է նրա վերնամասում, ձախ կողմից, իսկ ողջ հարթությունը, խորանից ներքև, պատած է հայկական մանրանկարչության գունագեղ մոտիվներով:

Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի գորգերի հավաքածոն համալրվել է նաև հին գորգերով՝ նվեր ստացված սփյուռքահայերից: Դրանց թվին են պատկանում կեորտեպ կոչված (17-րդ դ.) երեք հին գորգեր (նվիրատու՝ եգիպտահայ Հրանդ Նասիբյան), և երկու այլ հին գորգեր (նվիրատու՝ ռումինահայ նկարիչ Հրանդ Ավագյան), 18-րդ դարի հայկական ասեղնագործ երեք պատի գորգեր (նվիրաբերված 1968 թվականին Տեր և Տիկին Մամուլյանների կողմից), ինչպես նաև երեք գորգ (երկուսը մեծ՝ եթովպական, մեկը հայկական՝ Ղարաբաղի), նվիրված լոնդոնահայ Հարություն Գալայջյանի կողմից և այլն:

Չունենալով հնարավորություն այս գրվածքի նեղ սահմաններում մեկառմեկ թվարկելու նվեր ստացված կամ գնված հին, ինչպես նաև Հայաստանի գորգագործարաններում պատվիրված տարբեր չափերի մեծ թվով գորգերը (որոնցով վարդարված են գլխավորապես Նոր վեհարանի և Մայր տաճարի հատակները), կուզենայինք միայն նշել, որ Մայր Աթոռի գորգերի տարեց-տարի հարըստացող հավաքածոյի վարդն է հանդիսանում արտակարգ մեծ չափերի (4,24×7,70 մ.) պարսկական այն գորգը (փռված Վեհափառ Հայրապետի ընդունարանի հատակին), որը ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռին նվիրաբերել է պարսկահայ համայնքը, երջանկահիշատակ Գևորգ Զ կաթողիկոսի գահակալության օրոք:

գ. Ոսկերչական և գեղարվեստական մետաղամշակման գործեր

Բազմակողմանի դրսևորում ունեցան Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի նախասիրությունները արվեստների նկատմամբ՝ իրենց ոլորտում ընդգրկելով այն ամենը, ինչ գեղեցիկ է, մարդու հոգին ու զգացումներն ազնվացնող: Նպաստելով արվեստի բազմապիսի գործերի ստեղծմանը՝ Նորին Սրբությունը նպատակամղվեց դրանց միջոցով ևս արտահայտել համայն հայության հոգևոր կենտրոն ս. Էջմիածնի հնադարյան պատմական Աթոռի ծաղկումն ու պայծառացումը ետպատերազմյան տարիներին, մասնավորապես Իր գահակալության ժամանակաշրջանում:

Այդ առումով չափազանց արգասավոր եղան Հայաստանում հին ու հարուստ ավանդություններով հայտնի կիրառական արվեստի երկու բնագավառներ՝ ոսկերչությունը և գեղարվեստական մետաղամշակումը: Դրանց միջոցով ոսկուց ու արծաթից, բրոնզից ու երկաթից ստեղծվեցին գեղարվեստական այնպիսի գործեր, որոնք ծառայելով հանդերձ իրենց անմիջական կամ կրոնա-գաղափարական նպատակին, միևնույն ժամանակ արվեստի բարձրարժեք ու մնայուն նմուշներ են հանդիսանում:

Դրանցից ամենից առաջ հիշատակելի են ոսկերչական արվեստի երկու նշանավոր գործեր՝ հայկական ոսկետառ ու ադամանդապարդ այբուբենը և ոսկեկուռ մեծ խաչը:

Հայտնի է, որ Վեհափառ Հայրապետը մեծ կարևորություն տալով հայկական տառերի գյուտին (դիտելով այն որպես բախտորոշ մի իրադարձություն վաղուց իր պետականությունը կորցրած հայ ժողովրդի կյանքում և միաժամանակ ազգապահպանման հզոր միջոց), հայ մեծ լուսավորիչներ ս. Մեսրոպ Մաշտոցի և ս. Սահակ Պարթևի անմոռանալի

սխրանքը գեղարվեստորեն մարմնավորել էր տվել Օշականի եկեղեցու որմնանկարներում ու մեծ գոբելենի վրա: Նրա իսկ մտահղացմամբ այդ նվիրական թեման փայլուն կերպով իր մարմնավորումն ստացավ նաև ուսկերչական արվեստի յուրահատուկ միջոցներով՝ մեկ անգամ ևս պանծացնելու համար հայկական այբուբենի ստեղծման մեծ խորհուրդը:

Ըստ տեղադրման պայմանների, տառերը պետք է զարդարեին 80×130 սմ. չափերի օնիքսյա տախտակի հղկված հարթությունը: Դրանից էլ բխեցին տախտակի վրա տեղ գրավող 36 տառերի (6-ը ուղղահայաց սյունակներով և 6-ը հորիզոնական շարքերով) նպատակահարմար՝ 6×10 սմ. չափերը: Նման դասավորությունը հնարավորություն կընձեռեր ստեղծելու համապարփակ մի հորինվածք, որը դիտողի կողմից կընկալվեր ինչպես իր ամբողջության, այնպես էլ առանձին տառերի գեղեցիկ ձևերի մեջ:

Սակայն տառերի նկարագրված դասավորությունը պահպանելով հանդերձ, խուսափելու համար միապաղաղությունից ու չխախտելով այբուբենի հերթականությունը, հեղինակը 36 տառերից 28-ը նկարել է վերարտադրելով 5—7-րդ դդ. ավանդական տառաձևերը, իսկ 8-ը (Զ, Է, Ժ, Ծ, Ճ, Շ, Ջ, Վ) նկարել է արծվագիր տառաձևերով: Դրանց ընտրությունը կատարված է ստեղծելու համար այնպիսի հաջորդականություն, որ տառերի դասավորության ուղղահայաց և հորիզոնական ուղղություններում պահպանվի հորինվածքի հավասարակշռությունը:

Արծվագիր և կենդանագիր տառաձևերը տարածված են հայկական մանրանկարչության մեջ: Դրանցում հիմնական արտահայտչամիջոցը հանդիսացել է տառերի հորինվածքն ու գունային լուծումը: Այբուբենի տվյալ համակարգում արծվագրերի տեսքով մուծված 8 տառերը (զարդանախշված հայկական ավգային ճարտարապետության զարդամոտիվներով, չկրկնվող հյուսվածքներով, տերևներով, վարդյակներով), մտցնելով հանդերձ որոշակի աշխուժություն ընդհանուր համակարգի մեջ, միևնույն ժամանակ համապատասխանում են նշված տառերի ընդհանուր հորինվածքին ու ծավալային լուծմանը, բխում են գործածված նյութի՝ ոսկու մշակման յուրահատուկ պահանջներից:

Մաշտոցյան տառերը, որ գեղեցիկ են իրենց հորինվածքով, մի տեսակ հպարտ ու խրոխտ և միևնույն ժամանակ պարզ ու արտահայտիչ (հատկապես մնացած 28 տառերում, որոնք գծագրված են 5—7-րդ դարերին բնորոշ դասական ձևերով), է՛լ ավելի գեղեցիկ են դառնում այդ համակարգում, որովհետև մարմնավորված են ապնիվ մետաղով (ընդելուզված ադամանդներով ու գունավոր թանկարժեք քարերով): Շնորհաշատ նկարչի ու կատարող վարպետի միացյալ ջանքերով, որոնք աշխատել են շուրջ երկու տարի, դրանք հասցված են հմայիչ հնչեղության, դիտվում են որպես բարձրաճաշակ գործ, ոսկերչական արվեստի գլուխգործոց:

Օնիքսյա տախտակը երիվված է ոսկյա զարդաքանդակով՝ վերևից պսակված խորանով, որի կենտրոնում տեղավորված է ս. Հոգին խորհրդանշող աղավնին: Նրանից իջնող ճառագայթները ուղղված են դեպի այբուբենը: Խորանը երիվող ժապավենի վերևում մակագրված է՝ «Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Վազգէն Ա կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց ի թուին ՌՆԻԵ», իսկ ներքևում, շրջանակի վրա՝ «Նախագծեց ճարտարապետ Բաղդասար Արզումանեան, կատարեց ոսկերիչ Ժիրայր Չուլոեան»:

Ոգևորված ոսկեկուռ այբուբենի ստեղծման հաջողությամբ՝ Վեհափառ Հայրապետը, մի տարի անց, մտադրվեց ստեղծել մի նոր մնայուն գործ՝ ոսկյա մեծ խաչ: Վաղուց փայփայած Իր այդ ծրագրի իրականացման համար պատեհ առիթ հանդիսացավ ֆրանսահայ ամուսիններ Արծրուն և Էլիզ Զրբաշյանների սիրահոժար առաջարկը՝ նյութական միջոցներ տրամադրելով նպաստել գործին:

Տեղադրության ու ցուցադրության պայմանները նույնն էին, ինչ որ ոսկեկուռ այբուբենինը, ուստի ընդունվեցին օնիքսյա տախտակի նույն՝ 80×130 սմ. չափերը: Այդ պայմանից ելնելով՝ ճարտարապետ Բ. Արզումանյանը, ստանալով Վեհափառ Հայրապետի առաջադրանքը, սկսեց մշակել խաչի էսքիզներ՝ դրանց համար օգտագործելով ոսկեկուռ այբուբենի, ինչպես նաև նախկինում ոսկուց ու արծաթից հորինված փոքրաչափ խաչերի, պանակեների և եկեղեցական այլ իրերի պատրաստման փորձը: Տքնաջան աշխատանքով նա մշակեց էսքիզների մի քանի տարբերակներ, որոնցից ամենակատարյալը հավանության արժանացավ իրականացման համար[82]:

Ոսկյա խաչի ընդհանուր հորինվածքը սերվում է հայկական խաչքարերից, նրանց վրա հանդիպող թևավոր խաչերի ձևերից, սակայն մանրամասները նուրբ են և համապատասխան նյութին ու կատարման ձևին, այսինքն՝ ոսկերչական արվեստին: Խաչի ուղղահայաց ստորին թևից դեպի աջ ու ձախ դուրս են գալիս կիսաշրջան սկիզբներով ու հյուսվածո զարդանախշերով պսակված ճյու-

[82] Էսքիզի վրա արված է՝ «Կատարեալ է. Վազգէն Ա կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, 23 ապրիլ 1978» մակագրությունը:

ղեր, որոնց կատարին թառած են իրենց գլուխները խաչի կողմն ուղղած աղավնիներ՝ ս. Հոգու խորհրդանիշներ:

Խաչն իր հերթին հենված է երկու նրբահյուս վարդյակների, որոնց մեջ, խաչի ուղղաձիգ առանցքով, տեղադրված է կյանքի հարատևությունը խորհրդանշող բողբոջ-ծաղիկը: Փաստորեն դրանից է սկսվում բուն խաչը: Խաչթևերի երեսները պատած են բուսական և երկրաչափական համատարած հյուսվածքներով, որոնց հանգույցներում ագուցված են թանկագին քարեր, ադամանդներ: Խաչթևերի հատման հանգույցը ընդգրծված է ութթանի աստղով՝ շրջապատված արևը խորհրդանշող ճառագայթավոր օղակով:

Ողջ հորինվածքի ներքնամասում, վույգ վարդյակների տակ տեղավորված ժապավենը, որը հորինվածքի հորիզոնական հենարանն է հանդիսանում, հնարամտորեն ծառայեցված է նվիրատուների արձանագրությունը կրելուն: Ժապավենի վրա մակագրված է՝ «Նուէր սրբ Էջմիածնին վասպուրականցի Արծրուն և Էլիզ Զրբաշյաններից»: Ժապավենի ձախակողմյան վարդյակը պարունակում է՝ «Սրբ Էջմծն», իսկ աջակողմյանը՝ «ԹՎ ՌՆԻԵ» մակագրությունները: Օնիքսյա տախտակը երիվված է ոսկեկուռ ու անկրկնելի վարդանախշերով մշակված շրջանակով, որի վրա համաչափորեն տեղավորված աստղիկների կենտրոնները նույնպես վարդարված են թանկագին քարերով:

Շրջանակի ներքևի ձախակողմյան մասում արված են «Նախագծեց ճարտարապետ Բաղդասար Արվումանեան», իսկ աջակողմյան մասում՝ «Կատարեց ոսկերիչ Ժիրայր Չուլոեան» մակագրությունները:

Շնորհաշատ հեղինակի ու կատարող վարպետի միասնական ջանքերով քրիստոնեական հավատքի խորհրդանիշը՝ խաչը, մարմնավորվել է հայկական արվեստի ավանդույթներին հարազատ ձևերով ու ոսկերչական բարձր վարպետությամբ՝ դառնալով մեր օրերի կիրառական արվեստի անկրկնելի գործերից մեկը:

Ոսկերչական արվեստի մի այլ նշանակալից գործ հանդիսացավ պատարագի ոսկյա սկիհը: Սրա պատրաստման ծախսերը հոգացին լոնդոնահայ Սարգիս և Աստղիկ Քյուրքչյան ամուսինները: Նախշահյուս ու թանկագին քարերով վարդարված այս գեղեցիկ անոթը, որ բարձրացված է շրջանակաձև լայն հիմքից սկսվող ուղղաձիգ, միջին մասում օղակավոր հենարանի վրա ու իր ընդհանուր հորինվածքով և դրվագային մանրամասներով հարազատորեն սերվում է հայկական եկեղեցական սպասների ոսկերչական արվեստի հին ավանդույթներից, նույնպես իրագործվեց ճարտարապետ Բ. Արվումանյանի և ոսկերիչ Ժ. Չուլոյանի միացյալ ջանքերով: Այն պատրաստվեց Վեհափառ Հայրապետի գահակալության տասնամյակի առթիվ և ունի «S. S. վպգեն Ա կաթողիկոսին. Սարգիս և Աստղիկ Քյուրքչյաններից ս. Էջմիածին. 1965» մակագրությունը:

Նույնպիսի բարձրարվեստ ստեղծագործություն պետք է համարել կաթողիկոսական գավազանի ոսկեկուռ երկու գլուխները: Դրանցից առաջինը պատրաստվեց Էջմիածնում (ճարտարապետ Բ. Արվումանյանի էսքիզով և ոսկերիչ Ժ. Չուլոյանի կողմից), իսկ երկրորդը, նույն հեղինակի էսքիզով, պատրաստվեց Փարիզում (վարպետ Դ. Բաբայանի կողմից): Չուլածո, նրբորեն պարդանախշված, թանկագին քարերով ընդելուզված ու վերևում թագաձև պսակ ունեցող այս երկրորդ գավազանագլուխը, որ նվիրվեց Վեհափառ Հայրապետին Իր գահակալության քսանամյակի առթիվ տեղի ունեցած հանդիսության ժամանակ, ներքևի օղակի վրա կրում է նվիրատուի՝ ֆրանսահայ Նուրհան Ֆրենկյանի անունը հետևյալ մակագրությամբ. «Նուիրեցաւ գաւազանս S. S. Վպգէն Ա Կաթս Հայոց ի բարեպաշտ ապգ. Նուրհանայ թիւ 1975»:

Ոսկերչական արվեստի ուշագրավ գործերի թվին պետք է դասել նաև S. S. Վպգեն Ա կաթողիկոսի գահակալության օրոք իր հրամանով սահմանված երեք՝ «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ», «Ս. Սահակ—ս. Մեսրոպ» և «Ս. Ներսես Շնորհալի» շքանշանները:

«Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանի չափերն են 50×40 մմ.: Նրա ներքևում, կենտրոնում, ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակն է՝ Արարատի ֆոնի վրա: Շքանշանի վերևի մասում հայրապետական նշանն է՝ թագով, գավազանով և խաչով: Աջ և ձախ կողմերից շքանշանը երիվված է դափնու և կաղնու տերևներով: Այս շքանշանը շնորհվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի՝ ի նշանավորումն մեծ բարերարությունների, որոնք մատուցվում են հայ ժողովրդին և Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն[83]:

«Ս. Սահակ—ս. Մեսրոպ» շքանշանի չափերն են 50×42 մմ.: Նրա պատկերի կենտրոնում ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակն է՝ Արարատի ֆոնի վրա: Աջ և ձախ կողմերում կանգնած են ս. Սահակը և ս. Մեսրոպը՝ ձեռքներում բռնած Աստվածաշունչ մատյանը, որի երկու երեսների վրա քանդակված են հայոց այբուբենի Ա և Բ տառե-

[83] Պատկերը և կանոնադրությունը տես «Էջմիածին» ամսագրի 1979 թվականի Ա համար, էջ 28—29:

րը: Շքանշանը երիվված է բոլորաձև վարդանախշերով և ներքևում ունի «Ս. Սահակ—ս. Մեսրոպ» մակագրությունը:

«Ս. Սահակ—ս. Մեսրոպ» շքանշանը շընորհվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի, հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի մշակույթի վարգացմանը մատուցված նշանակալից ծառայությունների համար[84]:

«Ս. Ներսես Շնորհալի» շքանշանի չափերըն են 50×40 մմ.: Նրա պատկերի կենտրոնում ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակն է՝ Արարատի ֆոնի վրա: Վերևում աղավնակերպ ս. Հոգին իր լույսի ճառագայթներն է ցոլարձակում Մայր տաճարի վրա: Ներքևում ամփոփված են Մայր տաճարի պատկերը իրենց վրա կրող երկու արծիվների քանդակներ: Շքանշանը եզերված է ոլորահյուս տերևներ պատկերող վարդանախշով, իսկ ներքևի ժապավենը պարունակում է «Ս. Ներսես Շնորհալի» մակագրությունը: Այս երրորդ շքանշանը շնորհվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի՝ ի գնահատումն բազմամյա բեղմնավոր աշխատանքի, որ կատարվում է Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի, նվիրապետական Աթոռների, Հայաստանում և սփյուռքում գործող Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցիների և եկեղեցական կազմակերպությունների պայծառացման համար[85]:

Առատ են ու բազմաբնույթ այս երկու շնորհաշատ անձանց՝ ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի և ոսկերիչ Ժ. Չուլոյանի համատեղ ջանքերով (վերջինս ունի նաև ինքնուրույն գործեր) ոսկուց և արծաթից պատրաստված գործերը: Դրանք կաթողիկոսական և եպիսկոպոսական պանակեներ են, լանջախաչեր, ճարմանդներ ու ոսկերչական այլ պարագաներ՝ բոլորն էլ ձևավորված ճաշակով, հայաշունչ և ոսկերչական արվեստի մեծ վարպետությամբ:

Հիշատակության արժանի է ոսկերչական արվեստի ևս մի գործ՝ հայրապետական նշանը՝ թագով, գավազանով և խաչով, որը, ըստ գոյություն ունեցող հին օրինակի, ձուլածո տեխնիկայով պատրաստել է կիրառական արվեստի ճանաչված վարպետ Արծրուն Բերբերյանը: Վերոհիշյալ նշանը արծաթից է ու ոսկեջրած: Այն զարդարում է Վեհափառ Հայրապետի ընդունարանի պատը (Նրա բազկաթոռի ետևում):

Ձուլածո այլումինից պատրաստված նույնանման հայրապետական մի նշան զարդարեց նաև Նոր վեհարանի շքամուտքի կիսաշրջան վերնամասը՝ իր գեղեցիկ ձևերով ներդաշնակվելով շքամուտքի և կողքի երկու լուսամուտների ցանցաճաղերի ձևերին:

Ոսկերչական իրերի համեմատությամբ թվով քիչ եղան գեղարվեստական մետաղամշակման վերաբերյալ գործերը, բայց դրանք ևս հարստացրին մայրավանքի նյութական արժեքները, լրացրին եկեղեցական սպասների պակասը: Դրանց մեջ մասնավորապես հիշատակության արժանի է Հին վեհարանում վետեղված Հեթում թագավորի երկաթյա մեծ ջահը, որ 1971 թվականին Մայր Աթոռին է նվիրել հալեպահայ Վ. Տաբաղը:

Տաք մշակման եղանակով երկաթակուռ իրերի պատրաստումը հայկական կիրառական արվեստի երբեմնի կարևոր, սակայն մեր ժամանակներում մոռացության տրված բնագավառ էր, որ վերստին կյանքի կոչվեց շնորհալի արվեստագետ նկարիչ-մետաղագործ Վարդան Օհանյանի ջանքերով: Նրա էսքիզներով ու կատարմամբ ստեղծվեցին գեղեցիկ մոմակալներ ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի և Նոր վեհարանի համար: Տարբեր են դրանց ձևերն ու չափերը՝ միանգամայն համապատասխան գործածության տեղին ու նպատակին: Մայր տաճարում դրված տասը մոմակալները (վեցը՝ ուղղանկյուն, չորսը՝ ձվաձև) տաշտանման են: Նրանցում լցված ավազի վրա են իրենց մոմերը շարում հավատացյալները: Երկաթակուռ, գեղեցիկ ու հաստատուն ոտքերը հուսալի հենարան են հանդիսանում այդ բավականաչափ ծանր մոմակալների համար:

Նոր վեհարանի մոմակալները երկու տիպի են՝ մեկ և երեք աշտանակներով, սակայն երկու տիպի մոմակալներն էլ ունեն ուղղաձիգ հորինվածք, կոփածո երկաթից պատրաստված գեղեցիկ հենարաններ: Մեկ աշտանակավոր մոմակալները տեղադրված են երկրորդ հարկի միջանցքում, Նորավանքից բերված խաչքարի (գործ՝ ճարտարապետ Մոմիկի) երկու կողմերում, իսկ երեք աշտանակավոր մոմակալները՝ գլխավոր սանդղքատան միջին հարթակին, «Եկայք առ իս» պատկերի (գործ՝ նկարիչ Վարդգես Սուրենյանցի) աջ ու ձախ կողմերում: Նույնատիպ մի մոմակալ էլ զարդարում է Վեհափառ Հայրապետի ընդունարանի մուտքի ձախակողմյան մասը:

Շնորհաշատ արվեստագետի գործերի թվին են պատկանում նաև ս. Սարգիս եկեղեցու արևմտյան լուսամուտների երկաթյա ցանցաճաղերը (պատրաստված նրա իսկ էսքիզով) և Սևանա վանքի եկեղեցիներում կավմակերպված թանգարանի ցուցադրատախտակ-

[84] Պատկերը և կանոնադրությունը տես նույն տեղ, էջ 29:

[85] Պատկերը և կանոնադրությունը տես նույն տեղ, էջ 30:

ների երկաթակուռ շրջանակներն ու նրանց հենարանները:

Տեղին կլիներ այստեղ գեղարվեստական մետաղամշակման գործերի շարքում հիշատակել նաև բրոնզակուռ երկու կաթսաները (գործ՝ վարպետ Արծրուն Բերբերյանի): Հնամենի ձևերի, ավանդական նախշերի ոգով մեր օրերում ստեղծված այդ կաթսաները նվիրվեցին Վեհափառ Հայրապետին, մեկը Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի, իսկ մյուսը՝ Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնաժողովի անդամների կողմից: Դրանցից առաջինն ունի «Արծրուն Բերբերյան, վանեցի, 1976 թ.», իսկ երկրորդը՝ «Վեհափառ Հայրապետ Վազգեն Ա-ին, ծննդյան 70-ամյակի առթիվ, Մայր Աթոռի ճարտարապետական հանձնաժողովի կողմից, 1978 թ.» մակագրությունները:

դ. Գեղարվեստական այլ իրեր, ամանեղեն, հուշանվերներ

Բացի վերը նշվածներից, ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի գեղարվեստական հավաքածոն հարստացավ նաև այլ կարգի գործերով՝ փղոսկրյա, սադաֆյա ու արծաթյա իրերով, պղնձյա ու ճենապակյա ամանեղենով և այլն, բոլորն էլ նվեր ստացված տարբեր անձերից: Դրանց մեջ առաջին հերթին պետք է հիշատակել Մայր տաճարի Ավագ Սեղանի դասում գտնվող սադաֆյա և արծաթապատ հայրապետական գահը (պատրաստված 1961 թ. Մանուկ Մարտինի նախաձեռնությամբ և ճարտարապետ Բ. Արվումանյանի էսքիզով), որի վրա կա «Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա Ամենայն Հայոց Հայրապետին Պարսկա-Հնդկաստանի հայ բարեպաշտ ազգայիններից» արձանագրությունը, ինչպես նաև Մայր տաճարում Իջման սեղանի մոտ վետեղված հայրապետական գահը (ամբողջապես սադաֆյա), որն ունի հետևյալ մակագրությունը. «Աթոռս հայրապետական նուէր Տ. Տ. Վազգէնայ կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, ի հանդիսի քսանամեայ գահակալութեան իւրոյ ի Պատրիարքէն Առաքելական ս. Աթոռոյն Երուսաղէմի», 1976 թ.:

Հիշատակության արժանի են նաև եգիպտահայ Հրանդ Նասիբյանի նվիրաբերած հին արծաթեղենի հինգ և պղնձյա երկու իրերը, ինչպես նաև Ռոբերտ Կյուլպենկյանի նվիրաբերած թեյի սպասքը (19-րդ դարի կեսերի գործ)՝ նկարապարդված հայոց հայրապետների ու թագավորների պատկերներով:

Մայր Աթոռի գեղարվեստական իրերի հավաքածոյի մեջ ուշագրավ է նմանապես Զվարթնոց տաճարի բյուրեղապակյա մանրակերտը, որ 1878 թվականին Վեհափառ Հայրապետին է նվիրաբերել Հայաստանի Մինիստրների խորհրդի նախագահ Նորին Սրբության ծննդյան 70-ամյակի առթիվ:

Տեղին է այստեղ հիշատակել ճաշի և թեյի սպասները (որոնք օգտագործվում են հանդիսավոր ճաշկերույթների ու հյուրասիրությունների ժամանակ)՝ Վեհափառ Հայրապետի նախաձեռնությամբ հատկապես Հունգարիայում պատվիրված (նվիրատու՝ ժննահայ Կարապետ Հակոբյան):

Այդ գեղեցիկ ու բարձրորակ սպասների համալիրին մաս կազմող յուրաքանչյուր կտոր իր վրա կրում է հայրապետական գունավարդ նշանը:

Տարբեր առիթներ (հյուրընկալություններ Մայր Աթոռում, արտասահմանյան ուղևորություններ) Վեհափառ Հայրապետին թելադրեցին ստեղծել նվիրաբերման առիթին համապատասխան կանական տեսակի հուշանվերներ: Դրանք փոքր սալաքարերի վրա քանդակված խաչեր են, հայկական մանրանկարների պատճեններ, վարդատուփեր և այլն:

Բավալտի կամ ֆելզիտի փոքրաչափ սալաքարերը խաչքարերի հորինվածքով փորագրվել են մեծ մասամբ ճարտարապետ Բ. Արվումանյանի էսքիզներով և վարպետ Հ. Ստեփանյանի կատարմամբ: Որոշ քանակությամբ այդպիսի խաչքարեր վարպետը ստեղծել է ինքնուրույն: Հայկական խաչքարերի ավանդական վարդանախշերի մոտիվներով պատրաստված այդ հուշանվերները լայն ընդունելության արժանացան սփյուռքում և ինչ-որ չափով մեղմացրին հայրենի երկրի խաչքարերի նկատմամբ պանդուխտ հայերի ցգացած կարոտը:

Հին հայկական մանրանկարներից պատճենահանումներ կատարելու գործում մեծ է նկարչուհի Քնարիկ Հովումյանի ներդրումը: Տարիների ընթացքում նրա ջանքերով ստեղծվել են հայկական մանրանկարների շուրջ քսան ընդօրինակություններ, որոնք թեմատիկ են և բոլորն էլ ունեն կրոնական բովանդակություն («Մկրտություն», «Ավետում», «Հոգեգալուստ», «Համբարձում», «Քրիստոսը գահի վրա», «Մարկոս Ավետարանիչ», «Խորհրդավոր ընթրիք» և այլն): Մի քանի ընդօրինակություններ կատարել են նաև նկարչուհիներ Հերա Ղարագյոլյանը («Խորհրդավոր ընթրիք», «Ավետում») և Էմմա Ղորխմազյանը («Ավետում»): Հայկական մանրանկարչության ճանաչված մասնագետ Լ. Դուրնովոյի դպրոցն անցած այս փորձառու և շնորհալի նկարչուհիները՝ խնամքով ու ճշգրտությամբ, բնօրինակին հարազատ մնալու ձգտումով են կատարել այս ընդօրինակությունները՝ մագաղաթանման թղթերի վրա՝

ստեղծելով միջնադարյան հայկական մանրանկարների կատարյալ պատրանք:

Հայկական մանրանկարչության մոտիվները նկարչուհի Մարգարիտ Բաղրամյանի կատարմամբ տեղ գտան նաև փայտասալերի վրա, իսկ նկարչուհի Լաուրա Սարգսյանի կատարմամբ՝ պալեխատիպ լաքապատ վարդատուփերի կափարիչների վրա:

Այսպիսին է ոչ լրիվ թվարկումը այն հուշանվերների, որոնք Վապգեն Ա կաթողիկոսի գահակալության տարիներին պատրաստվեցին ու նվեր տրվեցին ս. Էջմիածնի բարեկամներից շատերին և բավմաթիվ ուխտավորների:

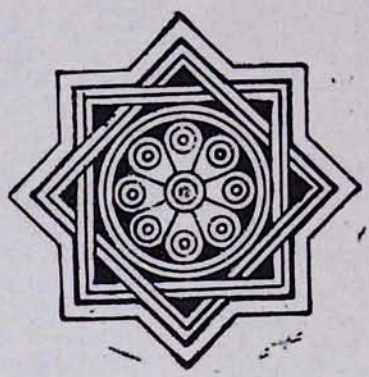

ՀԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԼԼԸՆՃՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՈՂԻ ԳԻՐՔՆ ՈՒ ՆՐԱ ԱՐԺԵՔԸ

Հիշյալ գիրքը հաճախ հռչակեսությամբ և աշխարհիկ հոգսերով լեցուն մի գիրք է համարվել, որի մեջ վանց է առնվել աստվածահայտնությունը: Դրա համար էլ նրա բովանդակությունը ոմանց կողմից անհարիր է նըկատվել Հին Կտակարանի մյուս գրքերին:

Ժողովողի գրքի նկատմամբ սույն անարդար վերաբերմունքի պատճառն այն է, որ շատերը նկատի չեն առել այն կարևոր պարագան, որ Ժողովողը Հովբի նման որոնում է կյանքի իմաստը, կյանքում հանդես եկող անարդար երևույթների, ինչպես նաև աստվածային տնօրինությանց իմաստը: Ժողովողը իր մտահանգումների մեջ կանգնած է հին կտակարանային մակարդակի վրա: Նրան հայտնի չէ Քրիստոսով կատարված աստվածահայտնությունը, և դրա համար էլ երբեմն անկատար ու հակասական նրա եզրակացությունները չեն կարող հեղինակություն վայելել քրիստոնյաների համար: Այս չի նշանակում, սակայն, որ հիշյալ գիրքը ավելորդ է, ընդհակառակն, այն ներկայացնում է ճշմարտությունը որոնող մանուկ մարդկությունը:

Ժողովողի գիրքը եբրայեցերեն կոչվում է **Կոհելեթ:** Այս բառը բնագրում քերականորեն պատկանում է իգական սեռին, և դրա համար էլ հավանական չի թվում, որ այն տղամարդու անուն լինի, թեև **Կոհելեթ** կոչվողը իրեն «Դավթի որդի» է անվանում:

Կոհելեթ բառը ծագում է **կահլ** բայից, որը նշանակում է **հավաքվել, ի մի գալ:** Սրանից կազմված է **կահալ** գոյականը, որ նշանակում է **հավաքույթ, ժողով** կամ էլ **համայնք:** Իսկ կոհելեթ նշանակում է **ժողովող, հավաքող:** Հավանաբար սույն **կոհելեթ** բառը սկզբում նշել է մի պաշտոն և այն էլ ժողովարաններում գլխավորողի կամ քարոզչի պաշտոնը: Հետագայում այն վերածվել է հատուկ անվան, ինչպես, օրինակ, Եզրաս Բ 55-րդ համարում **հասսոֆերեթ** բառը, որը նախապես նշել է գրագրի պաշտոնը և ապա վերածվել տղամարդու հատուկ անվան **Սոփերաթ** ձևի տակ: Նմանապես նույն գլխի 57-րդ համարում **փոքերեթ հացբայիմ** բառը, որ նկատի ունի այծյամների որսորդությունը, վերածվել է **Փաքերովթ Ասաբում** ձևի տակ հատուկ անվան:

Կոհելեթ բառը Յոթանասնիցում և Վուլգատայում թարգմանվել է ἐκκλησιαστής =Էկլեսիաստես (ἐκκλ.δια —**ժողով, հավաքույթ** բառից): Սրա փոխարեն Հերոնիմոսը օգտագործել է Concionator (քարոզող) բառը, և այստեղից էլ ժողովողի գիրքը կոչվել է նաև **Քարոզողի գիրք:**

Գրքի բուն վերնագիրը սակայն հետևյալն է. «Դավթի որդու՝ Երուսաղեմի թագավոր Կոհելեթի խոսքերը»: Ոմանք սակայն «Դավթի որդու» փոխարեն ուղղակի «Սողոմոնի» են գրում:

Սրանից կարելի է հետևեցնել, որ հիշյալ գիրքը վերագրվում է Սողոմոն թագավորին: Թեև եբրայեցերեն **մելեք** բառը, որ թագավոր է նշանակում, մատնանշում է նաև պատվո տիտղոսը մի րաբբիի կամ մի դպրոց գլխավորողի[1] (բառի մեջ ձայնավորի փոփոխմամբ առաջացել է նաև **մոլեք** բառը, որ նշանակում է **մեծատուն, հարուստ մարդ**[2]), այնուամենայնիվ Կոհելեթում հիշված **մելեք**-ը պետք է հասկանալ թագավոր իմաստով, որովհետև Ժողովողի խմբագիրը բավմիցս ի-

[1] Levy, Das Buch Qoheleth. Ein Beitrag zur Geschichte des Sadduzäismus, 1912, էջ 31.

[2] Ginsberg, Studies in Koheleth, 1950, էջ 13.

րեն ներկայացնում է որպես թագավորի և այն էլ ոչ միայն Երուսաղեմի, այլև՝ ամբողջ Իսրայելի:

Ժողովողի պատմաքննական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սույն գիրքը պատկանում է եբրայական ուշ շրջանի «Իմաստություն» (Խոքմա) կոչվող գրական ժանրին: Եթե նկատի ունենանք նրա խմբագրման թվականը, ապա բացառվում է Սողոմոն թագավորին ընդունել որպես նրա հեղինակ: Վերնագրում հիշվածը փաստորեն մի փորձ է ժողովողին նույնացնելու Սողոմոնի հետ: Նույնը կատարվել է նաև Առակաց գրքի վերնագրում՝ «Դավթի որդու՝ Իսրայելի թագավոր Սողոմոնի առակները»: Նկատի ունենալով, որ Սողոմոն թագավորի իմաստությունը մեծ հռչակ էր ստացած, ուրեմն Իմաստության ժանրին վերաբերող որևէ գիրք նրան վերագրելը կարող էր տվյալ գրքին ավելի մեծ արժեք և հեղինակություն տալ:

Ժողովողի գիրքը իր հատուկ տեղն է ունեցել եբրայական սուրբգրական կանոնում. այն օգտագործվել է պաշտամունքի ընթացքում և ընթերցվել Տաղավարահարաց տոնի առթիվ: Քումրանի 4-րդ քարայրում վերոհիշյալ գրքից գտնված պատառիկները գալիս են վկայելու, որ այն Ն. Ք. 2-րդ դարի կեսերին արդեն իսկ ընդունված է եղել որպես կանոնական գիրք: Սակայն նրա հնությունը չի կարող Ն. Ք. 5-րդ դարը անցնել, որովհետև մոտավորապես 5-րդ դարում Ն. Ք. նկատելի է պարսկերենի ազդեցությունը եբրայական լեզվի վրա, իսկ ավելի ուշ՝ նաև արամերենի ազդեցությունը: Հիշյալ երկու լեզուներն էլ իրենց հետքերն են թողել Ժողովողի գրքում: Հատկապես արամերենի ազդեցությունը այնքան շեշտված է, որ ոմանց ենթադրել է տալիս, թե Ժողովողի սկզբնական լեզուն եղել է արամերենը:

Պարսկերենից հետևյալ երկու բառերն են մուտք գործել Ժողովողի մեջ. **Փարդես**[3] և **Փիթգամ**[4]: **Փարդեսը** ծագում է պարսկերեն **պարի-դեյզա** (պարտեզ) բառից և նշանակում է **դաստակերտ, արքունական պարտեզ,** իսկ փոխաբերական իմաստով՝ **դրախտ: Փիթգամը** պարսկերեն **պաթիգամա** (պատգամ) բառից է և նշանակում է **լուր, վեկույց, վճիռ:**

Ուրեմն, Ժողովողի գրի առնվելու թվականը պետք է նկատի ունենալ ոչ ավելի վաղ քան 5-րդ դարը և ոչ էլ ավելի ուշ քան 2-րդ դարը Ն. Ք.: Արդի աստվածաբաններից ոմանք ընդունում են 3-րդ դարը, որպես գրքի խմբագրման ժամանակաշրջան, սակայն այս մեկը հնարավոր չէ ճշգրիտ և վերջնական կերպով ապացուցել: Կարելի է ասել միայն, որ Ժողովողի գիրքը կազմվել է Ն. Ք. 5-ից 3-րդ դարերի միջև:

Եթե հնարավոր չէ Սողոմոն Իմաստունին ընդունել որպես հեղինակ Ժողովողի գրքի, ապա ուրեմն ո՞վ է եղել նրա բուն հեղինակը:

Կոհելեթ կոչվողը ուղղակի ինքն իր մասին է խոսում՝ ասելով. «Ես՝ Կոհելեթս, Երուսաղեմում թագավոր եղա Իսրայելի վրա»[5]: Ուրիշ տեղերում էլ, սակայն, մեկ ուրիշը, մի խմբագիր կամ մի պատմագիր, խոսում է Կոհելեթի մասին և նրան այսպես է նկարագրում. «Կոհելեթը (Ժողովողը) մի իմաստուն էր. բացի դրանից նա պարզ ժողովրդին գիտություն էր ջամբում: Նա կշռադատող և քննող էր: Նա անձամբ բազմաթիվ առակներ շարադրեց»[6]: Ուրեմն Ժողովողը իսկապես մի ուսուցիչ էր կամ մի իմաստուն, որ հավաքույթների ընթացքում ժողովրդին ուսուցանում էր: Ոչ մի տեղ չի հիշվում, որ նա հենց ինքը Սողոմոն թագավորն է: «Դավթի որդի» կոչումը պարզապես ցույց է տալիս, որ նա պատկանում է իմաստունների դասին, որի տիրապետող դեմքն է եղել Սողոմոնը: Իսկ Ժողովողի պատգամած իմաստությունը բոլորովին այլ նկարագիր ունի, քան Սողոմոնինը:

Ժողովողում, ուրեմն, նկատելի է երկու տարբեր գրիչների առկայությունը: Առաջինը հենց ինքը հեղինակն է, որ, ինչպես ընդունված է Ս. Գրոց բազմաթիվ հատվածներում[7], ուղղակի տեղեկություններ է տալիս իր անձի մասին, իսկ մյուսը մի խմբագիր է և կամ ժամանակակից մի պատմագիր, որ լրացումներ է կատարել Ժողովողի գրածների մեջ, հատկապես գրքի նախաբանում և վերջաբանում: Առաջին գլխի երկրորդ համարում խմբագիրը ակնարկում է Կոհելեթին, այսինքն՝ Ժողովողին, որն ասել է «Ունայնություն ունայնությանց, ամենայն ինչ ունայնություն է»: Սույն հայտնի ասույթը խմբագրի կողմից մի անգամ ևս արձանագրված է գրքի վերջաբանում՝ գլուխ ԺԲ 8: Ուրիշ տեղերում այն հանդես չի գալիս:

Դժվար է որոշել նաև, թե որտեղ է խմբագրվել Ժողովողի գիրքը: Աստվածաբանների կարծիքները այս մասին տարբերվում են իրարից: Նրանցից ոմանք գտնում են, որ գրքում առկա է հելլենիստական ազդեցություն. այնտեղ կան գետերի, ծովի և կլիմայի վերաբերյալ այնպիսի արտահայտություններ, որոնք ավելի հարմարվում են եգիպտական միջա-

[3] Ժող. Բ 5:
[4] Անդ Ը 11:
[5] Ժող. Ա 12:
[6] Անդ ԺԲ 9:
[7] Համմտ. Բ Օրինաց Ա 1: Առակաց Ա 1: Եսայի Ա 1: Երեմ. Ա 1: Ովս. Ա 1: Զաք. Ա 1:

վայրին: Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրիան հելլենիստական մշակույթի մի կենտրոն էր: Ուրիշներ սակայն նույն արտահայտություններն ու նկարագրությունները, ինչպես նաև մարդկանց կենցաղի վերաբերյալ Ժողովողի կատարած վերլուծումները հարմարեցնում են ավելի պաղեստինյան միջավայրին:

Ժողովողի գրքի խմբագրումը համընկնելով հելլենիստական մշակույթի ազդեցության ժամանակաշրջանին, երբ Միջերկրականի արևելյան երկրներում ապրող վարգացած տարրի լեզուն հունարենն էր, մեզ ենթադրել է տալիս, որ հիշյալ գիրքը որոշ չափով ազդվել է ոչ սեմական մշակույթի յուրահատկություններից, թեև այնտեղ առկա գրեցիվմները շատ չնչին են և դրանցից շատերն էլ վիճելի: Դրանք ոմանց կողմից համարվում են զուտ սեմական մտքի արտադրանք:

Հելլենիստական փիլիսոփայությունը հուզող հարցերից մի քանիսը հանդես են գալիս նաև Ժողովողի գրքում, որտեղ, սակայն, այդ հարցերի պատասխանը բոլորովին տարբեր է, քան հելլեն փիլիսոփաների մոտ: Էպիկուրի ուսմունքը[8], որ մերժում է գերբնական ամեն տեսակի ազդեցություն մարդկային կյանքի վրա և փառաբանում է հաճույքը որպես մարդկային ապրելակերպի մի սկզբունք, հաճույք, որ միայն մարմնականը չունի նկատի, այլ՝ ամբողջ մարդկային կյանքի հաճոյալից ընթացքը (eudaimonia), թվում է, թե այս կետի շուրջ միայն համաձայնվում է Ժողովողի հետ, քանի որ այս վերջինն էլ իր հերթին գնահատում է հաճույքը որպես կյանքի գերագույն իմաստ.

«Ես գովեցի ուրախությունը,
Որովհետև մարդու համար արևի տակ
Չկա առավել մեծ հաճույք,
Բացի ուտելուց, խմելուց և
ուրախանալուց»[9]:

Սակայն երբ Ժողովողը անձամբ փորձում է վայելքների մեջ ապրել[10] և իր ասածի համաձայն մարմինը գինիով զվարթացնել, տներ կառուցել, այգիներ տնկել, պուրակներ պատրաստել, ծառաներ, աղախիններ, արջառներ, հոտեր, արծաթ և ոսկի ունենալ, ամեն տեսակի շքեղություն և վայելք ձեռք բերել, տեսնում է, որ այդ բոլորն ունենալուց հետո, դրանք էլ ունայնություն են և **քամուն հանձնված աշխատանք**[11]:

Էպիկուրի համար ձգտումը դեպի վայելք և վայելքների նվաճումը գերակշռում են մահն ու նրա սարսափները, իսկ Ժողովողի համար մահ նշանակում է աշխարհիկ բոլոր վայելքների խորտակում, ուստի մարդը համարվում է իր ճակատագրից կաշկանդված մի էակ:

Ոմանք ենթադրում են, որ Ժողովողի առաջին գլխի 9—10-րդ և երրորդ գլխի 15-րդ համարները, որտեղ խոսվում է հավիտենական մի կրկնության մասին, ստոյիկյան[12] ազդեցություն են կրում: Սակայն ստոյիկյան վարդապետության մեջ երևույթների հավիտենական կրկնությունը վերաբերում է միայն աշխարհին, մինչդեռ Ժողովողում նկատի է առնված նաև մարդկանց գործունեության կրկնությունը, որով «նախկինում ապրած մարդկանց կատարած գործերը մոռացվում են, և մարդու գործունեությունը միշտ նոր է երեվում. իրականում, սակայն, այդ նոր թվացող

---

[8] Էպիկուրը հելլեն փիլիսոփա է: Ծնվել է Ն. Ք. 341 թ. Սամոսում և մահացել 270 թ.: Իր սկզբնական ուսումն ստացել է պլատոնականների մոտ: Էպիկուրի հակառակորդները, հատկապես ստոյիկները, նկատի չեն ունեցել նրա քարոզած հաճույքի դրական կողմերը:

[9] Ժող. Ը 15:

[10] Անդ, գլուխ Բ:

[11] Գրաբար թարգմանության մեջ օգտագործված է հետևյալ դարձվածքը. «Յօժարութիւն ոգւոյ է», իսկ եբրայական բնագրում դրա փոխարեն գրված է՝ «քամի արածել է», որովհետև **րա'ահ** եբրայեցերեն նշանակում է **արածել**: Քանի որ քամին պատահականորեն այս և այն կողմ է փչում, ուրեմն, ըստ եբրայեցիների, քամի է արածում նա, ով զբաղվում է ապարդյուն և անիմաստ աշխատանքով: Դրա համար էլ հարմար նկատեցինք վերոհիշյալ դարձվածքը թարգմանել «քամուն հանձնված աշխատանք»:

[12] Սույն փիլիսոփայական դրությունը իր անունն ստացել է **ստոյա** բառից, որը հունարեն նշանակում է **սյունապարդ սրահ, հավաքատեղի** կամ **հանդիպումների վայր**: Իրենց հավաքատեղիի անունով հանդես եկող այս նոր վարդապետության հիմնադիրն է Զենոն Կիտիոնացին (Լառնակացին): Հիմնադրության թվականը համարվում է 308 թ. Ն. Ք.: Այս ուղղության հետևորդներից են եղել Ցիցերոնը, Սենեկան, Էպիկտետը և Մարկոս Ավրելիոս կայսրը:

Ստոյիկները բաժանում են փիլիսոփայությունը երեք մասի՝ տրամաբանություն, բնագիտություն և բարոյագիտություն, որոնցից վսեմագույնն է համարվում բարոյագիտությունը: Ստոյիկները հակառակ են էպիկուրյանների վարդապետության և դատապարտում են նրանց քարոզած հաճույքը՝ այն համարելով կոպիտ անգոսնում մարդկային արժանիքի: Մարդկային արժանիքը կայանում է մարդկային կյանքը բնության հետ ներդաշնակելու և աստվածային օրենքներին հնազանդելու մեջ:

Ստոյիկների համար ամեն ինչ տիեզերքում հավիտենականորեն կրկնվում է և ամեն ինչ նախապես սահմանված ու որոշված է:

գործունեությունը անցյալում արդեն իսկ մի անգամ կատարված էր»[13]:

Մյուս կողմից էլ պետք է նկատի ունենանք, որ ստոյիկյան մտածելակերպը բավմաստվածության և լավատեսության վրա է հիմնված: Այնտեղ գոյություն չունի կյանքի ու մահվան նկատմամբ վգացական այն սրտառուչ մոտեցումը, որի նմանը հանդես է գալիս Ժողովողի մեջ:

Իսկ թե որքանով իմաստության ժանրին պատկանող եգիպտական գրությունները իրենց ազդեցությունն են թողել Ժողովողի վրա՝ դժվար է ասել: Մի բան միայն հստակ է, որ իմաստությանը վերաբերող որևէ աշխատանք մի նշանավոր թագավորի վերագրելը առկա է նաև եգիպտական անտիկ գրականության մեջ: Այնտեղ կան նաև կյանքից և բնությունից առնված որոշ պատկերներ, որոնց նմաններին հանդիպում ենք նաև Ժողովողի մեջ: Սակայն եգիպտական իմաստությունը իր բովանդակությամբ հիմնված է լավատեսության վրա, մինչդեռ Ժողովողի մեջ վգալի է բավմիցս կրկնվող մի հոռետեսություն:

Ամենից հավանական թվացող ազդեցությունը, որ վգալի է Ժողովողի գրքում, գալիս է սումեր-ակկադյան մշակույթից, որը քանանացիների շնորհիվ տարածվել է նաև Պաղեստինում:

Սումերացիք և նրանց ժառանգորդները, որոնք հետևհետե սեմական ազդեցության տակ են ընկել, կարգագրել են իմաստության ժանրին պատկանող մի հատուկ գրականություն: Սույն գրականությունը տարածում է գտել Միջագետքի սահմանամերձ երկրներում և սրան որպես ապացույց բերվում են Սիրիայում և Պաղեստինում գտնված բևեռագիր արձանագրությունները, որոնց շնորհիվ կարելի է հաստատել, որ Ն. Ք. 18-րդ կամ 17-րդ դարերում այս երկրներում գոյություն են ունեցել սումեր-բաբելոնյան ուղղությամբ առաջնորդվող դպրոցներ:

Բաբելոնյան գրականության մեջ գոյություն ունի մի գրվածք, որը կոչվում է **Լուդլուլ Բել Նեմեքի**: Թարգմանաբար այն նշանակում է «Ես գովաբանում եմ իմաստության տիրոջը»: Ելնելով նրա ոճական առանձնահատկություններից՝ պարզվում է, որ սույն աշխատանքը խմբագրվել է կասսիտների[14] ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ 1500—1200 թթ. Ն. Ք.: Ասուրբանիպալի գրադարանում և Սուլթանթեփեում հայտնաբերված արձանագրություններից իմացվում է, որ Լուդլուլ Բել Նեմեքին դեռևս 7-րդ դարում Ն. Ք. ծանոթ է եղել Մերձավոր Արևելքի բնակիչներին:

Լուդլուլի և Ժողովողի միջև բավմաթիվ զուգահեռականներ կարելի է նկատել: Նմանություններ կան նաև Լուդլուլի և Հովբի միջև:

Լուդլուլի հերոսը կոչվում է **Շուբշի-մեշրե-շական,** որը հավանաբար մի ավատապետ է եղել կասսիտների տիրապետության շրջանում: Նա լքված է եղել իր աստծուց, իր աստվածուհուց և պաշտպան ոգիներից: Թագավորը հակառակվել է նրան, և նա կորցրել է իր ամբողջ հարստությունը, դիրքն ու պատիվը: Այս պատուհասների պատճառը համարվում է **Մարդուկ** կոչվող աստվածը: Մի օր, սակայն, Մարդուկը իր պատգամաբերի միջոցով, մի տեսիլքի մեջ, Շուբշի-մեշրե-շականին հայտնում է, որ ինքը մեղմացրել է իր բարկությունը և այսուհետև նրան պիտի բժշկի իր կրած տառապանքներից: Պատուհասված Շուբշին սրա վրա սկսում է փաստաբանել իր փրկարարին՝ Մարդուկին:

Առաջին նմանությունը Ժողովողի և Լուդլուլի միջև այն է, որ այս երկուսն էլ իրենց ներկայացնում են որպես բարձր դիրք ունեցող անձնավորություններ: Երկրորդ՝ երկուսն էլ քննարկում են աստվածային արդարության էությունը, այն, թե ինչո՞ւ արդարը պատուհասվում է, և թե ինչո՞ւ չարություն անողը հաճախ ավելի լավ է ապրում:

«Կան արդարներ, որոնց վիճակվում է այն,
ինչ ամբարիշտներին պետք է պատահեր,
Իսկ կան ամբարիշտներ, որոնց վիճակվում
է այն, ինչ արդարներին պետք է
պատահեր[15]»:

Լուդլուլն ու Ժողովողը սույն հարցին անդրադառնալիս Հովբի նման դատի չեն նստում Աստծու հետ, այլ երկուսն էլ գտնում են, որ մարդն ի վիճակի չէ ըմբռնելու աստվածային տնօրինությունները:

«Ո՞վ է ի վիճակի ըմբռնելու աստվածների
կամքը երկնքում,
Ո՞վ կարող է հասկանալ խորհուրդը ծովի
խորության:
Որտե՞ղ կարողացել են մարդիկ երբևէ քննել
ուղին աստվածների-:
(Լուդլուլ)[16]

[13] **Oswald Loretz**, Qohelet und der alte Orient, Freiburg 1964, էջ 51,

[14] Կասսիտները, բաբելոնյան արձանագրությունների մեջ՝ **Կաշշու**, եղել են անծանոթ մի ցեղախմբի պատկանող լեռնային մի ժողովուրդ, որոնք ապրել են Ն. Ք. 2-ից մինչև առաջին հազարամյակը Զագրոշյան լեռների հարավ-արևմտյան մասում, որտեղից նրանք բաբելոնյան առաջին դինաստիայի քայքայումից հետո 1530 թ. Ն. Ք. մուտք են գործել Միջագետք և հիմնել իրենց դինաստիան (1530—1155 թթ.): Նրանք նվաճվել են Էլամացիների կողմից:

[15] Ժող. Ը 14:

[16] Այս հատվածը առնված է O. Loretz-ի նշված գրքից:

Նույն ձևով և Ժողովողն է արտահայտվում.

«Մարդը սակայն չի կարող հասկանալ այն գործը,
Որ կատարում է Աստված սկզբից մինչև վերջ»[17]:

Երկու հեղինակներն էլ անդրադառնում են մարդկանց չարություններին և երկուսն էլ հարստությունը, բախտը և չարիքները համարում են Աստծու կողմից ուղարկված: Միայն թե Լուդլուլի մեջ պատուհասվող մարդը կարողանում է վերագտնել իր նախկին դիրքն ու երջանկությունը, մինչդեռ Ժողովողում արդարը կարող է նույնիսկ խորտակվել:

«Արդար կա, որ իր արդարության մեջ իսկ կորստյան է մատնվում,
Եվ ամբարիշտ կա, որ իր ամբարշտությամբ հանդերձ երկարակյաց է լինում»[18]:

Լուդլուլը օրինակ բերեցինք՝ պարզապես ցույց տալու համար, որ Ժողովողն ավելի արևելյան մտածելակերպի հարազատ արտահայտիչն է, քան հունականի: Մյուս կողմից էլ ուշագրավ է այն պարագան, թե ինչպիսի սերտ առնչություն ունեն եբրայական և բաբելոնյան գրականությունները միմյանց հետ: Մեկ կետ միայն պետք է ուշադրության առնվի. այն, որ եբրայականը բոլորովին տարբեր աստվածաբանական խորք ունի, քան բաբելոնյանը:

Այստեղ հարկ է նշել նաև, որ աստվածաբաններից ոմանք փորձում են փաստել, թե Ժողովողը նույնիսկ ծանոթ է եղել սումերական ծագում ունեցող **Գիլգամեշ** էպոսին[19]: Այս առթիվ մատնանիշ է արվում հնագույն մի տեքստ համանուն էպոսից:

«Գիլգամե՛շ, ո՞ւր ես շտապում.
Կյանքը, որ դու փնտրում ես, պիտի չգտնես:
Աստվածները երբ մարդկությունն ստեղծեցին,
Նույն ժամանակ էլ մահը մարդկության բաժին հանեցին,
Իսկ կյանքը իրենց ձեռքում պահեցին:
Բայց դու, Գիլգամե՛շ, պարարտացրո՛ւ մարմինդ,
Ջոր ու գիշեր ուրա՛խ եղիր,
Ամեն օր մի խրախճանք սարքիր,
Ջոր ու գիշեր կաքավի՛ր, պարի՛ր.
Հանդերձներդ մաքուր թող լինեն,
Գլուխդ էլ միշտ լվացված,
Իսկ մարմինդ՝ ջրով մաքրված:
Նայի՛ր երեխային, որ քո ձեռքն է բռնում,
Իսկ կինն էլ թող քո գրկում վվարճանա»[20]:

Այս խոսքերով **Շենկինը** անմահություն փնտրող Գիլգամեշից պահանջում է վայելել կյանքը, քանի որ աստվածները մարդկանց համար արդեն իսկ որոշել են մահը: Մարդկային կյանքն իմաստավորող մեկ բան կա միայն, և դա հենց վայելքն է: Վերոհիշյալ հատվածը մի փորձ է վանելու մահվան պատճառած հոռետեսությունը: Նույնը հանդիպում ենք նաև Ժողովողում:

«Ե՛կ, ուրախությամբ կե՛ր քո հացը
Եվ ուրախ սրտով խմի՛ր գինիդ,
Որովհետև Աստված արդեն իսկ հավանել է գործերդ:
Հանդերձներդ միշտ սպիտակ թող լինեն,
Յուղն էլ թող քո գլխից անպակաս լինի:
Քո սիրած կնոջ հետ վայելի՛ր կյանքը:
Քո անցավոր կյանքի բոլոր օրերին,
Որ քեզ տվել է Աստված արևի տակ»[21]:

*
* *

Ժողովողը իր գրքի սկզբում պատգամում է, որ այս աշխարհում ամեն ինչ ունայնություն է:

«Ունայնություն ունայնությանց» արտահայտությունը կրկնվում է 29 անգամ: Սրա փոխարեն բնագրում գրված է **հեբել հեբելիմ:** Եբրայեցերեն **հեբել** կամ **աբել** բառը նշանակում է **մեղմ հով, քամի,** իսկ վերացական իմաստով այն նշում է մի երևույթի **ոչնչությունը, դատարկությունը** կամ **անցողիկ** լինելը: Այս բառը ծանոթ չի եղել եգիպտական անտիկ գրականությանը, սակայն այն հանդես է գալիս բաբելոնյան սեպագիր արձանագրությունների մեջ: Գիլգամեշը, օրինակ, երբ իր ընկերոջ՝ Էնկիդուի հետ խոսում է իր կատարած մեծ արարքի մասին, ուրիշների գործերը դրա հետ համեմատելով՝ ոչնչություն է համարում:

«Այն ամենը, որ նրանք կատարում են, լոկ քամի է»:

Այստեղ, բնագրում, քամու դիմաց գրված է **Շարու:** Այս բառը հանդես է գալիս նաև հին բաբելոնյան մի առածի մեջ.

«Նա, ով մի կնոջ հետ իր ժամանակն է վատնում,
Նման է նրան, որ քամի է հավաքում»:

Ժողովողի համար կյանքում ամեն ինչ

[17] Ժող. Գ 11:

[18] Անդ Է 15. 16 (սուրբգրական մեջբերումները եբրայական բնագրի համաձայն են):

[19] *Տե՛ս* E. Podechard, L'Ecclésiaste, Paris, 1912, *էջ 101:*

[20] Altorientalische Texte zum AT, B/L 1926.

[21] Ժող. Թ 7—9:

միապաղաղ է: «Արևի ներքո» ոչինչ չկա, որ նոր լինի: Այս նշանակում է, որ Հին Կտակարանի պատգամներն ու մարգարեների խոսքերը ոչնչով չեն կարողանում գոհացում տալ հեղինակին:

Հոռետեսությունը կյանքի նկատմամբ ավելի է խորանում, երբ Ժողովողը տեսնում է, որ մահը գալիս է ու անխնայորեն ջնջում ամեն հիշատակ ու ամեն տեսակի մարդկային իմաստություն, «որովհետև ինչպես անմիտին, այնպես էլ իմաստունին հավիտենական հիշատակ չկա: ...Իմաստունն էլ մեռնում է անմիտի նման»[22]:

Կա նաև ավելին. մահվան դիմաց մարդն այլևս ոչ մի առավելություն չունի անասունից, երկուսն էլ միևնույն կենդանության ջունչն ունեն: Այս առթիվ Ժողովողը հարց է տալիս.

«Ո՞վ է իմանում, թե մարդկանց որդիների հոգիները վեր են բարձրանում,
Իսկ անասունների ոգիներն էլ ցած, դեպի գետին են իջնում»[23]:

Հենց այստեղ էլ Ժողովողը կասկածանք է հայտնում անդրշիրիմյան կյանքի մասին: Սրա պատճառն այն է, որ Ժողովողը ծանոթ է եղել եբրայական **շէ'օլ** բառին, որը մատնանշում է մեռածների արքայությունը: Այնտեղ ամեն ինչ մութ է ու տխուր: **Շէ'օլը** հակապատկերն է երևելի ու կենդանի աշխարհին: Այն մոռացության վայրն է (տե'ս Սղմս. ՁԷ 13, Ժող. Թ 5), որտեղ ամեն ինչ կանգ է առել (Ժող. Թ 10): Աստված չի հիշում **շէ'օլի** բնակիչներին (Սղմս. ՁԷ 6):

Թեև Հին Կտակարանում ակնարկություն կա, որ մեռելները ամբողջությամբ դատապարտված չեն շէ'օլին (տե'ս Սղմս. ԽԸ 15—16: Սղմս. ԺԵ 10: Սղմս. ՀԲ 16—24), սակայն Ժողովողը դեռևս համոզված չէ այդ գաղափարին: Նրա համար «ողջ շունը մեռած առյուծից լավ է»:

Չորրորդ գլխում Ժողովողը խոսում է մարդկանց կրած վրկանքների մասին, այն մասին, թե ինչպես վրկվածների աչքերում արտասուք կար, և ոչ մեկը չէր մխիթարում նրանց: Ելնելով այս դժբախտ երևույթներից՝ նա երանի է տալիս մեռնողներին և ավելի երանելի է համարում նրանց, ովքեր չեն իսկ ծնված ու չեն տեսած արևի տակ կատարվող չարությունները: Այստեղ Ժողովողը ոչ թե ինքն իրեն է հակասում՝ գովելով մեռելներին, այլ, նրանց ակնարկելով, ուզում է ցույց տալ չարության ահավորությունը, որի դիմաց մարդ երբեմն նախընտրում է նույնիսկ մահը: Մի ուրիշ տեղ Ժողովողը ծննդյան օրից նախամեծար է համարում մահվան օրը:

«Նախընտրելի է լավ անունը, քան թե լավ յուղը,
Նաև մահվան օրը, քան թե ծննդյան օրը:
Սգո տուն գնալը
Կոչունքի տուն գնալուց լավ է»[24]:

Սրա պատճառն այն է, որ ըստ եբրայական հասկացողության՝ մահվամբ է սկսվում մի անձի թողած հռչակի փառավորումը: Ծննդով մարդ չի կարող հռչակ ձեռք բերել, մահն է, որ պիտի կատարի նրա կյանքի հաշվեհարդարը, իսկ սգո տուն գնալով՝ կխոսվի ննջեցյալի հիշատակի մասին, ու մարդկային կյանքի վախճանը խորհրդակցության նյութ կդառնա:

Այս բոլորը ապացուցում է, որ Ժողովողն սպասում է այն երջանիկ օրվան, երբ այլևս դրախտային կյանքը վերագտնված կլինի, երբ տառապողների արցունքները սրբված կլինեն նրանց աչքերից, արդարությունն ու խաղաղությունը հաստատված այս աշխարհում և մահվան պատճառած սարսափներն էլ հաղթահարված:

Կյանքը ծանր է նաև մենակյացների համար: «Երկուսը մեկից լավ է,—ասում է Ժողովողը,—եթե նրանք ընկնեն՝ միմյանց կբարձրացնեն, բայց վա՛յ ընկնող մեկին, որ իրեն վերցնող մի երկրորդ չունի»: Սա արդյունք է եբրայական հին մտածելակերպի, որ առանձնությունը համարում էր մի պատիժ տրված Աստծու կողմից. դրա համար էլ կնոջ ամլությունը համարվում էր ամոթ և դժբախտություն նրա համար: Միայն Եսայի մարգարեն է, որ գուշակում է ամլության մատնվածին երջանկությունը, որովհետև զորությանց Տերը նրան պիտի ողողի իր ողորմությամբ:

«Ուրախացի՛ր, ով չծնող ամուլ,
Գոչի՛ր և աղաղակի՛ր, ով դու երկունք
չունեցող...
Մի՛ վախեցիր, այլևս դու պիտի
չխայտառակվես,
Մի՛ ամաչիր, այլևս դու պետք չունես
կարմրելու,
Որովհետև քո մանկության ամոթը պիտի
մոռանաս
Եվ քո որբևայրության նախատինքը էլ
չպիտի հիշես»[25]:

Ժողովողը խորապես հավատացյալ է: Նա գիտակցում է Աստծու զորությունը, նրա

[22] Անդ Բ 16:
[23] Անդ Գ 21:
[24] Տես Ժող. Է 2—3:
[25] Եսայի ԾԴ 1, 4:

մշտական ներկայությունը, նրա ամենագետ լինելը: Այդ իսկ պատճառով Ժողովողը կգուշության է հրավիրում մարդկանց, որպեսզի Աստծու տան մեջ լինեն ինքնամփոփ:

«Թող քո բերանը չփութա
Եվ ոչ էլ քո սիրտն շտապի
Խոսելու համար Աստծու առաջ,
Որովհետև Աստված երկնքում է,
Իսկ դու՝ երկրի վրա,
Դրա համար էլ քիչ թող լինեն քո
խոսքերը»[26]:

Այս խոսքերին Ժողովողը չի ավելացնում «ոչնայություն ունայնությանց» ասացվածքը, որով նախապես նա ամեն ինչ ժխտում էր: Մարդն Աստծուց պետք է վախենա, Աստծու գործերը անքննելի են[27], նրան, որպես ստեղծիչի, պետք է հիշել երիտասարդ եղած ժամանակ[28]: Ի վերջո ամեն ինչ Աստծու ձեռքում է[29]:

Որպես վերջաբան Ժողովողի գրքի, կարդում ենք հետևյալը. «Վախեցի՛ր Աստծուց և պահի՛ր նրա պատվիրանները, որովհետև այդ է ի վերջո յուրաքանչյուր մարդու պարտականությունը»[30]:

Ժողովողի գրքի արժեքը կայանում է նրանում, որ նա ապացուցում է, որ աշխարհիկ վայելքները, այդ թվում՝ ուտելը, խմելը, ճոխ կգեստներ հագնելը, հարստություն դիզելը և իշխանություն ձեռք բերելը անցողիկ բաներ են ու չեն կարող հոգեկան բավականություն պարգևել մարդուն: Ժողովողը իր կյանքի օրինակով իսկ ապացուցում է իր ասածը: Նա կյանքում ամեն ինչ դիտում է ու քննում, անտարբեր չէ ոչ մեկ երևույթի նկատմամբ, տեսնում է մարդկային դժբախտությունն ու մահվան հանդեպ նրա անզորությունը: Այս ամենի դիմաց Ժողովողը միայն մի խորհուրդ է տալիս՝ հպատակվել Աստծու կամքի առաջ:

Ժողովողը, սակայն, չի փորձում երբեք իր ձայնը բարձրացնել հանուն տառապյալների և իրավազրկվածների: Նա անձամբ ոչ մի ճանապարհ ցույց չի տալիս՝ հեղաշրջելու մարդկային կյանքը և նպաստելու մարդկանց բարօրությանը, մի բան որ իր բերած նոր վարդապետությամբ կատարեց մեր Տերը՝ Հիսուս Քրիստոս:

Քրիստոս սովորեցրեց մարդկանց պայքարել ի խնդիր խաղաղության և մարդկանց բարօրության: Նա երանի տվեց խաղաղարարներին, աներկյուղ ձաղկեց կեղծավորներին, այրիներին կեղեքողներին, աղքատներին վրկողներին ու իր մահով ցույց տվեց, որ իր քարոզածն իրագործելու համար պետք է հանձն առնել նաև մահը: Քրիստոս միաժամանակ վանեց մարդկանցից մահվան սարսափը, իր մահվամբ խափանեց մահը և իր հարությամբ անմահության հույսը տվեց մարդկանց: Այդ անմահությանը ցանկացել էին հասնել Ժողովողի նման բազմաթիվ իմաստուններ: Այս իսկ պատճառով Քրիստոս երանելի համարեց նրանց, ովքեր արդեն իսկ ւցվել էին իր նոր վարդապետության բերած հույսով:

«Երանի՛ է ձեր աչքերին, որ տեսնում են, ու ձեր ականջներին, որ լսում են: Ճշմարիտ եմ ասում ձեվ, որ շատ մարգարեներ ու արդարներ ցանկացան տեսնել այն, ինչ որ դուք տեսնում եք, բայց չտեսան, և լսել՝ ինչ որ դուք լսում եք, բայց չլսեցին»[31]:

Այդ մարգարեներից կամ արդարներից մեկըն է անտարակույս նաև Ժողովողը, որի գրքի, ինչպես նաև Հին Կտակարանի բոլոր գրվածքների վրա «ձգված քողը վերացվելու էր Քրիստոսի միջոցով»[32]:

---

[26] Ժող. Ե 1—2:
[27] Անդ ԺԱ 5:
[28] Անդ ԺԲ 1:
[29] Անդ Թ 1:
[30] Անդ ԺԲ 13:
[31] Մտթ. ԺԳ 16—17:
[32] Բ Կորնթ. Գ 14:

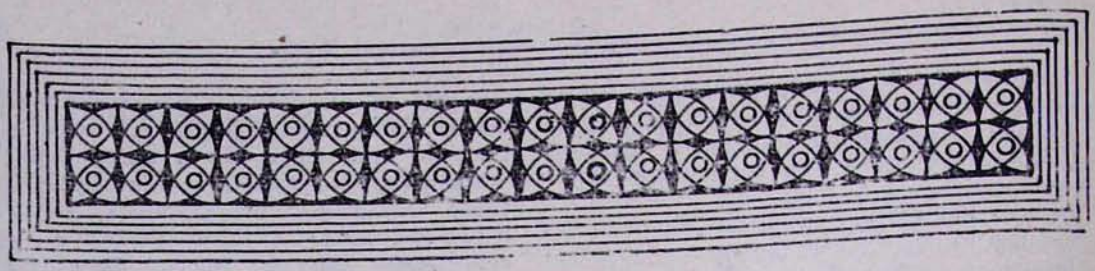

ԵԶՆԻԿ ՔՀՆ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Մովսես Կաղանկատվացու անունով մեզ հասած «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»[1] աշխատության մեջ պահպանվել են մի շարք արժեքավոր փաստաթղթեր և վկայություններ Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության Զ—Ը դարերի պատմության վերաբերյալ:

Մեր այս հոդվածի նպատակը չէ, անշուշտ, ներկայացնել Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության Զ—Ը դարերի պատմությունը, այլ պարզապես ճշտել այդ պատմության մի շարք թվականներ:

Ինչպես հայագիտության մեջ ընդունված է արդեն, Մովսես Կաղանկատվացու անունով մեզ հասած «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» աշխատությունը մեկ հեղինակի գործ չէ. այն սկսել է ձևավորվել է դարում և իր վերջնական տեսքը ստացել Ժ դարի վերջում կամ ԺԱ դարի սկզբում[2]:

Ժ—ԺԱ դարերում կազմվել է Աղվանից կաթողիկոսների մի գավազանագիրք[3] և կըցվել «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» աշխատությանը, դառնալով այդ երկրի եզրափակիչ գլուխը՝ Գ հատորի 24-րդ գլուխը (=հետ այսու կկոչենք Կաղանկատվացու գավազանագիրք):

Նման մի այլ գավազանագիրք[4] է պատրաստել Մխիթար Գոշը: Մխիթար Այրիվանեցու[5] և Կիրակոս Գանձակեցու[6] աշխատություններում նույնպես ընդգրկվել են Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքեր:

Նախ նպատակահարմար ենք համարում այստեղ մեջբերել Կաղանկատվացու գավազանագրքից մեզ հետաքրքրող հատվածը, ուշադրություն դարձնելով միայն կաթողիկոսներին վերագրված տարիները (մեզ հետաքրքրող հատվածում կաթողիկոսների անունները և դրանց հաջորդականությունը 4 գավազանագրքերում ճշգրտորեն համընկնում են միմյանց):

---

[1] **Մովսէս Կաղանկատուացի,** Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարագ Առաքելյանի, Երևան, 1983:

[2] Այս մասին հանգամանորեն տես վերոհիշյալ հրատարակության ներածությունը, էջ Ե—ԺԷ:

[3] Անդ, էջ 341—347:

[4] **Ալիշան,** Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 384—391: **Մ. Կաղանկատուացի,** անդ, հավելված Բ, էջ 350—357:

[5] **Մխիթար Այրիվանեցի,** Պատմութիւն հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 19:

[6] **Կիրակոս Գանձակեցի,** Պատմություն հայոց, աշխ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 192—201:

Մովսես Կաղանկատվացի (էջ 342—344)	Մխիթար Գոշ	Մխիթար Այրիվանեցի	Կիրակոս Գանձակեցի
...**Տէր Աբաս,** որ ի սկզբանն թուականիս Հայոց փոխեաց զաթոռ հայրապետութեանն ի Ձորայ ի Պարտաւ՝ կացեալ ամս ԽԴ յեպիսկոպոսութեանն Մեծիրանց կոչեցեալ: Առ սովաւ կալան սովորութիւն գրել ի պատրուակ թղթի՝ Աղուանից, Լփնաց և Ձորայ կաթողիկոսի: Եւ առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեան, և յաւելուլ ի սուրբ Աստուածդ՝ «անմահ և խաչեցար»...	ԻԳ	—	ԺԴ
Տէր Վիրոյ, ամս ԼԴ: Սա թափեաց զգերեալսն Հայոց, Վրաց և Աղուանից ի Շաթայ Խաքանէ. և սա խնդրեաց ի Խոսրովայ արքայէ գրել պատիւ Գարդմանայ տէր և իշխան Աղուանից ի վերայ թղթոց «առ կուսակալս աշխարհիս» զոր և դեռևս գրեն:	ԼԳ	ԼԳ	ԼԳ
Տէր Զաքարիա՝ այր սուրբ, ամս ԺԵ: Սա երաշխի էառ զմեծ քաղաքն Պարտաւ և աղօթիւք իւրովք զերծոյց ի գերութենէ զբազում անձինս. և ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սիւնեաց զՎրթանէս ոմն անուն յանհաւանութեան Հայոց:	ԺԵ	ԺԵ	ԺԵ
Տէր Յոհան, ամս ԻԵ, յեպիսկոպոսութենէն Ամարասայ կոչեցեալ յաթոռն:	ԻԵ	ԻԷ	ԻԵ
Տէր Ուխտանէս, ամս ԺԲ: Սա անէծ զնախարարս Աղուանից վասն ազգաշաղախ խառնակման նոցին, որք եղեն սատակեալք:	ԲԺ	ԲԺ	ԲԺ
Տէր Եղիազար, ամս Զ, յեպիսկոպոսութենէն Շաքւոյ: Սա եգիտ զսուրբ խաչն՝ ծածկեալն ի Մեսրոպայ ի Գիս գիւղ և ի նոյն կենարար փայտէն մասն առեալ եդ ի ձԻ դահեկանի ոսկւոյ, և գրեաց ի վերայ եթէ. «Եղիազարայ է»: Եւ կարգ եդ յօր խաչին տօնել ի Գիս:	Զ	Զ	Զ
Ներսէս՝ յեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ, ամս ԺԷ: Սա վրիպեալ ի մտաց՝ կամեցաւ արմկել զսեպհական տունս Աղուանից՝ խոտորեալ յաղանդն Քաղկեդոնի՝ կապեալ մարմնով և ոգւով յանէծս որոշեալ եղև ի փառաց որդւոյն Աստուծոյ Աղուանիւք և Հայովք՝ բաժին առեալ իւր, զոր հերձուածողքն առին:	ԺԵ	ԺԷ	ԺԷ
Տէր Սիմէոն ամ մի և կէս. սա էր սարկաւագապէտ աթոռոյն, որ զպղտորումն Ներսեսի եբարձ յերկրէս. եդեալ կանոնս Է տունս:	մի և կես	Բ	մի և կես
Տէր Միքայէլ՝ ամս ԼԵ. սա էր սարկաւագ ի Շաքւոյ և սորա կոչեցեալ զՄաքենոցացն հայր Սողոմոն և անէծ զտեարս Աղուանից, որք զերից ազգաց ծնունդս ամուսնացեալ էին, որ առժամայն հասեալ պատուհաս՝ սպառեցան:	ԼԵ	ԼԵ	ԼԵ

Գավազանագրքերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հիմնականում համընկնում են միմյանց: Ինչպես նշեցինք արդեն, կաթողիկոսների անուններն ու դրանց հաջորդականությունը նույն են, Ուխտանես, Եղիազար և Միքայել կաթողիկոսների կաթողիկոսական տարիները ճշգրտությամբ համապատասխանում են միմյանց, իսկ Վիրո (ԼԳ—ԼԴ), Զաքարիա (ԺԵ—ԺԷ), Հոհան (ԻԵ—ԻԷ) և Ներսես (ԺԵ—ԺԷ) կաթողիկոսների կաթողիկոսական տարիների անհամապատասխանությունը դյուրությամբ կարելի է բացատրել ձեռագրական աղավաղումներով:

Սիմոն կաթողիկոսի մեկ և կես տարին Այրիվանեցու մոտ կլորացվելով դարձել է երկու: Հիմնական տարբերությունը Աբասի տարիների պարագային է երևան գալիս՝ ԽԴ, ԻԳ, ԺԴ, իսկ Այրիվանեցու մոտ տարիները չի նշված:

Աղվանից կաթողիկոսության և աշխարհի պատմությամբ զբաղվող գիտնականները[7] հիմնականում Կաղանկատվացու գավազանագրքի տվյալները համարել են ճշմարտացատում և ուղեցույց ու չափանիշ դարձրել իրենց ուսումնասիրությունների համար:

Եթե Հայոց թվականության սկիզբը ընդունենք 551/552 թվականը, ինչպես ընդունված է հայագիտության մեջ[8], ապա, ըստ Մովսես Կաղանկատվացու երկում պահպանված գավազանագրքի տվյալների, կունենանք հետևյալ պատկերը.

Տեր Աբաս	—551/2—595/6
Տեր Վիրո	—595/6—629/30
Տեր Զաքարիա	—629/30—644/5
Տեր Հոհան	— 644/5—669/70
Տեր Ուխտանես	—669/70—681/2
Տեր Եղիազար	—681/2—687/8
Տեր Ներսես	—687/8—704/5
Տեր Սիմեոն	—704/5—706
Տեր Միքայել	—706—741:

[7] **A. Manandian**, Beitzäge zur albanischen Geschichte, Leipzig—1897. **Մակար եպս. Բարխուդարեանց**, Պատմութիւն Աղուանից, Ա հտ., Վաղարշապատ, 1902: **Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան**, Ազգապատում, հտ. Ա, Բեյրութ, 1959, էջ 651 և այլն: **Հր. Աճառյան**, Անձնանունների բառարան, հտ. Բ, Երևան, 1944, էջ 108: **Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան**, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975, էջ 17: **Հ. Ս. Սվազյան**, Աղվանից իշխաններ Ջուանշիրի և Վարազ-Տրդատի իշխանության տարեթվերի հարցի շուրջ, «Լրաբեր», 1973, հմր. 11, էջ 108—114: **Բ. Ա. Ուլուբաբյան**. Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, և այլն:

[8] Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1975, էջ 340:

Բարեբախտաբար, Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» աշխատության մեջ, ինչպես նաև այլուր, պահպանվել են մի շարք արժեքավոր ու արժանահավատ փաստաթղթեր ու վկայություններ, որոնց օգնությամբ կարելի է ճշտել, սրբագրել ու հաստատուն տեսքի բերել վերոհիշյալ կաթողիկոսների ճշգրիտ գավազանագիրքը: Անցնենք դրանց քննությանը:

Ա.—Աբասի, Վիրոյի և Զաքարիայի կաթողիկոսության տարիները

Տեսանք արդեն, որ, ըստ Մովսես Կաղանկատվացու գավազանագրքի տվյալների, Աբասը կաթողիկոս է եղել 551/2—595/6 թթ., Զաքարիան՝ 629/30—644/5, իսկ այդ երկուսի միջև կաթողիկոս է եղել Վիրոն՝ 595/6—629/30: Սակայն պատմական փաստաթղթերը այլ բան են ասում:

Այսպես, Գիրք Թղթոցում պահպանված է մի նամակ. «Թուղթ վոր Տէր Յովհաննէս հայոց կաթողիկոս և այլ եպիսկոպոսունք, առ Աղուանից եպիսկոպոսունս արարին»[9] վերնագրով: Նամակն ուղղված է **«Աբասու Պարտաւայ եպիսկոպոսի,** Մովսէսի Բ[ախա]ղատու եպիսկոպոսի, Գրիգորի Կապաղականու եպիսկոպոսի, Հոռոմակայ Ամարասու եպիսկոպոսի, Տիմաթէի Բաղասականու եպիսկոպոսի, Ամբակումայ Շաքիոյ եպիսկոպոսի, Յոհաննակայ Գարդմանայ եպիսկոպոսի, Ղևոնդի Մեծկուանց եպիսկոպոսի», և որի նպատակն է զգուշացնել Աղվանից աշխարհի եպիսկոպոսներին իրենց թեմերը թափանցած նեստորականներին և քաղկեդոնականներին դիմագրավելու համար: Նույն գրությունը պահպանվել է նաև Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» աշխատության մեջ[10] (հտ. Բ, գլ. 7), այն տարբերությամբ[11], որ այստեղ Աբասը կոչվում է ոչ թե Պարտավի եպիսկոպոս, այլ «Աղուանից կաթողիկոս», մի փոփոխություն, որ անշուշտ կատարված է հետագայում[12]:

Որ Աբասը իրապես ժամանակակից է եղել հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսին (557—

[9] Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 81—84:

[10] **Մովսէս Կաղանկատուացի**, էջ 122—126:

[11] Բացի վերոհիշյալ տարբերությունից, Կաղանկատվացու տեքստում պակասում է Հայաստանի եպիսկոպոսներից Բասենի և Մարդաղի եպիսկոպոս Ներսի անունը:

[12] Այս փաստը ցույց է տալիս, որ նամակի գրության ժամանակ կա՛մ Աբասը դեռ չէր ստացել կաթողիկոսական ձեռնադրություն, կա՛մ Աղվանից եկեղեցին իբրև առանձին կաթողիկոսություն դեռ չէր ճանաչվել:

574), երևում է և այն գրությունից[13], որ նրան ուղարկել է Երուսաղեմի Հովհաննես եպիսկոպոսը[14] (=պատրիարք) (574/5—593/4):

Թվում է, թե ամեն ինչ բնական է և, ըստ Կաղանկատվացու գավազանագրքի, Աբասին տրված տարիները (551/2—595/6) համապատասխանում են իրականությանը: Սակայն մի այլ հարց խախտում է այս դրությունը:

Այսպես, Գիրք Թղթոցում պահպանվել է մի այլ գրություն, գրված նույն Հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսի և հայոց մյուս եպիսկոպոսների կողմից, բովանդակությամբ հար և նման Աղվանից ուղղած թղթին, նույն նպատակով և նույն անձի միջոցով առաքված (=Մատթեոս քահանա)[15], այս անգամ արդեն ուղղված Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսին և Միհր Արտաշես իշխանին[16]: Նույն գրությունը պահպանվել է նաև Ստեփանոս արքեպ. Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատության մեջ[17]:

Փաստորեն Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսը ժամանակակից է դառնում հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսին (557—574) և Աղվանից Աբասին: Այստեղ նշենք նաև, որ հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսը Աղվանից և Սյունյաց թղթերը կարող էր գրել մինչև 572 թ.[18], մինչև իր Կ. Պոլիս մեկնելը, ուր և անցկացրել է իր կյանքի վերջին երկու տարիները և մահացել:

Մյուս կողմից հայտնի է, սակայն, որ Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսը իր ձեռնադրությունը ստացել է ոչ թե Հայոց, այլ Արվանից հայրապետից: Այսպես, Կաղանկատվացու գավազանագիրքը ասում է. «Տէր Զաքարիա..... ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սիւնեաց վՎրթանէս ումն անուն յանհաւանութեան Հայոց»[19]: Հետևաբար, ըստ այդ գավազանագրքի, Վրթանեսը Սյունյաց եպիսկոպոս պետք է ձեռնադրված լինի 629/30—644/5 թթ. միջև, ինչ որ անընդունելի է: Իսկ որ իրապես իր ձեռնադրությունը ստացել է Աղվանից Զաքարիա հայրապետից, այդ վկայում է նաև Ստ. Օրբելյանը[20]:

Հարցին ճշգրիտ պատասխանելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ պարզել Սյունյաց եպիսկոպոսի՝ Աղվանից Աթոռից ձեռնադրություն ստանալու պատճառները:

Ստ. արքեպ. Օրբելյանը այդ մասին մեզ հաղորդում է հետևյալը. Սյունյաց Պետրոս եպիսկոպոսը «գնաց ի ժողովն Դվնայ յառաջինն, որ եղև հրամանաւ Ներսիսի կաթողիկոսի վասն խուժկացն նեստորականաց, որք ժողովեալ ի վանսն Գրիգորի Մանահիճր Ռաժկի.... Սա (=Պետրոս եպս. Սյունեցին— Ե. ք. Պ.) ետես նուաւեալ վճշմարտութիւնն և քայքայեալ վաթռ սրբոյն Գրիգորի ի մերձ ի բաժանումն. քանզի երկու կողմանք Յունաց և Պարսիցն վհակառակութեանն բերէին զվէճ առ միմեանս, և կամէին Յոյնք հակառակաթոռ նստուցանել վոր և արարին յետ սակաւուց. վի Մովսէս նստաւ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի ի Դվին, և Յովհան ումն ի Թէոդուպօլիս եղև կաթողիկոս. և եկեալ եդ աթոռ ի Կոտայսն յԱրամօնս գիւղ, վոր յետոյ միապետեաց Աբրահամ կաթողիկոս: Եւ սակս այսպիսի վիճմանց հրամայեաց սուրբն Պետրոս յետս կալ յաղմկէ անտի և ի խանգարմանէ, և յԱղվանից առնուլ ձեռնադրութիւն և ձէթ մինչև խաղաղասցի խռովութիւն, վոր և արարին իսկ:

Սա կեցեալ յաթոռն ամս 10՝ վախճանի. և յետ սորա յաջորդէ վաթռն Տէր Գիգան ամս 3. ապա երանելի աշակերտն Պետրոսի՝ սուրբըն Վրդանէս, որ և վասն հրամանաց սըրբոյն Պետրոսի ոչ հնապանդեաց խախտեալ աթոռոյն Հայոց. այլ գնացեալ յԱղվանս հրամանաւ տեառն Միհր-Արտաշրի՝ Սիւնեաց գահերէց իշխանի, առ երջանիկ կաթողիկոսն Տէր Զուքարիա. և ի նմանէ առնու ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան: Եւ ամ յամէ անտի առնուին վիտն օծութեան մինչև միապետեաց Աբրահամ կաթողիկոս Հայոց, և բարձաւ հակառակութիւնն ի միջոյ: Առ սա գրեաց թուղթ վասն ուղղափառութեան և սակըս վգուշութեան ի Քաղկեդոնականացն, ի պիղծ աղանդն Նեստորի սուրբ կաթողիկո-

---

[13] **Կ. Վ.**—Երուսաղէմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի թուղթը, «Արարատ», 1896, էջ 214—215: Այս թուղթ Յովհաննու Երուսաղէմի եպիսկոպոսի է առ Աբաս Աղուանից կաթողիկոս, «Արարատ» 1896, էջ 252—256:

Ըստ Կ. Վ-ի, «Ընդունելով ուրեմն, թէ ճիշտ է Կաղանկատվացու Աբասի կաթողիկոսութեան համար ցոյց տուած ժամանակը՝ թէ նա կաթողիկոս ընտրուել է Խոսրով Նուշիրվանի (531—579) Բ տարին և մնացել 44 տարի ջարունակ, ուրեմն մինչև մօտ 577 թ-ը, կունենանք մի բաւական ճշգրիտ թուական՝ 574—577-ը, նորան գրած թղթի ժամանակն որոշելու համար» (Կ. Վ. Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնը Աղուանից հետ ըստ Վրթանէս Քերթողի գրութեան, «Արարատ», 1896, էջ 433—447):

[14] Այս հայրապետի մասին տես Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου. Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, Ἐν Ἀθήναις—1970, էջ 259.

[15] Գիրք Թղթոց, էջ 79 և 83:

[16] Գիրք Թղթոց, էջ 78—80:

[17] **Ստեփաննոս արքեպ. Օրբելեան,** Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 92—96:

[18] **Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան,** անդ, էջ 565:

[19] **Մովսէս Կաղանկատուացի,** անդ, էջ 343—344:

[20] Ստեփաննոս արքեպ. Օրբելեան, անդ, էջ 91:

սըն և մեծ պատրիարքն Հայոց Տէր Յովհաննէս»[21]:

Այս հատվածից բացահայտ երևում է, որ Սյունյաց Պետրոս եպիսկոպոսի ժամանակ Սյունյաց Աթոռը անջատվում է Հայոց Աթոռից և ի հոգևորս միանում Աղվանից Աթոռին: Վրթանեսը Սյունյաց գահերեց իշխան Միհր-Արտաշիրի հրամանով գնում է Աղվանք և Ջաքարիա կաթողիկոսից ստանում եպիսկոպոսական ձեռնադրություն: Այս Վրթանեսին նամակ է գրում հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսը: Հայոց Աբրահամ[22] կաթողիկոսի (607—615) ժամանակ Սյունյաց Աթոռը կըրկին միանում է Հայոց Աթոռին:

Այս ամենը միանգամայն համապատասխանում է իրականությանը: Միակ սխալը Ստ. Օրբելյանի մոտ այն է, որ նա Սյունյաց Աթոռի բաժանման պատճառը համարում է Դվինի Մովսես (574—604) և հակաթոռ Թեոդուպոլսի Հովհաննես (594—612) կաթողիկոսների հակամարտությունը; Սյունյաց Աթոռի բաժանման պատճառը նույնպես է բացատրում նաև Մովսես Կաղանկատվացին. «Ի թագաւորելն չարագլուխն Մարկիանոսի Հռոմայեցւոց... վՀայս Պարսիկք և Յոյնք բաժանեալ էին. և տէր Մովսէս էր յաթոռ սըրբոյն Գրիգորի ի Դուին, և ի կողմն Յունաց հակառակ նմա նստուցին... յաթոռ վՅովհան ումն մերձ առ նա: Իսկ վերկուանալն հայրապետութեանն խոտեցին տեարքն Սիւնեաց, և ոչ հաւանեցան ընդ մի ոք յերկուցն. հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրեանց առաքինւոյն Պետրոսի, որ հասեալ ի վախճան, պատուէր ետ վիճակին իւրում առնուլ ձեռնադրութիւն յԱղուանս և վմիւռոնն օրհնութեան, մինչև միասցի աթոռ սրբոյն Գրիգորի: Վասն այսորիկ ձեռնադրեցաւ Վրթանէս յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց ի Ջաքարիայ սուրբ հայրապէտն Աղուանից: Ընդ նմին և վիւղն օծութեան առ յամէ առնուին Սիւնիք յԱղուանից, մինչև բարձաւ հակառակութիւնն, և միապետաց Աբրահամ վՀայրապետական աթոռն»[23]:

Կասկածից վեր է, որ խոսքը վերաբերվում է Մորիկ կայսեր (582—602) կողմից Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսության հաստատմանը: Շուրջ քսանամյա պատերազմից հետո 591 թ. Բյուզանդիան և Պարսկաստանը կըրկին անգամ են Հայաստանը բաժանում իրենց միջև: Այս անգամ արդեն Հայաստանի մեծ մասը անցնում է Բյուզանդիային: Բամեծ մասը անցնում է Բյուզանդիային: Բացառություն է դառնում Ապատ ժամանակ սահմանագիծ է դառնում Ապատ ժամանակ սահմանագիծ է դառնում Ապատ գետը, Կոգովիտ գավառը, Մակուն՝ մինչև Վանա լիճ: Մորիկ կայսրը ձեռնարկում է Հայ Եկեղեցին հունական Եկեղեցուն՝ Կ. Պոլսի Եկեղեցին հունական Եկեղեցուն՝ Կ. Պոլսի Աթոռին միացնելու գործին: Այս նպատակով Աթոռին միացնելու գործին: Այս նպատակով Կ. Պոլսում, ուր նա մի ժողով է գումարում Կ. Պոլսում, ուր նա մի ժողով է գումարում Կ. Պոլսում, ուր բացի հույն հոգևորականներից մասնակցում բացի հույն հոգևորականներից մասնակցում են նաև Բյուզանդական Հայաստանի 21 եպիսկոպոսներ, ինչպես նաև Մովսես կաթողիկոսի երկու պատգամավորները՝ Գրիգոր և Վրթանես[24] վարդապետները[25]:

Սամվել Անեցին[26] Գրիգորի և Վրթանեսի Կ. Պոլիս մեկնելը դնում է 589 թվականին: Փոտ պատրիարքը[27], սակայն, նշում է, որ այդ ժողովը եղել է Մուշեղ Մամիկոնյանի Պարսկաստանից վերադարձից անմիջապես հետո, մի հանգամանք, որ ցույց է տալիս, որ ժողովը տեղի է ունեցել 591 թվականից հետո: Եվ բնական է, որ այդ ժողովը կարող էր գումարվել միայն 591 թվականից հետո, երբ հաստատվել էր խաղաղությունը և արդեն տեղի էր ունեցել Հայաստանի բաժանումը:

Սամվել Անեցին[28], Մխիթար Այրիվանեցին[28] և Կիրակոս Գանձակեցին[28] վկայում են, որ Մովսես կաթողիկոսի ներկայացուցիչները տեղի չեն տվել, և ժողովը ոչ մի արդյունքի չի հասել:

Ինչպես վկայում է Ստ. Օրբելյանը[29], այդ ժողովից հետո նույն նպատակով երեք այլ ժողովներ են գումարվել Թեոդուպոլսում:

Ի վերջո Մորիկ կայսրը Ավանում հիմնում է մի հակաթոռ կաթողիկոսություն Հովհաննես Բագարանցու[30] կաթողիկոսությամբ:

Արդ, վերադառնալով մեր խնդրին, նախ և առաջ պիտի ջեջտել, որ 590-ական թվական-

[21] **Ստ. Օրբելյան,** անդ, էջ 90—91:

[22] Որ իսկապես Աբրահամ կաթողիկոսի ժամանակ Սյունիքը արդեն վերադարձել էր Հայոց Աթոռին, հաստատվում է Աբրահամ կաթողիկոսի և հայ եպիսկոպոսների՝ Ամարասի Մխիթար եպիսկոպոսին գրած թղթով, ուր հայոց եպիսկոպոսների շարքում հիշվում է նաև Սյունյաց Դավիթ եպիսկոպոսը. տես **Մ. Կաղանկատուացի,** անդ, էջ 276:

[23] **Մովսէս Կաղանկատուացի,** անդ, էջ 271, 273—274:

[24] Այս Վրթանեսին չպետք է շփոթել Սյունյաց Վըրթանես եպիսկոպոսի հետ:

[25] **Սամուել քահանայի Անեցւոյ** հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, աշխ. Արշակ Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 76: **Մխիթար Այրիվանեցի,** անդ էջ 49: **Կիրակոս Գանձակեցի,** անդ, էջ 49:

[26] **Սամվել Անեցի,** անդ, էջ 76: Հմմտ.

[27] PG, 102, էջ 706: Տես նաև **Օրմանյան,** անդ, հտ. Ա, էջ 579—580:

[28] Անդ:

[29] **Ստ. Օրբելյան,** անդ, էջ 101:

[30] 608 թ. պարսկական բանակը գերի է վերցնում Հովհաննես Բագարանցուն, որը և մահանում է գերության մեջ 612 թ., որով և վերանում է Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսությունը (Տես Պատմութիւն Սեբէոսի, աշխ. Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 111—112):

ներին Պետրոս եպս. Սյունեցին այլևս կենդանի չէր: Նա մահացած պետք է լիներ հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսի՝ Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսին գրած նամակից առաջ, այսինքն 570-ական թվականներից առաջ: Մյուս կողմից տարօրինակ է Ստ. Օրբելյանի և Մովսես Կաղանկատվացու բացատրությունը, Հայ Եկեղեցու վավերական Աթոռի դեմ հառնում է քաղկեդոնական Ավանի Աթոռը: Պարսկահայաստանի Սյունյաց կարևոր թեմի եպիսկոպոս և Հայ Եկեղեցու նշանավոր աստվածաբան Պետրոս Սյունեցին, Հայ Եկեղեցուն վորավիգ կանգնելու փոխարեն, դասալի՞ք է դառնում: Այդ անընդունելի է:

Կարծում ենք, որ Սյունյաց Աթոռի բաժանման պատճառը պետք է փնտրել ժամանակի քաղաքական հարցերի մեջ:

Այսպես, 564 թ. պարսկական կառավարությունը Հայաստանի մարզպան է նշանակում Սուրեն պարսիկին, որն իր անհագ, անպատկառ և անամոթ վարմունքով մեծ դժգոհություն է առաջացնում հայ իշխանների և ժողովրդի մոտ[31]: Սյունյաց Վահան իշխանը, դիմելով պարսկական արքունիքին, իր երկիրը անջատում է Դվինի մարզպանությունից և միացնում Ատրպատականի մարզպանությանը: Կարծում ենք, որ այդ պատճառով էլ, երբ Սյունիքը քաղաքականապես կտրվեց Դվինից, կտրվեց նաև եկեղեցականորեն, և բնական է, որ միանար հարևան Աղվանից Եկեղեցուն: Միանգամայն հնարավոր է, որ այդ փոփոխությունը կատարված լինի Սյունյաց Պետրոս եպիսկոպոսի ձեռքով, ինչպես վկայում են պատմիչները, որը, սակայն, արդեն մահացած պիտի լիներ 570-ական թվականներին:

Այսպիսով իրենց ճշգրիտ և վերջնական պատասխանն են ստանում մի շարք հարցեր.

ա.—Ինչո՞ւ է Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսը իր ձեռնադրությունը ստացել Աղվանից Աթոռից[32]:

բ. Ինչո՞ւ Սյունյաց Պետրոս եպիսկոպոսը մասնակցել է Դվինի Բ ժողովին (553/4), իսկ Հովհաննես Բ կաթողիկոսի կողմից գումարված ժողովին Սյունյաց եպիսկոպոսը բացակայել է:

գ.— Ինչո՞ւ Հայոց Եկեղեցու ղեկավարությունը, գրելով Աղվանից Եկեղեցուն, գրում է նաև Սյունյաց Եկեղեցուն, իբրև մի այլ (ոչ իր) Եկեղեցու:

Եզրակացնելով.

ա.—Սյունյաց Վրթանես Եպիսկոպոսը իր ձեռնադրությունը ստանում է Աղվանից Զաքարիա կաթողիկոսից, 570-ական թվականներին:

բ.—571/2 թ. Հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսը նամակներ է գրում Աղվանից Աբաս կաթողիկոսին և Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսին:

գ.— Այդ ժամանակ արդեն վախճանվել էր Աղվանից Զաքարիա կաթողիկոսը, և նրան փոխարինել էր Աբասը:

դ.— Հետևաբար Կաղանկատվացու գավազանագրքի այն տվյալները, թե Աբասը կաթողիկոս է եղել 551/2—595/6 թվականներին, իսկ Զաքարիան՝ 629/30—644/5, սխալ է:

*
* *

Այժմ անցնենք Կաղանկատվացու գավազանագրքում վերոհիշյալ երկու կաթողիկոսների միջև տեղադրված Վիրոյին, որին վերագրվում է 595/6—629/30 թվականները:

Պատմական տվյալները ցույց են տալիս, որ Վիրոն[33] իրապես գործել է այդ տարիներին: Նա 628 թ. վերադառնում է Պարսից արքունիքից, ուր 25 տարի շարունակ գտնվում էր ձերբակալության մեջ[34], 629 թ. բանակցության մեջ է մտնում Աղվանք ներխուժած Խավարների առաջնորդ Շաթի հետ[35], քրիստոնյա մկրտում Աղվանքում հաստատված Միհրանյան տոհմի իշխան Վարազ Գրիգորին[36], գրում մի ժամանակագրություն իր ապրած օրերի մասին, որից հատվածներ են մտել Մ. Կաղանկատվացու երկի մեջ[37]:

Կաղանկատվացու երկում, Վիրոյի Պարսկաստանում աքսորված տարիներին, հիշվում է մի Զաքարիա, իբրև տեղապահ Հայրապետական Աթոռի. «Եւ քահանայ ոմն անուն Զաքարիայ՝ այր սուրբ, որ էր վանական Պարտաւայ եկեղեցւոյն, հեզ և հանդարտ ..... յետոյ գովեցաւ գործ նորայ և վկայեալ յամենեցունց կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն աթո-

---

31 **Օրմանյան,** անդ, էջ 558: Հայ Ժողովրդի պատմություն, էջ 331:

32 Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, քննելով այս մասին գրված Օրբելյանի խոսքերը, ասում է. «քանի որ հակաթոռութիւնը աւելի ուշ տեղի ունեցաւ, թիւրիմացութեան և ժամանակագրական շփոթութեան հետևանք պէտք է կարծել Վրթանէսի ուրիշ աթոռէ ձեռնադրուիլը» (Անդ, էջ 559): Անշուշտ այդ այդպես չէ:

33 Այս հայրապետի մասին հանգամանորեն տես **Բ. Ա. Ուլուբաբյան,** նշվ. աշխ., էջ 214—218, 230 և այլն:

34 **Մ. Կաղանկատուացի,** անդ, էջ 149—150:

35 **Մ. Կաղանկատուացի,** անդ, էջ 151—163:

36 **Մ. Կաղանկատուացի,** անդ, էջ 172:

37 **Մ. Կաղանկատուացի,** անդ, էջ 166: Այս մասին նաև՝ **Բ. Ա. Ուլուբաբյան,** նշվ. աշխ., էջ 199, 208—209, 256—257:

ռոյն Աղուանից»[38]: Դժվար է ասել, թե նրա հայրապետությունը եղել է Վիրոյի բացակայության տարիների՞ն, թե՞ նրանից հետո:

Այնուամենայնիվ, վստահաբար կարելի է ասել, որ այս Զաքարիայի հետ է շփոթվել Վրթանես Սյունեցուն ձեռնադրող Զաքարիան, և այդ պատճառով էլ վերջինս գավազանագրքի կավմողի կողմից դրվել է Վիրոյից հետո:

Վիրոյին և նրա տեղապահ Զաքարիային հաջորդած Հոհան կաթողիկոսի մասին առայժմ ոչինչ չենք կարող ասել:

Բ. Ուխտանեսի և Եղիապարի կաթողիկոսության տարիները

Ըստ Կաղանկատվացու գավազանագրքի տվյալների, Ուխտանեսը կաթողիկոս է եղել 669/70—681/2 թթ., իսկ Եղիապարը՝ 681/2—687/8 թթ.:

Կաղանկատվացու պատմության մեջ Ուխտանեսի անունը առաջին անգամ հիշատակվում է Աղվանից իշխան Զվանշիրի՝ Բյուզանդիայի Կոնստաս[39] Բ կայսրին (641—668) ալցելությունից վերադարձին: Համաձայն այդ վկայության, Կոնստաս Բ-ը իր թագավորության 19-րդ տարում մեծ վորքով գալիս է Պարսկաստանի վրա, որ արդեն գրավվել էր արաբների կողմից: Զվանշիրը, որ նախօրոք հպատակություն էր հայտնել կայսեր, գնում է նրան տեսության, որը տեղի է ունենում Մարաց երկրի Քանգր[40] գյուղի մոտ: Զվանշիրը կայսրից խնդրում է տերունական խաչի մասունքը, որը ստանալով առաջ է բերում Հայոց նախարարների և հատկապես Համազասպ վորավարի նախանձը: Աղվանք վերադարձին Զվանշիրին դիմավորում է Աղվանից Ուխտանես հայրապետը «հանդերձ բազում ժողովով»: Զվանշիրը Գարդմանի բերդում հիմնադրում է մի եկեղեցի՝ Քրիստոսի խաչափայտի մասունքը այնտեղ պահելու համար: Ձմեռն անցնելուց հետո, գարնանը, Զվանշիրը նորից է այցի գնում կայսրին՝ այս անգամ արդեն Վաղարշապատ[41]:

Համաձայն քննական պատմության, Կոնստաս Բ կայսրը ապրելք է արշավել 652 թ. հայ-արաբական դաշինքից հետո, 100.000 բանակով՝ պատժելու համար «դավաճան» հայերին: Մի շարք հայ իշխաններ, Ներսես Գ կաթողիկոսի (641—661) գլխավորությամբ, ընդառաջ են գնում կայսեր՝ նրա բարյությունը առնելու համար: Կայսրը այդ ձմեռն անցկացնում է Հայաստանում և գարնանը վերադառնում Կ. Պոլիս: Այլևս նա արևելք չի գալիս: Իսկ Համազասպ Մամիկոնյանը պատմական անձնավորություն է և եղել է Հայաստանի իշխանաց իշխանը 654—661 թթ.: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու Կոնստաս Բ կայսրը նրան շնորհել է կուրապաղատության կոչում[42]:

Այս ամենից հստակորեն երևում է, որ Զվանշիրը կայսրին է այցելել 652 թ.[43] աշնանը և 653 թ. գարնանը, և որ 652 թ. աշնանը արդեն Աղվանից կաթողիկոսն էր Ուխտանեսը:

Որոշ դեպքերից և տարիներից հետո, ըստ Կաղանկատվացու, երբ «առեալ կայսերն՝ Հռոմոց վսինկքորս վորացն՝ աճապարէր ընդ ծովս և ընդ ցամաք անցանել ի սահմանս հեռաւոր կղզեացն արևմտից»[44], Զվանշիրը այցի է գնում Դամասկոս «ի ծառայութեան թագաւորին հարաւոյ»[45]: Վերադարձին, Այրարատում նրան հյուիրնկալում են Հայաստանի իշխանաց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը (661—684/5) և Անաստաս կաթողիկոսը[46] (661—667):

Արդ, Կոնստաս Բ կայսրը արևմուտք է փոխադրվել 661/3 թթ.[47]:

Մյուս կողմից Զվանշիրի Դամասկոս այցը կարող էր լինել նախքան Անաստաս կաթողիկոսի մահը՝ 667 թ.:

Բացի այդ, քննական պատմությունը մեզ հուշում է, թե ինչո՞ւ և ե՞րբ կարող էր Զվանշիրը Դամասկոս գնալ:

660 թ. Մուավիան վերահաստատում է 652 թ. իր դաշինքը Հայոց, Վրաց և Աղվանից հետ: Եվ բնական էր, որ Զվանշիրը այ-

[38] **Մ. Կաղանկատուացի**, անդ, էջ 132:

[39] Կաղանկատվացին այս կայսրին անվանում է «Կոստանդիանոս՝ թոռն Հերակլի»: Սա իր մկրտության ժամանակ անվանվել է Հերակլիոս, իր պապի անունով, իսկ թագադրության ժամանակ (641 թ. սեպտեմբեր)՝ Կոստանդիանոս, սակայն ժողովուրդը նրան կոչել է Կոնստաս և այդպես էլ ծանոթ է պատմության մեջ:

[40] Գտնվում է Մարաստանում, Համադանի մոտ, նոր անունն է Կանգվար: Պատմականորեն հաստատված չէ, որ կայսրն արշավել է մինչև այնտեղ:

[41] **Մովսէս Կաղանկատուացի**, անդ, էջ 183—185:

[42] **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն, Երուսաղեմ, 1867 թ., էջ 113:

[43] Այսպես է եզրակացրել նաև **Ս. Խ. Մնացականյանը**, Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 180:

[44] **Մովսէս Կաղանկատուացի**, անդ, էջ 193:

[45] **Մ. Կաղանկատուացի**, անդ, էջ 194:

[46] **Մ. Կաղանկատուացի**, անդ, էջ 195:

[47] Ἰω. Καραγιαννοπούλου, Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους հտ. Β, Θεσσαλονίκη—1981, *էջ 82*, **Georg Ostrogorsky**, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, հտ. Ա, Ἀθήνα—1978, *էջ 189—192*.

[48] **Georg Ostrogorsky**, անդ. էջ 190,

ցելեր Մուավիային՝ Աղվանքում իր իշխանությունը հաստատուն պահելու և իր հպատակությունը արաբական խալիֆին հայտնելու համար:

Ըստ Մ. Կաղանկատվացու երեք տարի հետո, հունաց Կոստանդինոս (668—685) կայսեր 7-րդ տարում, Ջվանշիրը կրկին է այցելում հարավի թագավորին:

Եթե Կոնստանդինոս Դ կայսեր 7-րդ տարին հաշվենք 668 թ.-ից, իր հոր մահվան թվականից, ապա կստանանք 674 թվականը: Սակայն Կաղանկատվացին ասում է, որ Ջվանշիրը երկրորդ անգամ Դամասկոս է այցելել առաջին այցից երեք տարի անց, իսկ առաջին այցը, ինչպես տեսանք, չէր կարող 667 թվականից հետո լինել: Հետևաբար Կոնստանդինոս կայսեր 7-րդ տարին պետք է հաշվել ոչ թե 668 թվականից, այլ 661/3, երբ իր հայր Կոնստասը մեկնեց Արևմուտք, արևելքը թողնելով Կոնստանդինոսին: Արդեն վերջինս 654 թ. օծվել էր կայսերակից[48]: Այսպիսով մենք Ջվանշիրի երկրորդ այցելության համար կունենանք 667/9 թվականը: Այս թվականին բացարձակորեն հստակայնվում է Կաղանկատվացու մի այլ ժամանակացույց, որ տրված է Ջվանշիրի երկրորդ այցելության վերադարձին. «Արդ՝ այս երրեակք տասներեակք և տարիք երեք, յոր սկսաւ տէր բավմամեծար վբարեյաղթ իշխանն Աղուանից առնել, ի չորից ապգաց թագատրաց աշխարհակալաց պատուել և մեծարել յոյժ»[49]: Արդ, Մովսես Կաղանկատվացին Ջվանշիրի աստիճանական բարձրացման սկիզբը դնում է 635/6 թ., իբրև Աղվանից վորքերի սպարապետ Պարսից Հավկերտ Գ թագավորի մոտ (632—651): Իսկ Ջվանշիրին մեծարող չորս ապգերի թագավորները դրանք պարսից, բյուզանդացիների, «հոների» և արաբների թագավորներն են: Արդ 635/6 թվականից սկսյալ 33-րդ տարին կհամապատասխանի 668/9 թվականին, ինչ որ միանգամայն համապատասխանում է վերը ստացած մեր թվականին:

Այս դեպքից քիչ անց մահանում է Աղվանից Ուխտանես կաթողիկոսը, որին հաջորդում է Եղիսպարը՝ Շաքիի եպիսկոպոսությունից[5]:

Եղիսպարի հայրապետության ժամանակ մահանում է Ջվանշիրը և նրան հաջորդում է Վարաչ-Տրդատը:

Ինչպես տեսանք արդեն, Աղվանից Ուխտանես և Եղիսպար կաթողիկոսների հայրապետությունների թվականների ճշտումը կապված է նաև Աղվանից իշխան Ջվանշիրի գործունեության և մահվան թվականների ճշտման հետ:

Ջվանշիրի իշխանության տարիների քննությամբ զբաղվող գիտնականների մեծ մասը, հիմնվելով Կաղանկատվացու հաղորդած արժանահավատ տվյալների վրա[51], նրա մահվան թվականը դնում են 669/70 թվականին[52]:

Այդ տեսությանը հակադրվել են Հ. Ս. Սվազյանը[53] և Բ. Ա. Ռլուբաբյանը[54]:

Տեսնենք, թե որո՞նք են նրանց առարկության հիմքերը:

Հ. Ս. Սվազյանը առաջ է բերում երկու փաստարկ, որոնք և մեջ ենք բերում բառացի՝ թյուրիմացություններից խուսափելու համար. «Կաղանկատվացին նշում է, որ երբ Աղվանից եպիսկոպոսական աթոռին Ուխտանեսին փոխարինում է Եղիսպարը (683—689), Ջուանշիրը դեռևս կենդանի էր. «այարկեշտ այն Եղիսպար... առնու վառաքելական պատիւն, մինչդեռ բարեբաստիկն Ջուանշիր կաշխարհական տէրութիւնն վարէր՝ յանհաստատելի կենցաղումս ի կամս Աստուծոյ»: Նշանակում է, որ Ջուանշիրի մահվան տարին չպետք է փնտրել 683 թ. առաջ:

Կաղանկատվացու մի այլ վկայությամբ հայտնի է, որ Ջուանշիրին փոխարինած Վարաչ-Տրդատի իշխանության հենց առաջին տարում երկիրը ենթարկվում է խպարների արշավանքին. «Յայնմ ժամանակի կօրավարին և մեծ իշխանին Հոնաց Աղփ-Իւղիթուերոյ առեալ վբակմութիւն կօրաց իւրոց... իբրև թէ վրէժխնդիրք արեանն Ջիւանշիրի. ասպատակ սփռեալք յաշխարհն Աղուանից»»[55]: Իսկ «խպարների առաջին արշավանքը Վարաչ-Տրդատի օրոք տեղի է ունեցել 684 թ. հունիսին «յամսեանն Սահմի»[56]»:

[49] **Մովսէս Կաղանկատուացի**, անդ, էջ 200—201:

[50] **Մովսէս Կաղանկատուացի**, անդ, էջ 213:

[51] Կաղանկատվացու պատմության մեջ տեղ գտած Վարաչ-Գրիգորի, Ջվանշիրի և Վարաչ-Տրդատի պատմությունը **Կաղանկատուացի**, էջ 170—266, գրել է այդ իշխանների իշխանական տան դպիրը:

[52] **Ք. Պատկանյան**, «История агван Каганкатваци», С. Петербург, 1861, ծանոթագրություններ բաժնում, էջ 342, 345: *С. Т. Еремян*, Политическая история Албании III—VII вв. (Очерки истории СССР III—IX вв., Москва, 1958), էջ 323: *К. В. Тревер*, Очерки по истории культуры Кавказской Албании IV в. до н. э.—VII в. н. э., Москва—Ленинград, 1959, стр. 236, 249; **Ս. Խ. Մնացականյան**, անդ:

[53] **Հ. Ս. Սվազյան**, Աղվանից իշխաններ Ջուանշիրի և Վարաչ-Տրդատի իշխանության տարեթվերի հարցի շուրջ, «Լրաբեր», Երևան, 1973, հմր. 11, էջ 108—114:

[54] **Բ. Ա. Ռլուբաբյան**, անդ, էջ 249, 252—253:

[55] **Հ. Ս. Սվազյան**, անդ, էջ 110—111:

[56] **Հ. Ս. Սվազյան**, անդ, էջ 112:

Այս փաստարկներին պատասխանելուց առաջ հարմար ենք նկատում մեջ բերել նաև Բ. Ա. Ուլուբաբյանի փաստարկները, դարձյալ բառացի, որոնք, փոքր տարբերությամբ, գրեթե նույնն են Հ. Ս. Սվազյանի փաստարկների հետ: Բ. Ա. Ուլուբաբյանը հիմնվելով Մ. Կաղանկատվացու այն տեղեկության վրա, թե Ջվանշիրի սպանությունից հետո «Հոների» Ալփ-Իլիթուեր իշխանը հարձակվում է Աղվանքի վրա Ջվանշիրի վրեժը լուծելու, քանի որ նրա երկրորդ կինը խազարների խաքանի դուստրն էր, գրում է. «Որ խազարները, Ջվանշիրի վրեժը լուծելու համար, 684 թ. են հարձակվել Ալբանիայի վրա, դա ճիշտ է: Բայց արդյոք շա՞տ չէ այսքան երկար ժամանակ վրեժ մտմտալը: Սպանությունից ուղիղ տասնհինգ տարի անց:

Ջիվանշիրի սպանությունից հետո «տեարք տոհմից» կուսակալք, մեծամեծք, նախարարք և ամենայն իշխանք աշխարհացն այնորիկ ժողովեալք առ մեծ արքեպիսկոպոսն Եղիազար... հաճեցան առժամայն ընտրել հաւանութեամբ գնախարար ոմն.... որոյ անուն Վարազ-Տրդատ, որդի Վարազ Պերոժի՝ եղբոր Ջիվանշիրի»:

«Աղվանից աշխարհի պատմության» ընձեռած տվյալներով՝ Եղիազարը կաթողիկոս է դարձել 683 թվականին, երբ դեռևս կենդանի էր Ջիվանշիրը. «...պարկեշտ այն Եղիազար ի նոյն ժողովոյ առնու կառաքելական պատիւն, մինչդեռ բարեբաստիկն Ջուանշիր կաշխարհական տերութիւնն վարէր»:

Եթե Ջիվանշիրը հենց նույն տարին էլ սպանված լիներ, նշանակում է՝ Վարազ-Տրդատը ամենավաղը 683-ին կարող էր ընտրվել նախարար: Սրան հաջորդում է Խազարների հարձակումը Ալբանիայի վրա: Խազարների թագավորը մտածում էր, որ նորընտիր Վարազ-Տրդատ նախարարի մատը խառն է Ջիվանշիրի սպանության մեջ»[57]:

Ինչպես տեսնում ենք, Հ. Ս. Սվազյանի և Բ. Ա. Ուլուբաբյանի երկու փաստարկներից մեկն այն է, թե համաձայն «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» աշխատության ընձեռած տվյալների, Եղիազարը կաթողիկոս է դարձել 683 թվականին, թվական, որ հիմնըված է միայն Կաղանկատվացու գավազանագրքի սխալ տվյալների վրա: Մենք տեսանք արդեն, որ այդ գավազանագրքի հաղորդած տվյալները սխալ են և այդ թվականներին չի կարելի փաստարկի ուժ տալ: Հետևաբար այս առաջին փաստարկը ջուրն է ընկնում:

Գալով երկրորդ փաստարկին. Հ. Ս. Սվազյանի այն հայտարարությանը, թե «Կաղանկատվացու մի այլ վկայությամբ հայտնի է, որ Ջուանշիրին փոխարինած Վարազ-Տրդատի իշխանության հենց առաջին տարում, երկիրը ենթարկվում է խազարների արշավանքին» չի համապատասխանում իր իսկ մատնանշած աղբյուրին: Կաղանկատվացու հանանշած հատվածում[58] ոչ մի նշում մապատասխան հատվածում ... չկա, որից կարելի լիներ նման եզրակացության հանգել:

Ընդհակառակն, այդ հատվածի ուշադիր ընթերցումից կարելի է եզրակացնել, որ Վարազ-Տրդատի՝ Աղվանքի իշխանաց-իշխան ընտրությունից հետո բավական ժամանակ է անցել, մինչև որ նրան հաջողվել է սիրաշահել Աղվանքի իշխաններին և իր իշխանությունը տարածել նրանց վրա. «Թէպէտ և անբեղուն միտս ունէին ընդ նմա ոմանք ի մախայորդոր տոհմակցացն. այլ նա ի ձեռն իմաստակիր և քաղցրահամբոյր խօսից նուաճէր և յանկուցանէր յինքն կամենեցուն սիրտ: Եւ երկայնամիտ հեզութեամբն հնազանդեցուցանէր կաշխարհս ըստ սովորական իւրոյ նախնական տէրութեանն[59]»:

Մնում է Բ. Ա. Ուլուբաբյանի այն հարցումը, թե «արդյոք շա՞տ չէ այսքան երկար ժամանակ վրեժ մտմտալը: Սպանությունից ուղիղ տասնհինգ տարի անց»: Այստեղ պետք է ասել, որ 684 թ. խազարների արշավանքը կապել Ջիվանշիրի սպանության վրեժը լուծելու հետ, դա զուտ ենթակայական կարծիք է և ոչ թե առարկայական պատճառ, և իբրև այդպիսին չի կարող բազմաթիվ վավերական փաստեր մերժող փաստարկի ուժ ունենալ:

Իսկ որ իրապես Ուխտանեսի մահը և Եղիազարի կաթողիկոսությունը 682/3 թ. շատ առաջ պետք է դնել, այդ հաստատվում է նաև մի շարք այլ պատճառներով, որոնցից առայժմ բավարար ենք համարում բերել միայն մեկը, որը հետևյալն է:

Մովսես Կաղանկատվացին իր աշխատության մեջ խոսում է Ուխտանես և Եղիազար կաթողիկոսների ժամանակ Աղվանքում ծագած պատկերամարտական և հերետիկոսական այլ երևույթների մասին. «Ընդ այն իսկ ժամանակս, որ դեռ ևս վարէր զհայրապետութիւնն Աղուանից տէր Ուխտանէս և զկնի նորա՝ Եղիազար, և խռովութիւն և հերձուած բազում ի կողմանս կողմանս գիտնաւորաց և տգիտաց լինէր, մարտ և մրցումն Յոնաց և Հայոց: Եւ աշխարհս Աղուանից անվրդով յայսցանէ մնայր. եհաս համբաւ իմն ի նոսա, եթէ ոմանք պատկերս ոչ ընդունին, ոմանք մկրտութիւն ոչ առնեն, ոչ աղ օրհնեն,

[57] Բ. Ա. Ուլուբաբյան, անդ, էջ 252—253:

[58] Մ. Կաղանկատուացի, անդ, էջ 230—233, համապատասխան 232:

[59] Մ. Կաղանկատուացի, անդ, էջ 231—232:

ոչ պսակ դնեն հարսանեաց. յայս պատճառս, եթէ քահանայութիւն բարձեալ ի յերկրէս»[60]:

Այս շարժումը դիմագրավելու համար Մեծ Կողմանց Դավիթ եպիսկոպոսը դիմում է հայոց Հովհաննես Մայրագոմեցի վարդապետին, որն էլ նամակով Դավիթ եպիսկոպոսին բացատրում է պատկերամարտական շարժման պատճառները և պատմությունը: Հովհան Մայրագոմեցու նամակը[61] պահպանվել է Մ. Կաղանկատվացու աշխատության մեջ, թեև թերի[62]: Այս նամակից տեղեկանում ենք, որ հայոց Մովսես Բ կաթողիկոսի ժամանակ (574—604) երեք պատկերամարտներ Դվինից անցնում են Սոթք, ապա Աղվանք և ամենուր քարոզում պատկերամարտություն, մինչև որ Գարդմանի տերը ձերբակալում է նրանց և ուղարկում Հայք, ուր և նրանց հարցաքննում է նույն ինքը Հովհան Մայրագոմեցին:

Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը[63], խոսելով այս իարցերի մասին, անհավանական է համարում Մովսես Բ կաթողիկոսի ժամանակ գործած պատկերամարտիկների նույնությունը Ռխտանես և Եղիազար կաթողիկոսներին ժամանակակից պատկերամարտիկների հետ, այն տրամաբանությամբ, որ 590—610 թթ. գործած անձինք չէին կարող 680-ական թվականներին կենդանի լինել: Այդ տրամաբանությունը միանգամայն ճիշտ է, սակայն մյուս կողմից Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը չի հարցադրում, թե ինչպե՞ս առաջին պատկերամարտների հետ խոսքի նստած Հովհան Մայրագոմեցին կարող էր ապրել մինչև 680-ական թվականները, պատասխանելու համար Դավիթ Մեծ Կողմանց եպիսկոպոսի խնդրանքին: Եթե համարելու լինենք նաև, որ Գարդմանի իշխանը պատկերամարտներին ձերբակալել է ոչ թե Աբրահամ կաթողիկոսի (607—615), այլ Կոմիտաս կաթողիկոսի (615—628) օրոք, ամեն պարագային Եզր կաթողիկոսից առաջ (630—641), դարձյալ ոչինչ չի լուծվի, որովհետև Հովհան Մայրագոմեցին արդեն նշանավոր անձնավորություն էր Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակ, երբ և կավմեց «Կնիք Հաւատոյ»[64] աշխատությունը, իսկ Եզրի ժամանակ, իբրև հայրապետական տաճարի փակակալ, նա արդեն հասուն տարիք պիտի ունենար: Եզր կաթողիկոսի հետ գժտվելուց հետո, 633 թ. նա որոշ ժամանակ Մայրո վանքում ապրելուց հետո վերջնականապես հաստատվում է Գարդմանում՝ մոտ Մեծ Կողմանց եպիսկոպոսին: Ժամանակագրական այս դժվարությունները կլուծվեն, եթե սրբագրենք Ռխտանես կաթողիկոսին տրված ավանդական սխալ՝ 670—682 թվականները: Որով և պատկերամարտական շարժումները կարող ենք դնել 665—670 թվականներին, երբ Մայրագոմեցին Գարդմանում անցկացնում էր իր վերջին օրերը:

---

60 **Մ. Կաղանկատուացի,** անդ, էջ 266—267:

61 **Մ. Կաղանկատուացի,** անդ, 267—269:

62 Նամակը չունի նամակին հատուկ սկիզբը՝ առաքող-հասցե: Պահպանված տեքստի 4/5-ը կազմում է հիմնական նյութի ներածությունը և այնտեղ, ուր պիտի սկսվեր հիմնական նյութը, նամակն ընդհատվում է: Կաղանկատվացու մոտ կան այլ նամակներ, որոնք նույնպես պահպանվել են թերի վիճակով, այսպիսին է օրինակ Հայոց կողմից Ամարասի Մխիթար եպիսկոպոսին ուղղված նամակը, որի ամբողջական բնագիրը պահպանվել է Գիրք Թղթոցում, էջ 196—211, ինչպես նաև առանձին, հրատ. Կարապետ վրդ. (ապա եպս.) Տեր-Մկրտչյանի կողմից, «Արարատ», 1896, էջ 477—488: Այս փաստը խոսում է Մայրագոմեցու նամակի թերի լինելու մեր կարծիքի օգտին:

63 **Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան,** անդ, էջ 18:

64 Տես, Կնիք հաւատոյ ընդհանուր Սուրբ Եկեղեցւոյ, ս. Էջմիածին, 1914, Կ. եպս-ի ներածությունը, նաև նույնի՝ Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրագոմեցի, «Շողակաթ», Ս. Էջմիածնի հայրապետական ժողովածու, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 84—136:

ԽՈՐԵՆ ՊԱԼՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆ ՕԶՆԵՑՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

«Հմուտ և տեղեակ գոլով քերթողական շարագծաց՝ մասանց բանի և մասնականաց, սա ամենայն քաջողջութեամբ վինքն տուեալ՝ աշխատասիրաբար կըրթական ջանիւ վինքն՝ վիներ յերգս հոգևորս...»:

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցվո լուսեղեն սյուներից՝ Հովհան Օձնեցուն են վերաբերում Ն. Շնորհալի մեծ Հայրապետի այս տողերը:

Հովհան Օձնեցի Իմաստասեր Հայրապետի բացառիկ անհատականությունը ներբողել են նաև բավմաթիվ մատենագիրներ:

Հայ ժողովրդի անիշխանության դժնդակ մի ժամանակաշրջանում բարձրանալով Լուսավորչի գահին, նրա հովվապետության 11 տարիները եղել են արգասավոր հայ ժողովըրդի գոյության և Հայաստանյայց Եկեղեցվո ուղղափառ և ճշմարիտ դավանության պահպանման ի խնդիր՝ մաքառումի և համակ պայքարի տարիներ: Մաքառում՝ որը վուգակցել է իմաստուն Հայրապետի՝ գրով, բանիվ և գործով:

Մեր սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել բավմարդյուն Հայրապետի գործունեության մեկ այլ բնագավառը, այն է՝ քընության առնել նրան վերագրված հոգևոր երգերն ու շարականները:

Ասենք նաև, որ հավակնություն չունենք նորագույն փաստերով ապացուցելու հիշյալ շարականների հեղինակի հարցը, այլ, հենվելով պատմական հայտնի փաստերի և եկեղեցական ավանդությանց վրա, խոսելու ենք այդ շարականների լեզվաոճական, բառապաշարային և մեղեդային մի քանի առանձնահատկությունների շուրջ:

Հայ հոգևոր երաժշտության պատմության մեջ VII—VIII դարերը տվել են երեք նշանավոր շարականագիր հայրապետներ՝ Կոմիտաս Աղցեցի, Սահակ Զորափորեցի և Հովհան Օձնեցի:

Նախ անհրաժեշտ ենք համարում, խնդրո առարկա շարականներից բացի, անդրադառնալ մեր շարականների հեղինակներին ընդհանրապես:

Հայտնի է, որ մինչև 13-րդ դար շարականների հեղինակների մասին պատմական հավաստի աղբյուրներ բացակայում են: Ուստի հաճախ, որոշ երգեր, շարականներ և կամ կանոններ ավանդաբար վերագրվել են այս կամ այն հեղինակին:

Սկսած 13-րդ դարից, մի քանի գրիչներ կազմել են շարականագիրների անվանացանկ՝ չափածո կամ արձակ, որոնցում ցույց են տալիս, թե ո՞ր շարականը ո՞վ է հորինել: Այս խմբագրություններում հաճախ հանդիպում ենք տողերի, որտեղ գրիչը երկվություն է դրսևորում այս կամ այն շարականի հեղինակի հարցում:

Մեզ են հասել մի քանի նման խմբագրություններ: Ստորև ներկայացնում ենք Գրիգոր Տաթևացու խմբագրությունն ամբողջությամբ, իսկ մյուսներից քաղվածաբար մեջ կբերենք մուտքի տողերն ու ապա Հովհան Օձնեցուն վերաբերող տողերը: Հիշյալ խմբագրությունները, որոնցից կատարել ենք մեր մեջբերումները, գտնվում են Հ. Անասյանի հայկական մատենագրությունը գրքում[1]:

Գրիգոր Տաթևացու խմբագրությունը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 813, 818, 855, 856, 918, 3104, 3106 ձեռագիր ժողովածուներում, ինչպես նաև Տաթևացու «Հարցմանց Գիրք»-ի 637—638 էջերում:

«Ասեն շարականաց թէ ո՞վ ոք է ասացեալ.

Որք ցծորանս հոգւոյն արբին և ի ժամանակս ժամանակս երգեցին յեղանակաւ երգս շարականաց՝ այսոքիկ են.

Նախ Մեծն Մեսրովբ՝ կկարգն Ապաշխարութեան. եւ Սուրբն Սահակ կաւագ շաբաթենն:

Մեծն Մովսէս քերթողն կծննդեանն և կմեծացուսցէքն, և կտեառն-ընդառաջին, և կփոխման առաջին պատկերն: Այլ և կկարգն Յարութեան սորա է ասել Մեծն Վարդան ի տեսութիւն Անթառամ ծաղկին, իսկ այլք ասեն թէ Անանիա Շիրականին է ասացեալ:

Եւ կՊենդակոստէին, և կՎարդավառին, և զսուրբ Գրիգորին, և կՅովաննուն, և կմարգարէիցն, և կՎարդապետացն, և կԱռաքելոցըն, և կթագաւորացն և կԱստոնին, զայս ամենայն ոմանք Անանիայի տան և ոմանք Խորենացուն:

Զմեղաք յամենայնին, և կկարգ մեծ տուներին՝ Յոհան Ոձնեցին:

Զհոիփսիմեանց Անձինքն և կհարցն՝ տէր Կոմիտասն: Եւ կԱսսկիկըն՝ Յոհան Մանդակունին, և այլք ասեն թէ Ոձնեցին:

Զհանգստեանն և զմարտիրոսացն, Պետրոս Գետադարձն, և զբաւումս ի մանկանցն:

Զխաչին և կԵկեղեցւոյ՝ Սահակն որ գնաց ընդդէմ Տաճկաց: Զզորս ըստ պատկերին՝ Գրիգոր Մագիստրոսն:

Զաւագ օրհնութիւնքն կէ ձայնին Ստեփանոս Սիւնեցին: Եւ կվառին Ներսէս Կլայեցին, այլև կՂազից Կիւրակէին, և կՆինուէացւոցն, և կԾաղկապարդի հարցն, և կՀոգւոյ գալըստեան Դ պատկերն, և կվարդավառի Բ պատկերն, և կփոխման Բ պատկերն, կՀրեշտակապետացն, կԵթանասնից, կՂևոնդեանցն, կՄարգարէից ԴՁ հարցն, և կՅովհաննու ԴՁ հարցն, կՆորահրաշն, կՆայեա սիրովն, կՔէն հայցեմքն, կԱրևագալի շարականներն, կօրհնեմք զքեզն, կԱյսօր անճառն, կԱրարչականերն, կԱստուած անեղն, և յոմանց լուաք թէ կսուրբ Յակոբին այլ զայս ամենայն Մեծն Ներսէս է ասացեալ Կլայեցին: Իսկ կԱյսօր յարեաւն, կՆորոգեալ կղզիքն, կԹոռանցն՝ Ներսէս Լամբրոնացին:

Իսկ կԽորհուրդն անճառ, և կՄեծահրաշն Գրիգոր Վկայասէրն: Իսկ կԱրեգականն՝ Գրիգոր Սկեւռացին: Զերգեցէքն՝ տէր Յակոբ Կլայեցին: Եւ զոր Նախիմացն, զի յանւսահման ծովէն և զթարգմանչաց օրհնութիւնըն, և զսուրբ Սարգսի օրհնութիւնն՝ Վարդան վարդապետն: Իսկ կՆերսէսին Մեծի, և կԽոտաճարակացն՝ Յոհաննէս Պլուկն:

Եւ կՂևոնդեանց մանկունքն ԴՁ՝ Սարկաւագ վարդապետն որ ի Հաղբատ: Եւ կՍրբութիւն սրբոցն խաչի՝ Ստեփաննոս Սիւնեցին: Այսքան շարականս ընդունելի է յեկեղեցի, և աւելին քան զայս՝ խոտելի է և անպիտան»[2]:

Շարականների հեղինակների մասին մեզ հասած ամենահին աղբյուրը ոմն Սարգիս Երեցի խմբագրությունն է՝ կազմված 13-րդ դարում:

Այդ ձեռագիրը պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և ունի 2092 համարանիշը[3]:

Յաղագս որոյ, թէ հին և նոր շարականք և երգերն յումմէ ասացան:

Որք ցծորանս հոգւոյն սրբոյ արբին յիմանալի աղբիւրէն, երգեցին ի ժամանակս ժամանակս...

Զծննդեանն Մովսէս Քերթողն ասաց:

Զփոխմանն առաջի աւուրն, կվարդավառին առաջի աւուրն, կմարգարէից **հինն** մինչ ի մեղաք յամենայնին Յոհան Մանդակունեցին ասաց.

Զմեղաք յամենայնին Յոհան Աւձնեցին ասաց...»[4]:

Հետաքրքիր է նշել, որ Սարգիս Երեցի որոշ վերագրումներ չեն համապատասխանում ինչպես Տաթևացու, այնպես էլ մյուս խմբա-

[1] Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա. հատոր, էջ LXV:

[2] Հ. Անասյան, Հայկ. մատենագիտություն. LXVI—I XVII:

[3] Տես Ցուցակ ձեռագրաց, հատոր I, էջ 717: Ձեռագրերի ուղղագրությունը պահպանել ենք նույնությամբ:

[4] Տես Հ. Անասյան, Հայկ. մատենագրություն, Ա. հատոր, նույն տեղում:

գրությունների վերագրումներին: Ինչպես տեսանք, Սարգիս Երեցը չի նշում ավագ տոները, որոնք մնացած խմբագրություններում նշվում են Օձնեցու անվան դիմաց:

Այս հեղինակի անվանացանկում Ջողորմէքն ապաշխ. Բենիկ վարդապետն է ասել. մինչդեռ այդ ողորմյաները մյուս խմբագրություններում միասնաբար վերագրվում են Սաջտոցին:

Սարգիս Երեցը հիշում է նաև Յովհաննէս Գառնեցու անունը իբրև շարականագիր և որին վերագրում է «ՁՅիսուս Միածին քաղցր և Գ. սուրբ հաւրն...» շարականները, որոնք բացակայում են ոչ միայն կանոնական շարականներում, այլ նաև պարականոններում:

Առանձին արժեք է ներկայացնում նաև Սարգիս Երեցի հաճախ մեջբերած **հին** կամ **նոր** հորջորջումը այս կամ այն շարականի մասին:

Այս մասին չենք ուզում ավելի ծավալվել, որովհետև այն մեր նյութից դուրս է:

17—18-րդ դարերից մեզ է հասել նաև մի անանուն խմբագրություն՝ ըստ 1815 թվականին Կ. Պոլսում տպված շարակնոցի. սկսվում է ավանդական դարձած ձևով. «Որք կծորանս հոգւոյն արբին և ընդ ժամանակս ժամանակս երգեցին վեղանակաւոր երգս շարականաց.

Նախ սուրբն Իսահակ և սուրբն Մեսրոպ ասացին վութն եղանակաւոր ձայնն և վերկու ձայն ստեղիս:

....Սուրբն Յոհան Ոձնեցի Իմաստասէրն՝ կկարգ մեծ տօնիցն...

....Յոհան Մանդակունին՝ կԱնսկիպըն Բանըն Աստուած՝ վհամբարձին, վոր ոմանք Ոձնեցուն տան...»:

Այստեղ չի նշված Օձնեցուն վերագրվող հիմնական հարցի շարականը՝ «Մեղաք յաւհենայինին», իսկ Հռիփսիմյանց նշանավոր մանկունքը, որը, ի միջի այլոց, նույնպես Անձինք է և բաղկացած է 10 տներից, ոմանք վերագրել են Օձնեցու գրչին: Այդ կարծիքին է նաև Մ. Օրմանյանը[5]:

Ըստ Ստեփաննոս Չիգ Ջուղայեցու խմբագրության.

«Ի տէր Ստեփաննոսէ գիտնական քահանայէ ասացեալ սակաւ ոտանաւորս յաղագս շարականաց թէ յումմէ են երգեալ»[6]:

Ջուղայեցու այս «Սակաւ ոտանաւոր»-ը գրված է չափածո, գեղեցիկ ու վսեմ հայերենով և բաղկացած է 28 քառատող տներից: Այս ոտանավորի 16-րդ քառատողը վերաբերում է Օձնեցուն:

«Զաւագ տօներն ամենինին
Մեծ Յովհաննէս այն Օձնեցին,
ըզՀռիփսիմեանց վհարցն և զԱնձինքն,
Տէր Կոմիտաս սրբահոգին...»:

Հեղինակի «ամենինին» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ նա Օձնեցուն է վերագրում չորս «Աւագ» տոների ամբողջ երգաշարքը:

Հաջորդ խմբագրությունը պատկանում է Հակոբ Սսեցու գրչին: Եղածների մեջ ծավալով սա ամենաընդարձակն է, բաղկացած է 35 քառատող տներից, չափածո է և իբրև ծայրակապ ունի՝

«Յակոբ վարդապետ Սսցո խնդրէ Յոհան Երեց»: Սկսվում է այսպես. «Ոտանաւոր վասըն ցուցանելոյ վերգող շարականացս յոգեալ ըստ նախագիծ տանց»:

Ոտանավորն սկսվում է ըստ Շարակնոցի կանոնների հերթականության, առաջինը հիշատակվում է Հակոբ Սսեցի կաթողիկոսը, որը, ինչպես հայտնի է, հորինել է Աստվածածնի ծննդյան «Երգեցէք որդիք» շարականը՝ իր սարքով: Իսկ Օձնեցու վերաբերյալ քառատողում կարդում ենք՝

«Չորս աւագ տօնըն Օձնեցին...
Չեւթանասնիցն Կայեցին...»:

Նախորդ խմբագրությունների համեմատ Սսեցու այս ոտանավորում կան շատ կանոնական շարականներ, որոնք չեն հիշվում նախորդ հեղինակների մոտ:

Մեզ է հասել նաև շարականների հեղինակների մասին մի այլ ոտանավոր՝ որի հեղինակը, ինչպես ցույց է տալիս ծայրակապը, Առաքել Սիւնեցին է: Զարմանալի է, որ Սյունեցին չի հիշատակում Օձնեցու անունը իր 13 տներից բաղկացած չափածո ներբողի մեջ:

«Յառաքելէ Սիւնեաց վարդապետէ շինեալ ոտանաւոր շարականաց արարողաց»[7]:

Ոտանավորի սկզբնատառերը կազմում են՝ «Առաքել վարդապետէ այս բան»: Հարկ ենք համարում մեջբերել մեկ քառատող իբրև նըմուշ Սյունեցու վերոհիշյալ ոտանավորից.

10. «Այլ և Յոհան Եզընկացին,
Որ մականուամբ Պըլուզ ասին,
Յորս և այլ ոք ի կարգ սոցին,
որ ոչ գիտեմք վանուանս նոցին...»:

Սյունեցին հավանաբար տեղյակ չի եղել նախորդ խմբագրության, որովհետև որևէ պատճառ չկար, որ նա Օձնեցու անունը դուրս թողներ շարականագիրների ցանկից:

Այս հանգամանքը մտածել է տալիս, որ մինչև այս եղել են նաև այլ խմբագրություններ, գուցե ավելի անկատար, քան մեզ հասածները: Պետք է ենթադրել նաև, որ եղած

[5] **Մ. Օրմանյան.** Ազգապատում, հտ. Բ, էջ 837:

[6] **Հ. Անասյան,** Հայկ. մատենագիտություն, հատոր Ա, նույն տեղում:

[7] **Մ. Պողարյան**—«Առ. Սիւնեցի և իր քերթուածները», Վենետիկ, 1914, էջ 321:

խմբագրությունները տարածված չեն եղել, այլ դրանք կցվել են այս կամ այն Շարակնոցին միայն և ոչ թե ընդհանրապես բոլոր Շարակնոցներին: Սյունեցու ոտանավորից մեջբերված քառատողի վերջին երկու տողերից երևում է, որ նա հնարավոր է համարում այլ շարականագիրների գոյությունը, սակայն նա չգիտի՝ «զանուանս նոցին»: Ասենք նաև, որ, եթե նախորդ հեղինակներն իրենց արձակ և չափածո ներբողներում շարականների հետ հիշատակում են նաև շարականագիրների անունները, ապա Առաքել Սյունեցին իր ոտանավորում հիշատակում է միայն շարականագիրների անունները, այն էլ՝ պակասավոր: Այսպես, բացի Օձնեցուց, Սյունեցին չի հիշատակում Յովհան Մանդակունու, Սահակ Զորափորեցու, Գրիգոր Վկայասերի, Ներսես Լամբրոնացու, Սարկավագ Վարդապետի, Խաչատուր Տարոնացու, Հակոբ Կլայեցու և այլ շարականագիրների անունները:

Շարականների հեղինակների վերոհիշյալ անվանացանկը որոշակի փոփոխություններով հետագայում վարդարել է նաև մեր տպագիր Շարակնոցների տիտղոսաթերթերը:

Բացի մեր վկայակոչած հեղինակներից, շարականների ու շարականագիրների՝ այդ թվում նաև Հովհան Օձնեցու մասին հետաքրքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել նաև մեր մի շարք մատենագիրների երկերում: Այս տեսակետից խիստ արժեքավոր է 13-րդ դարի պատմիչ Կիր. Գանձակեցու հետևյալ վկայությունը, որը ի մասնավորի վերաբերում է Օձնեցի Հայրապետին.

«Կարգեալ զընթերցուածն սրբոյն Յակովբայ և Կիւրղի և զամենայն տօնսն, որպէս կարգեալ էր սրբոյն Գրիգորի, և տօնեցին ի ԻԵ (25) դեկտեմբերի ամսոյ Դաւթի Մարգարէին և Յակովբայ առաքելոյն, վոր յայլ ազգս ծննդեան տեառն տօնէին, և երգեաց շարական հարցին՝ «Մեղաք յամենայնին և պպատուիրանս քո ոչ պահեցաք, արդ՝ խոստովանիմք առ քեզ», որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս հայոց, սկսեալ ի ՃՀԵ (726) թուականէն մինչև ՈՂ (1241) թուականս այժմ յաւուրս մեր է...»[8]:

Գանձակեցու այս տողերից հետևում է, որ Օձնեցին կարգավորել է բոլոր այն տոները, որոնք նախապես սահմանված են եղել Լուսավորչի կողմից:

Սակայն, այդ տոների պաշտման մեջ, Օձնեցու օրոք տեղ էին գտել որոշակի անկարգություններ և անհարապատ ու օտար նորամուծություններ:

Վերոհիշյալ անկարգությունների մասին նախանձախնդիր Հայրապետը հանգամանորեն ահնդրադառնում է իր նշանավոր «Ատենաբանության» մեջ, ցույց տալով միաժամանակ, որ դրանք ոչ միայն աշխարհիկ, այլև հոգևոր դասի շրջանակներից ներս էին սողոսկել:

Օձնեցին ձգտում է վերացնել այդ օտարամուտ ու խորթ ծեսերը և միակերպություն վերահաստատել հայ եկեղեցիներում՝ Սուրբ Գրքի եոգերի, աղոթքների ընթերցումների ու քարոզների մեջ: Առաքելաշավիղ Հայրապետը պահանջում է Հայաստանյայց Եկեղեցվո հայրապետադրոշմ ազգային նախավանդ ծեսերի ու սովորությունների անխտիր պահպանում և հորդորում է՝ «Կանոնական սահմանադրութեամբ ըստ իւրաքանչիւր գլխոց՝ սիհմնեցուցեալ զանկարգութիւնն քակել և ի բաց հանել յեկեղեցւոյ Աստուծոյ, և փոխանակ նոցա, զվայելուչսն և զօգտակարագոյնսըն ի տեղւոջն արձանացուցանել»[9]: Օձնեցու բարենորոգչական ջանքերի մասին խիստ արժեքավոր տողեր ունի 10-րդ դարի պատմիչ Հովհ. Դրասխանակերտցին: Վերջինս, կարելի է ասել, միակ մատենագիրն է, որն իր պատմության մեջ երկու էջ տրամադրել է Օձնեցու կյանքին ու գործունեությանը: Նրանից հետո եկող մեր մատենագիրները կըրկնել են նրա ասածները:

«Մեծ իմաստասէրն Յովհան, գրով դրոշմեալ տայ Եկեղեցւոյ Քրիստոսի զբովանդակ կարգաւորութիւնս պաշտման ժամուց, գեղեցիկ իմն յօրինուածով ճոխացուցեալ և բացայայտեալ ևս զմիոյ միոյ կարգացն զմեկնութիւնս, ի մխիթարութիւն կղերց եկեղեցւոյ...»[10]:

Բավմարդյուն Հովվապետի հեղինակությանը, նրա բարենորոգչական ջանքերին անդրադարձել են նաև Ստ. Ասողիկը, Վարդան Արևելցին, Մխ. Այրիվանեցին, Ստ. Օրբելյանը, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշ մատենագիրներ:

Օձնեցու մասին առանձին պատկառանքով է արտահայտվում «Յայսմաւուրք»-ը, որից մենք նպատակահարմար գտանք քաղել այն տողերը միայն, որոնք վերաբերում են խնդրո առարկա չորս ավագ տոների կարգը Օձնեցուն վերագրելու հարցին:

«Կարգեաց կչորեսին տօնսն Կարապետ ծննդեան տօնին ի փառս Քրիստոսի»[11]:

Բավարարվելով Օձնեցուն վերագրվող տոների վերաբերյալ մատենագրական այս վկա-

[8] **Կիր. Գանձակեցի,** Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 69:

[9] **Հ. Օձնեցի—«Ատենաբանութիւն»,** ԺԶ:

[10] **Հ. Դրասխանակերտցի,** Պատմ. հայոց, Մոսկվա, 1833, էջ 57—58:

[11] Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք ՌՃՀԹ. էջ եճժվ, Ապրիլ ԺԷ:

յակոչումներով՝ այժմ տեսնենք և ծանոթանանք այդ տոների ու նրանց շարականների մի քանի հարցերին:

Ավագ կամ մեծ տոները, որ Հայաստանյայց Եկեղեցին պատշաճ հանդիսավորությամբ կատարում է դեկտեմբերի վերջին շաբաթվա մեջ, ունեն հետևյալ հերթականությունը.

Ա. Կանոն Դաւթի Մարգարէին և Յակովբայ առաքելոյն:

Բ. Կանոն Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկայի:

Գ. Կանոն գլխաւոր Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի:

Դ. Կանոն Որդւոցն Որոտման՝ Սրբոց Առաքելոցն Յակովբայ և Յովհաննու:

Վերոգրյալ այս տոները Հայաստանյայց Եկեղեցին կատարում է իբրև Քրիստոսի հրաշափառ ծննդյան նախորդող տոներ, և, ինչպես տեսանք, Գանձակեցու վկայության համաձայն, դրանք կարգավորվել են Օձնեցու կողմից և 726 թվականից սկսյալ դրվել կայուն գործածության մեջ:

Առաջին տոնը Դավիթ Մարգարեի և Հակովբոս Տյառնեղբայր առաքյալի տոնն է:

Կանոն Դաւթի Մարգարէին և Յակովբայ Առաքելոյն.

Օրհ. ԴՀ. դրձ. ծանր. Յաղթող գըտաւ.. (2 պատկեր 6 տուն):

Հրց. ԴՀ. մեղաք յամենայնի...

Մեծ. ԴՀ. խորանայարկ կամարանըման... (վերափոխման կանոնից է)

Ողորմ. ԴՀ. անըսկիզբն Աստուած լոյս ի լուսոյ...

Տր. ԴՀ. երդուաւ տէր Դաւթի...

Մնկ. ԴՀ-դրձ. Օրհնեցէք ըզտէր...

Առաջինն է տոնվում այս տոնը չորս մեծ տոներից, որովհետև Քրիստոս Դավթի ցեղից էր, և, ինչպես տեսնում ենք Ղուկասի ավետարանում, Գաբրիելը Կույս Մարիամին բերած իր ավետիսում ասում է.

«...Եւ տացէ նմա տէր Աստուած զաթոռն Դաւթի հօր նորա և թագաւորեսցէ ի վերայ տանն Յակովբայ ի յաւիտեան...»[12]:

Կանոնի օրհնության, հարցի և մյուս երգերի մեջ շարականագիրը գեղեցիկ ու պարզ լեզվով, հենվելով Սուրբ Գրքի պատմության վրա, պարբերաբար երգում է Աստվածահայր Դավթի և Արդարն Հակովբի աստվածահաճո և ուսանելի վարքի մասին:

Օրհնությունը, որը ԴՀ դարձված է, երգվում է ծանր ու հանդիսավոր:

Պետք է նշել, որ մեկ հասած այդ ԴՀ դարձվածի տարբերակը միակն է Շարակնոցում իր տեսակի մեջ և նման չէ նույն ձայնեղանակի մեկ ծանոթ ո՛չ մի դարձվածի:

Օրհնությունը, ինչպես և մյուս կանոնների օրհնությունները, բաղկացած է վեց տներից: Ուշադրության արժանի է Օրհնության Գ տունը.

«Սուս եղեւ գլուխ առաքելոց սըրբոց,
եւ կոչեցաւ եղբայր տեառն ի տանէ Դաւթի.
ըզնա արասցուք բարեխօս...»[13]:

Հայտնի է, որ Դավիթ Մարգարեին տոնակից այս առաքյալը յոթանասնից էր, այս մասին վկայում է նաև «Յայսմաւուրք»-ը՝ ապրիլի 17-ին:

Հակովբոսին ընծայված այս պատիվը՝ իբր «գլուխ առաքելոց», բավականին վեճերի առիթ է տվել: Մեր կարծիքով՝ այն կարելի է բացատրել հետևյալ հանգամանքներով: Նախ՝ նա «Տեառնեղբայր» էր կոչվում, երկրորդ՝ նա կարգվեց իբրև առաջին եպիսկոպոս Երուսաղեմի առաքելահիմն Աթոռի և երրորդ՝ նա եղավ առաքյալների մեջ առաջին նահատակվողը՝ գլխադիր առաքյալը: Բացի այդ, նա առաքյալների կողմից վայելում էր մեծ հարգանք ու պատիվ:

Այս մասին հիշատակություն կա «Գործք Առաքելոց» գրքում՝ Պողոս Առաքյալի Երուսաղեմ գալու առթիվ:

«Ի վաղիւ անդր եւուտ Պաւղոս ընդ մեզ առ Յակովբոս...»[14]:

Այս Հակովբոսին Պողոսը հիշում է նաև Գաղատացվոց ուղղված իր թղթի առաջին գլխում.

«Ապա յետ երից ամաց ելի յԵրուսաղէմ՝ տեսանել զՊետրոս, և եղէ առ նմա աւուրս հնգետասան, զայլ ոք յԱռաքելոց անտի ո՛չ տեսի, բայց միայն զՅակովբոս եղբայր տեառնըն...»[15]:

ԴՀ ձայնեղանակի տարբեր դարձվածներով են հորինված նաև կանոնի մյուս երգերը, որոնց մեջ առանձնապես գեղեցիկ է մանկունքի շարականը՝ «Օրհնեցէք ըզտէր, յօրհնութիւն ի նոր», որն ունի սահուն և հոգեթով եղևէջներ, գեղեցիկ խաղեր, լայն ու շքեղ հորինվածք՝ հար և նման «Նոր Սիոն», «Կենդանարար Աստուած» ԴՀ շարականներին: Կանոնի հիշյալ մանկունքը համարվում է Երուսաղեմի հայոց Ս. Հակոբյանց վանքի հիմնը:

Բանաստեղծական արվեստի տեսակետից, կանոնի «Ողորմեա»-ն և «Տէր յերկնից» շարականները առանձին գրական արժեք չեն ներկայացնում: «Տեր յերկնից»-ի խոսքերը նույնությամբ առնվել են 132-րդ սաղմոսից և վերածվել երգի: Ահա այն.

[12] Ղուկաս — Ա գլ. 32:

[13] Շարական. Վաղարշապատ, 1888, էջ 60:

[14] Գործք — ԻԱ 18—19:

[15] Գաղատացւոց, Ա գլ. 19:

«Երդուաւ տէր Դաւթի ճշմարտութեամբ և ոչ ստեաց նմա, ի պտղոյ որովայնէ նորա նստուցանել ի յաթոռ նորա...»[16]:

Ասենք, որ քրիստոնեության առաջին դարերում, հոգևոր երգասացության մեջ սաղմոսներից կցորդներ կավմելու սովորությունը խիստ տարածված է եղել, անկասկած, ըստ պատշաճի երգերի բացակայության պատճառով: Ուստի բնավ էլ վարմանալի չէ, որ Օձնեցին ևս կարող էր ապատորեն օգտվել սաղմոսներից՝ կավմելով կցորդներ:

Բ. Կանոն սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավըկային.

Օրհնութիւն ԳԿ. Նահատակ բարի...
Հարց ԳՋ. Ընդ երկնային..
Մեծ. ԳՋ. Աստուածածին երկնային...
Ողորմեա ԳԿ. Առաքեա ի մեզ...
Տէր յերկնից ԳԿ. Ով երջանիկ...
Մանկունք ԴԿ. Նախասարկաւագ
Ճաշու շրկ. ԴԿ. «Յընծայ այսօր...

Կանոնի օրհնությունը՝ «Նահատակ բարի», բաղկացած է երկու պատկերից, որոնցից առաջինը ունի ԳԿ ծանր և հանդիսավոր եղանակ, 3 տներից բաղկացած, իսկ երկրորդ պատկերը՝ «Որ ընտրեցար ի կոչումն», նույնպես ԳԿ ձայնեղանակով է հորինված, բայց երգվում է ավելի շարժուն ու հորդոր: ԳԿ.ի այս դարձվածով է երգվում նաև Կանոնի «Տէր յերկնից»-ը՝ «Ով երջանիկ ճառագայթ»: Կասկածից վեր է, որ այս երկու գոհարները պատկանում են միևնույն հեղինակի գրչին:

Կանոնի օրհնությանը կցված է նաև մի երրորդ պատկեր «Առաքեալս նախավկայ» հորինված ԴԿ ձայնեղանակով, բաղկացած 5 տներից: Այս վերջինը, մեր կարծիքով, հորինվել է մեկ այլ շարականագրի կողմից հետագա դարերում:

Գեղեցիկ է Կանոնի հարցը, որն անհրաժեշտ ենք համարում մեջբերել ամբողջությամբ.

ա. ԳՋ. «Ընդ երկնային հոգեղինաց դասսն, այսօր տօնեմք ըզյիշատակ սրբոյն Ստեփաննոսի,
բարեբանելով ըզքեզ տէր Աստուած հարցըն մերոց»:

բ. «Որ հրեշտակակերպ տեսլեամբ արիաբար պատերապմեալ
զքարկոծումըն յանձն էառ.
խոստովանելով ըզքեզ Քրիստոս Աստուած...»:

գ. «Որ անպարագրելի աստուածութեանդ տեսող և բարեխօս իւր ուխտատորաց,
այսօր յիշատակաւ սրբոյն Ստեփաննոսի
գովեմք ըզքեզ Քրիստոս...»:

գործք.

[16] Սղմ. ՃԼԲ. 11—12:

դ. «Որ յերկնային կօրացըն միշտ օրհնի Քրիստոս աստըւած,
այսօր յիշատակաւ սրբոյն Ստեփաննոսի
ընտէր օրհնեցէք և բարձր արարէք...»:

ե. «Հրաշալի աստուածաբանութեամբ սըրբոյն Ստեփաննոսի,
քահանայք ընդ վերին կօրացն երկնից
կՔրիստոս գովեցէք...»:

Հայաստանյայց Եկեղեցվո գեղեցիկ ու շքեղագույն շարականներից մեկն է այս, իբրև գեղարվեստական խոսքի և մեղեդու վարպանալի մի միասնություն: Ասենք նաև, որ մեր Շարակնոցում ընդամենը չորս հարցեր կան, որոնք հորինված են ԳՋ դարձվածի ծանր այս եղանակով, դրանք են՝

Փրկչի հրաշափառ ծննդյան կանոնի հարցը («Անընսկիզբն էակից բանըդ Հօր»).

Մեծի ուրբաթի կանոնի հարցը («Իջեր յերկնից անընսկիզբն Որդի»).

Հակոբ Մծբնա Հայրապետի կանոնի հարցը («Սուրբ ես տէր»).

Ստեփաննոսի կանոնի հարցը («Ընդ երկնային»):

Այս հարցերը թեև ԳՋ դարձված ձայնեղանակով են հորինված, սակայն յուրաքանչյուրն ունի նյութի և բանաստեղծական խոսքի ինքնատիպ նկարագիր, ինչպես նաև մեղեդային որոշակի ինքնուրույն վարգացում, Ստեփաննոսի կանոնին մաս կազմող մնացած երգերը բոլորն էլ ունեն ընտիր ու վսեմ ոճ և կազմում են մի ամբողջություն՝ մի կատարյալ և անպուգական կանոն՝ Նախավկա Սարկավագի հավիտենական հիշատակին արժանի:

Կանոնի և նրա երգերի համար աղբյուր է հանդիսացել «Գործք առաքելոց» գրքի է գլխում եղած գեղեցիկ և հուզիչ պատմությունը:

Սակայն յուրաքանչյուր երգի տողում մենք տեսնում ենք շարականագիր Հայրապետի բանաստեղծական նրբագույն ճաշակը, նրա աստվածաբանական ու դավանաբանական խոր հմտությունը:

գ. «Կանոն գլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի»

Գ. Օրհ. ԴՋ. «Ցնծայ այսօր եկեղեցի աստուածոյ...»

Մեծ. ԴՋ. «Աստուածածին գերագոյն երկնից...»

Հրց. ԴՋ. «Որ խոստացար տալ ըզփականըս...»

Ողր. ԴՋ. «Ամոլըք հաւատոյ...»

Տր. ԴՋ. «Երանելի սուրբ Առաքեալքն...»

Մնկ. ստ. ԴԿ. «Որ արփիահրաշ լուսոյ ծագմամբ...»

Հմբ. ստ. ԴԿ. «Որ անպարագիրն է յէութեան...»:

Մինչև կանոնի երգերի քննարկմանն անց-

նելը, ուրում ենք մեջբերել Կ. Գանձակեցու վկայությունը այս և «Որդւոց որոտման» կանոնի մասին, ըստ որում՝ «Պետրոսի և Պօղոսի օրհնութիւնն և մանկունքն և համբարձին ուրոյ սկիզբն է այս. «Ցնծա՛ այսօր եկեղեցի Աստուծոյ յիշատակաւ սուրբ առաքելոցն»... և «Որդւոցն որոտման օրհնութիւն՝ «որ էն յէութեան որդի միշտ էէն...»[17] հորինել է Ներսես Շնորհալին:

Ինչպես արդեն ասացինք մեր հոդվածի սկզբում, մենք հենվում ենք եկեղեցական ավանդության վրա, և այդ տեսանկյունով էլ ավագ տոների կարգը վերագրում Օձնեցու գրչին: Հնարավոր է, որ Շնորհալին ամբողջացրած լիներ հիշյալ չորս կանոնները և կամ հորինած լիներ մի նոր օրհնություն կամ կանոնի երգերից մեկը կամ մի քանիսը:

Այժմ քննենք Պետրոսի և Պողոսի կանոնը:

Կանոնի օրհնության մեջ շարականագիրը հավատացյալներին հրավիրում է մասնակցելու գլխավոր առաքյալների՝ Պետրոսի և Պողոսի մեծահանդես տոնախմբությանը:

Ե՛վ օրհնության, և՛ հարցի մեջ հեղինակը մասնավորաբար շեշտում է Պետրոսի գլխավորությունը առաքելական խմբի մեջ, անվանելով նրան՝ «վէմ հաւատոյ», «վէմ անվանելի ի դրանց դժոխոց», «գլուխ սուրբ հաւատոյ, հիմն եկեղեցւոյ»: Պետրոսի գլխավորության մասին Ավետարանից վկայակոչված այս անվանումները, որ կատարել է սրբազան շարականագիրը, ի չարս են օգտագործվել Մխիթարյան մի քանի հայրերի կողմից: Այսպես, հայր Միքայել Չամչյանը իր «Պատմութիւն հայոց» ստվարածավալ և արժեքավոր աշխատության Բ հատորում ավելի քան 100 էջ է տրամադրել Հովհան Օձնեցու կյանքին ու գործունեությանը, անդրադարձել է նաև Օձնեցու շարականներին, նպատակ ունենալով ապացուցելու՝

«Թէ սա ոչ երբէք հակառակ ինչ գրեալ է ընդդէմ Քաղկեդոնի սուրբ ժողովոյն...»:

«Իսկ զորս խօսի սոյն այս Յովհան Հայրապետ ի շարականի վասն գլխաւորութեանն Պետրոսի՝ առաւել է քան զամենայն, և մարթ է ասել՝ թէ ո՛չ ոք ի Հայրապետաց այնչափ մեծացուցեալ իցէ վիշխանութիւն Պետրոսի, որպէս սա՛ յասելն կնմանէ. «Որ վէութիւն անճառելոյ միածնին՝ յայտնութեամբ Հօր ի վերուստ դաւանեալ, և երանականն արժանացեալ ընորհի, վէմ անվանելի ի դրանց դժոխոց...»[18]:

Չամչյանը տասը **հոդվածների** միջոցով ի վերջո հանգում է այն եզրակացության, թէ՝

«Յովնան Հայրապետ, յաջորդն Եղիայի, ունէր զդաւանութիւն Քաղկեդոնի սուրբ ժողովոյն, և միաբան էր ընդ քաղկեդոնականս, և թէ ոչ եղև նա բարձող ջրոյն ի պատարագէ...»[19]:

Բավմավաստակ պատմաբանը իր ասելիքն ավելի համոզիչ դարձնելու համար վկայակոչում է Կղեմես Գալանոսի խոսքերը Օձնեցու մասին:

Գալանոսի թունալից խոսքերը չենք ուզում կրկնել այստեղ, որովհետև դրանք խիստ անպարկեշտ արտահայտություններ են, և մեր նյութի սահմաններից դուրս է անդրադառնալ այդ հարցին:

Սակայն, «Քաղկեդոնի սուրբ ժողովի դավանություն ունեցող» այս Հովհան Հայրապետի ջանքերով էր, որ վերացավ այդ պիղծ աղանդի գոյությունը հայոց մեջ, որն սկիզբ էր առել դեռևս Եզր կաթողիկոսի օրոք: Այս հարցի շուրջ մեր խորհրդածություններն ուզում ենք ամփոփել Ստ. Օրբելյան պատմիչի հետևյալ տողերով.

«...Չի հայք կացին ի նոյն յաղանդն յաւուրս 6 կաթողիկոսաց ամս 85, մինչ ի բավմերջանիկ և գովելին վաւակն վարդու սուրբ եկեղեցւոյ Յովհան Օձնեցին, և ի ձեռն նորա սրբեալ և նորոգեալ եղեն հայք յայնմ աղանդոյ»[20]:

Այժմ վերադառնանք Պետրոսի և Պողոսի կանոնին:

Եթե օրհնության և հարցի մեջ շարականագիրը հիմնականում Պետրոսի գլխավորության խնդիրն է շեշտում, այլ է պատկերը կանոնի մյուս երգերում: Այստեղ արդեն խոսվում է երկու գլխավոր առաքյալների ավետարանական գործունեության, նրանց նահատակության ու Քրիստոսին խաչակից լինելու և այլ հանգամանքների մասին:

Ուշադրության արժանի են հատկապես կանոնի մանկունքն ու համբարձին: Մնկ. Դկ. ստ.

«Որ արփիահրաշ լուսոյ ծագմամբ
պայծառացոյց ըզտիեզերս անճառապէս լոյսն,
որ ի Հօրէ առաքեցաւ առաքելական քարոզութեամբ
սրբոյն Պետրոսի, հրաւիրելով ի լոյսն անրստուեր»:

Մանկունքի բոլոր երեք տներում հեղինակը խոսում է Պետրոսի մասին: Իսկ համբարձին, որը գրեթե շարունակությունն է մանկունքի, բացառապես վերաբերում է Պողոսին:

---

[17] **Կ. Գանձակեցի,** Պատմ. հայոց, Երևան, 1961, էջ 119:

[18] **Մ. Չամչյան,** Պատմ. հայոց, Բ հատոր, էջ 576:

[19] **Մ. Չամչյան,** Պատմ. հայոց, Բ հատոր, էջ 576:

[20] **Ստ. Օրբելյան** — Պատմ. նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 119;

Հմբ. ԴԿ. ստ. ա. Որ անպարագիրն է յէութեան,
պարածածկեալ արփիափայլ ճառագայթիւք լոյսն,
որ պայծառ քան վարեգակն արտափայլեալ շուրջանակի սրբոյն Պօղոսի,
հրաւիրելով ի լոյսն անընտուեր:
բ. Որ գերագոյն քերովբէից վերհամբարձեալ
ի յերրակի խորանս երկնից
և հրահոսան վըտակացն արբմամբ ըզմայլեալ,
երրորդութեանն արժանաւորելով տեսլեան **սուրբըն Պօղոս...**

Առաջին իսկ հայացքից կարելի է նկատել, որ այս երկու գոհար շարականները միևնույն հեղինակի հորինումներն են, երկուսի մեջ էլ միևնույն պատկերները, լեզվական և ոճական նմանությունները՝ բարձրացված գեղարվեստական խոսքի պատշաճ մակարդակի:

Հեղինակի լեզուն վսեմ ու մաքուր է, գեղեցիկ է ու հարուստ՝ ճոխացած բանաստեղծական արվեստի սքանչելի ու հորդահոսուն պատկերներով, համեմատություններով ու պարմանալի գյուտերով:

Կանոնի երգերը հորինված են ԴՋ և՛ ալարկ, և՛ դարձվածներով, բացի մանկունքից և համբարձիից, որոնք ԴԿ ստեղի եղանակներ ունեն:

Ամենայն հավանականությամբ այս և սրանց նման գեղեցկահյուս մեր այլ շարականները նկատի ունի 12-րդ դարի մեր երանաշնորհ Հայրապետներից Գրիգոր Պահլավունին՝ Շնորհալու ավագ եղբայրն ու նախորդը, երբ վկայակոչում է եկեղեցական հայրերի բարձր կարծիքը Հայաստանյայց Եկեղեցվո հոգևոր երգերի և օրհնությունների մասին.

«Վկայեցին՝ եթէ ծանեաք՝ յերգս ձեր և յօրհնութիւնս, որ է շարականդ, որ առ Աստուած ճշմարիտ հաւատոյ ձերոյ ուղղափառ դաւանութեան»[21]:

Դ. դ. Կանոն որդւոցն որոտման՝ սրբոց առաքելոցն Յակովբայ և Յովհաննու.

Օրհն. ԴԿ. Որ էն յէութեան որդի միշտ յէէն.

Հրց. ԴԿ. Որ ամենայնքն յոչընչէ արարեր...

Մեծ. ԴԿ. Աստուածածին ամպ լուսաւոր...

Ողր. ԴԿ. Որդիքն որոտման...

Տէր. ԴԿ. Հոգի իմ կանխէ.

Մնկ. և հմբ. ԴԿ. ստ. Որ յանընտուեր ի լոյսն...

«Որ էնն յէութեան որդի միշտ յէէն,
Անեղանելիդ ծնունդ հայրական,
վոր ի վերուստ հնչեցին որդիքն որոտման,
և յայտնեցին որդւոց մարդկան կծածկապէս խորհուրդ:
...Որ վանտեսդ յէից վլոյսդ անտանելի
պարագրեալ մարմնով ծածկեցեր,
վոր ի լերինն արտափայլեալ տեսին որդիքըն որոտման,
և մաքրեցան անճառ տեսլեամբ գերապանծ լուսոյն...»:

Կանոնի օրհնության այս տներում, ինչպես նաև մյուս երգերի մեջ շարականագիրը խոսում է Փրկչի մարդեղության գաղտնածածուկ խորհրդի մասին, խորհուրդ, որն անհասանելի և անըմբռնելի էր մարդկանց համար, ըստ որում՝ Որդին, որ էակից էր մըշտընջենական Հօր և անեղ ծնունդն էր հայրական», աստվածային տեսչությամբ դրան ականատես եղան որդիքն որոտման և հայտնապես քարոզեցին աշխարհին այդ խորհուրդը:

Հակովբոս և Հովհաննես տեսան նաև գերապանծ լույսը Թաբոր լեռան վրա՝ Քրիստոսի պայծառակերպության պահին և մաքըրվեցին այդ գերապանծ լույսի անճառ տեսլյամբ:

Կանոնի յուրաքանչյուր երգի տողերի մեջ արտափայլում է շարականագիր Հայրապետի բանաստեղծական նուրբ ու բարձր ճաշակը, Սուրբ Գրքի, Եկեղեցու, աստվածաբանական ամենաբարդ խնդիրների մասին նրա ունեցած խոր հմտությունը:

Նորից ու նորից նա հիացնում է իր լեզվի պարկությամբ, սահունությամբ, մաքրությամբ, գեղեցկությամբ ու ճոխությամբ:

«Որդւոց որոտման» կանոնն աչքի է ընկնում նաև մեղեդային կուռ ամբողջականությամբ: Կանոնի բոլոր երգերն անխտիր հորինված են վերջձայն (ԴԿ) ձայնեղանակի ամենագեղեցիկ դարձվածներով: Այս տեսակետից առանձնապես ախորժալուր է կանոնի «Տէր յերկնից»-ը.

«Հոգի իմ կանխէ առ քեզ, Աստըւած,
որ ծագեցեր ըզլոյս հրամանի քո յաշխարհս
ընտրելովք քո առաքելովք,
վասըն սոցա, կեցո՛ ըզմեզ»:

Գեղեցիկ է նաև կանոնին իբրև մնկ. և համբարձի կցված ստեղին՝ «Որ յանընտուեր լուսոյն»... Այս ստեղիի լեզուն նույնպես հարուստ է ու պատկերավոր: Բոլոր երեք տներում շարականագիրը բանաստեղծական մեծ ուրվեստով ներբողում է Հովհաննես ավետարանչի սքանչելի ու ներշտակակերպ նկարագիրը՝ համեմատելով նրան կրակում մաքըրված ոսկու հետ, իսկ սրբերի մեջ նա լուսապարդված է, ինչպես արեգակը՝ աստղերի մեջ:

Մնկ. Ստ.

[21] Գ. Ավետիքյան, Բացատր. շարականաց. ԺԳ:

Դ.Կ. «Որ յանըստուեր ի լուսոյն ընկալար
ըղծագումըն շնորհաց, ո՛վ երանելի
տէր Յովհաննէս, և հրաշալարդ գըտար
յերջանիկ դասս առաքելոցն.
Հայցեա՛ ի Տեառնէ ყթողութիւն յանցանաց...
Որ փարեցար ըզսարսափելի պարանոցսն
վանմատոյց ի լուսոյն, և մաքրեցար որպէս
կոսկի,
ի հուր, լուսալարդեալ երևեցար ի մէջ սըրբոցն,
որպէս յաստեղս՝ արեգակն. հայցեա՛...
Որ կենդանի աղբերէն արբեր ըզբղխումըն
շնորհաց,
եւ ի թևս հոգւոյն, հոսեր յանիմանալին.
աւետարանեցեր մըշտընջենաւորակից Հօր
վեակից Որդին. հայցեա՛...

Ահա չորս մեծ տոների կարգը, որը եկեղեցական ավանդությունը, ինչպես նաև մատենագրական արժանահավատ աղբյուրները հնուց ի վեր վերագրել են Հովհան Օձնեցի իմաստասեր Հայրապետին, որն իր հովվապետության 11 տարիների ընթացքում ամենայն նախանձախնդրությամբ և համարձակ ձեռներեցությամբ հոգ է տարել Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցվո պաշտամունքային կարգավորությանը՝ ոչ միայն արմատավորել է ու կայունացրել կանոնի կարգը մեպանում, այլ նաև հորինել կամ **վերերգել** է տերունի ու սրբոց տոների համար պատշաճ երգեր ու շարականներ:

Հովհան Մանդակունի Հայրապետից հետո, Օձնեցին է վերստին կարգավորել ու խմբագրել մեր Շարակնոցը, որը քիչ փոփոխություններ չի կրել մինչև Ներսես Շնորհալի Հայրապետի օրերը: Շնորհալին նոր կանոններով ու բավմաթիվ հոգեվմայլ երգեցողով ու շարականներով ճոխացրել և ապա նորից խմբագրել է Շարակնոցը, որի վերջին կարգավորությունը կատարել է Գր. Տաթևացի տիեզերալույս վարդապետը:

Մեծ է Օձնեցու հեղինակությունն ու հմայքը Հայաստանյայց Եկեղեցվո ուղղափառ վարդապետության, Հայ Եկեղեցվո պատմության և հայ մատենագրության մեջ:

Հայաստանյայց Եկեղեցին իր ավգային սրբերի կարգին է դասել Օձնեցի Հայրապետին և նրա հիշատակը տոնախմբում է քառասնորդական պահոց չորրորդ շաբաթ օրը՝ Յովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի մեծ վարդապետների հետ միասին:

Հետաքրքիր է նշել նաև, որ Օձնեցու տոնի համար հորինվել է հատուկ մի մանկունքի շարական ԴՁ. որը, սակայն, հետագայում համարվել է պարականոն և դուրս է մնացել կանոնական շարքից: Բայց այդ շարականի միայն առաջին տունն է Օձնեցի Հայրապետին վերաբերում, իսկ հաջորդ երկու տները ձոնված են Հովհաննես առաքյալին: Ահա այդ շարականը.

Մնկ. ԴՁ.

Շարական սուրբ առաքելոյն Յովհաննու և Օձնեցւոյն[22]:

«Ծագումն արևու արևելեան ճառագայթ
ի տան Թորգոմայ, ի գերապանց լուսոյն
մեզ առաւօտ սուրբ Յովհաննէս.
ջահ անշիջանելի Հայոց Հայրապետ...»:

Օձնեցու վարքի մասին առանձին օր է տրամադրված նաև «Յայսմաւուրք»-ում՝ ապրիլի 17-ին, և վերջապես Օձնեցին հիշատակված է նաև ձեռնադրության մաշտոցում, որտեղ ձեռնադրող եպիսկոպոսը ընծայալին սրբոց թարգմանչաց վարդապետաց աշակերտելու պարտադիր խոստովանությունից հետո ավելացնում է. «Աշակերտիս սրբոյն Յովհաննու Օձնեցւոյն, Յովհաննու Որոտնեցւոյն և աշակերտի նորին Գրիգորի Տաթևացւոյն»[23]:

Այսօր, ավելի քան 12 երկար ու ձիգ դարեր են անջրպետում մեզ Օձնեցի փառապգյաց Հայրապետի դժվարին ժամանակներից: Հայաստանյայց Եկեղեցին և հայ ժողովուրդն անցած այդ դարերի ընթացքում ենթարկվեցին բավում ծանր փորձությունների, սակայն միշտ հավատարիմ մնացին, աշակերտեցին և հետևեցին Օձնեցուն և երջանկահիշատակ սուրբ հայրերի լույս հավատքին ու տեսիլքներին, նրանց անպարագրելի հայրենասիրության ու աստվածահաճո գործին:

«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

---

[22] **Ս. Ամատունի**—Հին և նոր պարականոն անվաւեր շարականներ, 1911, էջ 156:

[23] Յայսմաւուրք, էջ **ԵՃԺԵ**:

Հ. Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ

«ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Ի ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԿԱՏԱՐՄԱՆՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻ» ՃԱՌԸ

Հայերեն ձեռագրերը «Անանիա վարդապետի» անվամբ մեզ ավանդել են «Ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի» ճառը: Հ. Ս. Անասյանի մեծարժեք «Հայկական մատենագիտության» մեջ այն վետեղված է «Անանիա վարդապետի» անվամբ, հեղինակային պատկանելությունն անհայտ երկերի շարքում[1]: Ուստի բնականորեն հարց է առաջանում. Ե—ԺԱ դդ. հայ մատենագրությանը հայտնի Անանիաներից (Սյունեցի կամ Թարգմանիչ՝ Ե դ., Շիրակացի՝ Է դ., Մոկացի՝ Ժ դ., Նարեկացի՝ Ժ դ., Սանահնեցի՝ ԺԱ դ.) որի՞ն կարող է պատկանել կամ վերագրվել այս երկը:

Ճառը պարունակող ձեռագրերը Տոնապատճառ ժողովածուներ են: Ինչպես հայտնի է, այս ժողովածուի ստեղծումը ավանդությունը կապում է Արիստակես կաթողիկոսի (Դ դ.) անվանը: Ավելի ուշ, Տոնապատճառի «ձևավորման ու ճոխացման աշխատանքներին» իր մասնակցությունն է բերել Զաքարիա Չագեցի կաթողիկոսը (855—875), «բայց թե ինչպես և ինչ չափով, հայտնի չէ»[2]: Զաքարիա կաթողիկոսից վատ, հիշատակարանների վկայությամբ, Տոնապատճառ ժողովածուի ձևավորմանը մասնակցել են նաև մի շարք հեղինակներ: Սրանց մեջ ամենանշանավորը Սամվել Կամրջաձորեցին է՝ Ժ—ԺԱ դդ.: Բանասիրությունը ամենայն իրավամբ նրան է վերագրում Տոնապատճառի վերջնական կավմումն ու խմբագրումը[3]: Ըստ Փ. Անթաբյանի, նրա կավմած Տոնապատճառն են ներկայացնում կամ նրան հարում Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի №№ 2021, 2039, 3795 ձեռագրերը[4]: Խնդրո առարկա ճառը պարունակվում է վերջին երկուսում: Ճառը պարունակող Տոնապատճառ ժողովածու է նաև Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի № 1007 ձեռագիրը, որը գրչագրվել է ԺԱ—ԺԲ դդ.: Սակայն ի տարբերություն առաջինների ներկայացուցիչը հանդիսացող № 2021 ձեռագրի «ԿՏօնապատճառ գիրք գովելի: Արարեալ է Կամրջաձորոյ սուրբ հօրն Սամուէլի» (թ. 1ա) ծանուցման, № 1007 ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ մերս բերաւ աշխարհի սրբոյն Ռըստակիսէ բերաւ յետոյ կարգեալն ի Կիւրղէ: Արդ՝ կսոցա բանքս առեալ սրբոյ հայրապետին մերոյ Զաքարիայի և այլ սրբոց վարդապետաց, լուսաւորեցին զամենայն հաւատացեալս ի Քրիստոս և ցուցին մեզ կտօնս և պատճառ նոցա...» (թ. 466բ[5]): Ինչպես տեսնում ենք, հիշատակարանում բացակայում է Սամվել

[1] Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959, էջ 788—9:

[2] Փայլակ Անթաբյան, «Տօնապատճառ» ժողովածուն, «Բանբեր Մատենադարանի», 1971, № 10, էջ 118—[illegible]

[3] Նույն տեղում, էջ 119—121:

[4] Նույն տեղում, էջ 121:

[5] Նույն տեղում, էջ 118:

Կամրջաձորեցու անունը: Թվում է, այս հանգամանքը կարող է իր նպաստը բերել ճառիս հեղինակային պատկանելության պարզաբանման ուղղությամբ կատարվելիք հետազոտություններին: Ինչպես հայտնի է, ամեն մի ավանդություն հյուսվում է պատմական իրողության որոշակի ատաղձի վրա: Բացառություն չի կազմում ներկա պարագան ևս: Երկրորդ պարբերությունն, անշուշտ, ձևված է պատմական հիմքի վրա: Նախ՝ այն խոսում է հայ իրականության մեջ Տոնապատճառի կենցաղավարման ավանդական վաղեմության մասին և, երկրորդ՝ որ Ժողովածուի կազմավորումն ու կազմավորման առաջին փուլը ավարտվել է Զաքարիա կաթողիկոսի օրոք, Թ դ. երկրորդ կեսին՝ նրա գործուն մասնակցությամբ: Սա նշանակում է, որ № 1007 ձեռագիրը այդ շրջափուլում կազմավորված ու, հավանաբար, հենց Զաքարիա կաթողիկոսի կողմից խմբագրված Տոնապատճառի մի տարբերակը կամ ներկայացուցիչն է: Սա հաստատվում է ոչ միայն արդեն վկայակոչված ավանդությամբ, այլև՝ ձեռագրի պատկառելի հնությամբ (ԺԱ—ԺԲ դդ.): Ըստ երևույթին Տոնապատճառի այս նախնական տարբերակի հիման վրա է կազմված Սամվել Կամրջաձորեցու խմբագրած Տոնապատճառը, որի ներկայացուցիչը, ինչպես տեսանք, № 1007 ձեռագրից համեմատաբար ուշ ընդօրինակված №№ 2021 (1184, ԺԷ դ.) 2039 (1357 թ.) 3795 (1190 թ.) ձեռագրերն էին:

Ելնելով փաստերի այսօրինակ հաշվառումից՝ կարելի է ենթադրել, որ «Անանիա վարդապետի ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի» ճառը, մուտք գործելով Տոնապատճառ ժողովածուի մեջ Թ դ. երկրորդ կեսին, պետք է որ մինչ այդ հայ մատենագրության մեջ կենցաղավարող և, ընդ որում, բավականաչափ հայտնի երկերից լիներ, այլապես նա չէր արժանանա Տոնապատճառի նման կարևոր ժողովածուի մեջ ընդգրկվելու պատվին: Այս հանգամանքը խոսում է ճառի ստեղծման վաղեմության մասին: Կասկած չի կարող լինել, որ այն գրված է Թ դարից առաջ: Սա նշանակում է, որ ճառը չի կարող պատկանել մեզ հայտնի, ԺԱ—ԺԱ դդ. ապրած ու ստեղծագործած, Անանիաներից և ոչ մեկին: Ուրեմն՝ ճառիս հեղինակ հիշվող «Անանիա վարդապետը» ապրել է Թ դարից առաջ:

Ելնելով ճառի բառապաշարից և լեզվական որոշ հատկանիշներից՝ հավանաբար այն շարադրված է հունաբան հայերենի վարգացման վաղ շրջանում (450—480-ական թթ.): Ի թիվս մի շարք երկերի, այդ շրջանում են թարգմանվել նաև Փիլոն Եբրայեցու աշխատությունները: Որոշակի է փիլոնյան երկերի հայերեն թարգմանության ապրեցությունը խնդրո առարկա ճառի բառապաշարի վրա: Բացառված չէ, որ ճառում առկա **անգծելի (անգիծ), բռնաբար (բռնագոյն), բավմաբեղուն չարն (չարն բավմաբեղուն), բնատրական, բնատրաբար, բնականաբար, բնականապէս, գոյացողաբար (գոյացութիւն), կուգընթաց-կոյգընթաց, սերմնական բանն (սերմնական իմն բան, սերմնական բանք), սկզբնատիպն, տարացուցիչ, տեսակ** (այս և հետագա ընդգծումները մերն են—Հ. Ք.) բառերն ու բառակապակցությունները[6] (փաստագծերում բերված փիլոնյան նույնարմատ համարժեքներով) մուտք են գործել Փիլոն Եբրայեցու աշխատությունների հայերեն թարգմանությունից: Այն, ինչպես հայտնի է, տրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ, թարգմանչաց դասի նշանավոր ներկայացուցիչ Անանիա Սյունեցուն: Հասկանալի է, որ միայն թարգմանության հեղինակը կարող էր իր կերտած կամ օգտագործած բառերը, իբրև արդեն ընտանի լեզվական միավորներ, կիրառել իր ինքնուրույն երկում: Հիմնվելով բառապաշարի ակնհայտ ընդհանրությունների վրա՝ ճառս անորոշաբար վերագրում ենք Անանիա Սյունեցուն: Այսօրինակ վերագրումն, անշուշտ, կարոտ է առավել համակողմանի հիմնավորման, սակայն, փաստերի սակավության պատճառով, այդ առայժմ բացառվում է:

Անդրադառնալով «Անանիա վարդապետի» անվամբ մեզ հասած երկերին՝ Հ. Բ. Սարգիսյանը դրանց շարքում, «Ի խաչելութիւն Պետրոսի» հետ, հիշատակում է նաև սույն ճառը և նշում, թե դրանք «հաւանօրէն Շիրակացւոյն են և օտար բնագրէ թարգմանաբար յերիւրուած»[7]: Անընդունելի համարելով այս կարծիքը («Ի խաչելութիւն Պետրոսի» ճառը Անանիա Սանահնեցու մատենագրական ժառանգությանը նվիրված մեր տակավին անտիպ աշխատության մեջ վերագրում ենք Անանիա Սանահնեցուն), անհրաժեշտ

[6] Տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի երկասիրութիւն երից վարդապետաց... Հ. Գաբրիէլի Ամատիքեան, Հ. Խաչատրոյ Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտչի Ամագերեան», հ. Ա, Վենետիկ, 1836 (=ՆԲՀ), էջ 126, 495, 498, 570, 513, 750, 402, հ. Բ, էջ 65, 720, 866: Նաև՝ «Փիլոնի Եբրայեցւոյ մնացորդք ի հայս...», Վենետիկ, 1826 (Լին. Բ 16, 34): «Փիլոնի Եբրայեցւոյ ճառք թարգմանեալք ի նախնեաց մերոց, որոց հելլեն բնագիրք հասին առ մեզ», Վենետիկ, 1892, (Այլաբ. Բ 148, Իմաստ. Իե 68):

[7] **Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան,** Անանիա Թարգմանիչն և իւր գրական գործոց նմոյշներ, Վենետիկ, 1899, էջ ԺԹ տողատակ:

է նկատել, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը գերազանցապես ինքնուրույն երկեր են: Բայց սա չի նշանակում, որ «Ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի» ճառը կտրված է քրիստոնեական մատենագրության սրբախոսական ավանդներից: Քննությունը պարզում է, որ ճառի հեղինակը լայնորեն օգտվում է առաքյալի նահատակության մանրամասները պատմող «Վկայաբանութիւն առաքելոյն Պետրոսի» աննկանոնից[8]: Այստեղից վկայաբերվող հատվածներն ու առանձին արտահայտությունները ճառում հանգամանալից մեկնության են ենթարկվում: Ուրիշ խոսքով՝ այն ոչ այլ բան է, քան Վկայաբանության տվյալ հատվածի մեկնությունը և, այս առումով, հայ մեկնողական ճառագրության վաղագույն նմուշներից մեկը: Մեկնողական այս ճառում լավագույնս դրսևորվում է հեղինակի աստվածաբանական, փիլիսոփայական կարողությունն ու այլաբանելու ձիրքը, հատկություններ, որոնք խոսում են հեղինակի տեսական պատրաստության մասին: Դրան կանդրադառնանք իր տեղում:

Ինչպես երևում է «Անանիա վարդապետի» այս ճառը հայ միջնադարի մատենագրության մեջ ճանաչված և լայնորեն կիրառվող երկերից էր: Սա հավաստվում է խնդրո առարկա ճառի ու ԺԱ դարի նշանավոր մատենագիր Անանիա Սանահնեցուն վերագրելի «Յաղագս Յովհաննու Մկրտչի» և Հովհաննու Ավետարանի մեկնության մաս կազմող «Ի խաչելութիւն Պետրոսի» խորագրով ճառերի համապատասխան հատվածների ներքոբերյալ զուգադրումով.

«Անանիա վարդապետի ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի»

...Նոյնպէս և Պետրոս **ուռճացեալ լիապատար լցեալ** Հոգւովն Սրբով արտափայլեալ **լուսովն** լնոյր զշրջապատեալ ժողովուրդն...
(ճառից քաղված այս և հետագա վկայությունները բերվում են առանց հղումի):

«Անանիա վարդապետի յաղագս Յովհաննու Մկրտչի»

...Խորշք **ուռճացեալ լուսով առլցեալ** լինին, զի յերևել ճշմարիտ լուսոյն, ամենայն խորք խաւարին խորհրդօք մարդկան ի բաց հալածեալ լինին...
Հ. Բ. Սարգիսեան, Անանիա թարգմանիչն..., էջ 17

...Յերկեակ եւթնեակս **ուռճացեալ, լիապատար լուսով լցեալ**՝ զբոլոր գիշերն լուսաւորէ..., անդ, էջ 25

«ՅԱնանէ վարդապետէ ասացեալ ի խաչելութիւն Պետրոսի»

Մինչև ի ծագս տիեզերաց են խաւսք նորա... անաւթ ընտիր և **ուռճալի լուսով լցեալ:**

Ձեռ. № 2039, թ. 24բ:

Ընդգծյալ հատվածները վկայում են, որ Անանիա Սանահնեցին այդ երկերը շարադրելիս իր ձեռքի տակ է ունեցել «Անանիա վարդապետի» այդ ճառը և, ըստ անհրաժեշտության, օգտագործել ընդգծված արտահայտությունը:

* * *

«Ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի» ճառն ուշագրավ է հայ միջնադարի փիլիսոփայական, աստվածաբանական մտքի ուսումնասիրման համար: Ինչպես երևում է, հեղինակը քաջատեղյակ է վաղ հայրախոսական խորհրդապաշտությանը: Դրա հեռավոր արձագանքը ճառի հետևյալ հատվածն է. «որպէս ճառագայթք արեգականն տպաւորեալ ի ջինջ հայելւոջ և անտի նշոյլս արձակելով վմերձաւորսն լուսաւորեն, նոյնպէս և Պետրոս... լցեալ Հոգւովն Սրբով, արտափայլեալ լուսովն լնոյր շրջապատեալ ժողովուրդն...»: Ինչպես արևի ճառագայթներն են արտացոլվում հայելու մեջ և լուսավորում մերձավորներին, այնպես էլ Պետրոս առաքյալն, իբրև հայելի, իր մեջ արտացոլում է Ս. Հոգու լույսը՝ այն տարածելով իրեն շրջապատած ժողովրդի վրա: Այս միտքը այլափոխյալ անդրադարձն է Աստուծո հետ «հայելու» (δι ἐσόπτου) միջոցով հաղորդակցվելու վերաբերյալ սուրբգրային հետևյալ

[8] Տե՛ս Թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց, Գ, Անկանոն գիրք առաքելականք, Հրատ. Հ. Ք. Զրաքյան, Վենետիկ, 1904, էջ 53—55;

սողերի. «Այժմ տեսանեմք իբրեւ ընդ հայելի օրինակաւ, այլ յայնժամ՝ դէմ յանդիման» (Ա Կորնթ. ԺԳ 12), «Բայց մեր ամենեցուն բացաւ երեսօք զփառն Տեառն իբրեւ ընդ հայելի տեսեալ, ի նոյն պատկեր նորոգիմք» (Բ Կորնթ. Գ 18): Բաղդատաբանական իր ընդհանուր մտահղացման մեջ կապվելով այս դատողություններին՝ ճառի խնդրական հատվածը որոշակի աղերսի մեջ է հատկապես հայրախոսական աստվածաբանության հետ: Աստվածային արարչություն—հայելի սուրբգրային միտքը ներթափանցում է նաև նորպլատոնյան փիլիսոփայության մեջ[9]: Սակայն եթե նորպլատոնականության մեջ նյութ-հայելին, իմաստասիրական հայտնի արժեքաբանությամբ, ենթարկվում է եռաստիճան կարգապատման (Միտքը, Հոգին, Նյութը, իբրև հայելացումը Միասնականի)[10], ապա քրիստոնեական աստվածաբանության մեջ այն միաստիճան է և հանդես է գալիս նյութի, արարչության մեջ աստվածային լույսի ուղղակի արտացոլմամբ կամ հայելացմամբ: Մյուս կողմից, ինչպես նկատում է Շիչալինը, նյութ-հայելու՝ Պլոտինի անանձնական, «առարկայական» ընկալումը «ոչ մի ընդհանրություն չունի քրիստոնեության մեջ այդ պատկերի անձնական ըմբռնման հետ[11]: Այս ըմբռնումով է նյութ-հայելին մեկնաբանվում Գրիգոր Նյուսացու, Աթանաս Ալեքսանդրացու[12], Դիոնիսիոս Արիսպագացու[13] և մասամբ Եվագր Պոնտացու[14] երկերում: Հենց այս ըմբռնումն է ընկած ճառի հիշյալ հատվածի հիմքում: Առավել ակնհայտ է Անանիայի երկի և «Յաճախապատում» ճառերից մեկի հետևյալ տողերի կապը. «Եւ մաքուր խորհրդով և անարատ մարմնով հայել ի փառս Տեառն իբրև ընդ հայելի տեսանել իմանալեօքն վիմանալի աստուածութեանն լոյս»[15]: Ինչպես տեսնում ենք, աղերսը ոչ թե բառացի է, այլ՝ աստվածաբանական: Երկու հատվածներում էլ ընդհանուրը «հայելու», այն է՝ աստվածային արարչության, իբրև հայտնության, շնորհիվ Աստուծո լույսին հաղորդակցվելու գաղափարն է[16]:

Ոչ դավանական քրիստոսաբանության ուսումնասիրման համար հետաքրքրական է նաև Քրիստոսի, Չայնի և Բանի նույնացումը: «Եւ վնոյն Քրիստոս,—գրում է Անանիա վարդապետը՝ ակնարկելով Պետրոս առաքյալի վկայաբանության համապատասխան տեղին,—Բան և Չայն Աստուծոյ անուանեաց: Չի որ վհետ մտեալ իցէ սարտուցելոցն, նախ ձայնիւ վարթուցանէ և ապա բանիւ ուսուցանէ վճշմարտութիւն: Եւ արդ, ո՞րեմն ձայն Աստուծոյ լսելով նշանակեաց վայն ձայն, որ ի դրախտին լուաւ Ադամ, վձայն գնալոյ Տեառն Աստուծոյ ի դրախտին...»: Սակայն եթե հինկտակարանային ձայնը Ադամին ստիպում է արթնանալ ու երկյուղից թաքնվել, իսկ բանն (խոսքը) էլ՝ նրան ճշմարտությունը ուսուցանել, ապա Նոր Կտակարանում «նոյն դարձեալ **Չայնիւն** դարձոյց և **Բանիւն** խոստացաւ նմա անմահական կեանս»: Այստեղ արձանագրելին Հին և Նոր Կտակարաններում Չայնի և Բանի դերի ու բնույթի վատորոշման պահն է: Հին Կտակարանում Չայնը և Բանը Ադամին երկյուղի մատնելով՝ ուսուցանում է, մինչդեռ Նոր Կտակարանում Չայնի և Բանի հանդիմանող այդ խստությունը փոխարկվում է «դարձի» կոչի և «խոստումի»: Հին Կտակարանում հանդես է գալիս օրենքի Չայնը և Բանը (արթնացում, երկյուղ և ուսուցում—սերտում), իսկ Նորում (դարձ և խոստում)՝ Շնորհքը: Ուրեմն, այդ Չայնը ոչ թե օդի բախումից ծնված հնչյուն է, այլ՝ փրկության գերագույն խորհրդով ակաղձուն բնապանցական իրողություն. Չայն, որ արթնացնում ու դարձի կոչ է անում և Բան, որ ուսուցանում ու խոստանում է:

---

[9] *Տե՛ս Ю. А. Шичалин,* «Третий вид» у Платона и материя-зеркало у Плотина, «Вестник Древней Истории», 1978, № 1, с. 154—159.

[10] Նույն տեղում, էջ 156:

[11] Նույն տեղում, էջ 159:

[12] *Տե՛ս П. Минин,* Главные направления древнецерковной мистики, «Богословский вестник», 1913, № 5, с. 170.

[13] *Шичалин, Նշվ. աշխ., էջ 159,*

[14] «Սրբոյ հօրն Եւագրի Պոնտացւոյ վարք և մատենագրութիւնք...», աշխատ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1907 (Դ հարիւրատրք՝ ԾԲ), էջ 184:

[15] «Սրբոյ հօրն մերոյ երանելւոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք», Վաղարշապատ-Էջմիածին, 1894, էջ 109:

[16] *Համմ. Вл. Лосский,* Боговидение в Библейском образе мысли и богомысли отцов первых веков, «Богословские труды», вып. 18, М., 1978, с. 127: Աստվածաշնչական, հայրախոսական այս գաղափարի նկատելի ազդեցությամբ է ջարդվել նաև Ներսես Շնորհալու Մատթեոսի մեկնության հետևյալ հատվածը. «...զոր օրինակ՝ որք մաքուր հայելեաւ տեսանեն զարեգական, թէպէտև ոչ յերկին նայեցեալ, սակայն հայելոյն ճառագայթիւքն նշմարեն զբոլորակութիւն լուսոյն. նոյնպէս և մեք՝ թէպէտև յանմերձենալի բնութիւն Աստուծոյ նայել ոչ կարիցեմք, այլ թէ մաքրեմք զկերպարանն առ մեզ յախտէ ի մեզ ինքեանս զխնդրելին տեսանեմք», «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին որ ըստ Մատթէոսի արարեալ ի սրբոյն Ներսիսէ Շնորհալւոյ...», Կ. Պոլիս, 1825, էջ 96:

Քրիստոսաբանության հետ անխզելիորեն կապված է Խաչի աստվածաբանությունը: Վկայակոչելով սուրբգրային «Չի պարտ է ամենեցուն դառնալ և ելանել ի Խաչն Քրիստոսի, այր է ամենեցուն կարգեալ Բանն» (Ա Կորնթ. Բ 2) բառերը՝ հեղինակը գրում է. «Ոչ փայտեղէն խաչին ասէ, այլ՝ ինքն Բանն կոչէ Խաչ»[16ա]: Այս միտքը վավերացվում է Եփրեմ Ասորու հետևյալ բառերով. «Այն, որ ոչ գիտէր վշեղս, վասն մեր մեղս արար, այսինքն՝ մարմինն Խաչ արար», որին հետևում է հեղինակի եզրակացությունը. «Ուրեմն, Խաչ կչարչարեալ մարմինն Քրիստոսի կոչէ»: Խնդրո առարկա հատվածում ակնհայտ է Խաչի աստվածաբանական երկփեղկումը: Մի դեպքում այն, լինելով հայտնութենական իրողություն, Քրիստոսի ոգեղեն համարժեքն է, այսինքն՝ Բանը (λόγος), մեկ այլ դեպքում ակնարկելով «չարչարանաց» և վոհաբերումի խորհուրդը՝ Քրիստոսի մարմինը: Տերունական «որ ոչ առնու վխաչ իւր և գայ վկնի իմ, ոչ ժառանգեսցէ (№№ 1007, 3795 ձեռագրերում՝ ծանիցէ) վարքայութիւն իմ» (Մատթ. ժ 38) խոսքը նշանակում է Աստուծո Բանի (Խոսքի) հետ նույնացած Քրիստոսը կրել և հետևել Բանի վարդապետությանը:

Խաչի իմաստային երկփեղկումը կատարվում է հոգևոր և նյութական մակարդակում ևս: Եթե խաչի խոտորնակ փայտը խորհրդանշում է «վբնութիւն մարդոյն առնայնեալ», ապա «ուղիղ» փայտը, «յորում խաչեալս եմ», նույնանում է Քրիստոսի հետ: «Չի փայտակերտ ձեւացեալ խաչին,—գրում է հեղինակը,—միայն աւրինակ և նմանութիւն ճշմարտութեան ասաց գաղափարիլ: Իսկ ճշմարիտ Խաչ՝ վնոյն Ինքն՝ վԲանն ի Հօրէ»: «Փայտակերտ», «ձեւացեալ» խաչը սոսկ «օրինակ և նմանութիւն» է ճշմարտության: Այն լոկ ճշմարտության գաղափան է և ոչ՝ բուն ճըշմարտությունը: Վերջինս լինելով Հոր Բանը կամ Խոսքը, նույնական է «ճշմարիտ», «ստոյգ» Խաչին: Այստեղ ակնհայտ է մի կողմից «օրինակ, նմանութիւն, գաղափար» բառերով և մյուս կողմից «ճշմարտութիւն» բառով հատկանշվող հասկացությունների հակադրումը: Եթե «օրինակ, նմանութիւն, գաղափար» բառերով բնութագծվում է միայն «փայտակերտ», «ձեւացեալ» խաչը, ապա «ճշմարտութիւն» բառով շեշտվում է Խաչի և Աստուծո Բանի կամ Խոսքի նույնականությունը: Այսպիսով, Խաչի մեջ նկատված այս օրինակ հակադրությունը գոյաբանական («ճշմարտութիւն») և իմացաբանական («օրինակ», «նմանութիւն») կողմերի հակադրություն է: Մի կողմից Խաչը գոյաբանական համարժեքն է Աստուծո Խոսքի՝ Քրիստոսի, մյուս կողմից՝ Նրա իմացաբանական համարժեքը: Իմացաբանական մակարդակում խաչը «օրինակ, նմանութիւն» կամ «գաղափար» է, այսինքն՝ **խորհրդա-նշան,** իսկ գոյաբանականում՝ «ճշմարտութիւն»՝ **խորհուրդ:** Այս միտքը հաստատվում է դարձյալ Պետրոսի վկայաբանության համապատասխան մասի արձագանքը հանդիսացող ճառի հետևյալ տողերով. «Եւ արդ. միայն խաչ թուի ինչ ձեզ, որ երեւիդ այժմ, այլ, որ ի դմա ծածկեալ և ահաւոր վաւրութիւն, ի վեր քան վամենայն վաւրութիւնս, վի վամենայն արարածս բարձեալ կրէ յինքեան»: Հատվածս, որ համահունչ է «Բարձրացուցէք»-ի «Այսուհետև, որ ոք հաղորդեսցի համբուրելով արժանացեալ, ոչ իբր ի լոկ խաչ, այլ իբր ի ստուգապէս նոյն Ինքն ահաւոր վօրութիւն աստ բևեռեցելոյն Աստուծոյ»[17] պատգամին, երևան է հանում Խաչի առարկայական և խորհրդապաշտական կողմի հակադրությունը: Խաչն, իբրև քառաթև նյութական առարկա («միայն խաչ թուի ինչ ձեզ որ երեւիդ»), նշան է, սակայն, որպես Բանը կրող առարկա («ի դմա ծածկեալ է ահաւոր **վաւրութիւն»,** ուր ընդգծյալ բառը, խորհրդապաշտական իր խորքում, համարժեք է Բանին)՝ հայտնութենական իրողություն: Այսպիսով, Խաչը հայտնության նյութական դրսևորումն է և, որպես այդպիսին, երկփեղկված իրողություն: Հայտնության՝ գոյաբանության (խորհրդի) և նյութի՝ իմացաբանության (նշանի) միջև առկա այս վիհը կարելի է միայն հավատով վերացնել՝ ընդունելով Քրիստոսի շնորհիվ կենսալրված Խաչի փրկագործող վորությունը:

Խաչը նաև հակօրինական (անտինոմիկ) իրողություն է: Վկայակոչելով Գաղատ. Բ 19. «Ես օրինակաւ օրինացն մեռայ, վի Աստուծոյ կեցից և ընդ Քրիստոսի ի Խաչ ելից» բառերը՝ Անանիա վարդապետը գրում է. «Արդ. տես ի նմին մարմնի վմեռելութիւն և աստուածային կեանս վուգընթաց... Ահաւասիկ Խաչ և կեանք վուգադրեալք ...ահաւասիկ ճշմարիտ մեռելութիւն և ստուգապէս կեն-

[16ա] Խաչը և Բանը համարժեքվում են Դավիթ Անհաղթին վերագրվող «Ի Սուրբ Խաչն Աստուածընկալ» (որ առավելապես հայտնի է «Բարձրացուցէք» անվամբ) ներբողում ևս, ուր խոսքն ուղղելով Խաչին՝ հեղինակը գրում է. «...կատարելապէս Աստուած Բան անճառելի տպատրեալ, վմի և վնոյն ինքն տէրունեան սուրբ մարմինն աստուածութեամբ միաւորելովն ի քեզ բարձեալ կրեցէր»: Մի այլ տեղ կարդում ենք. «Մի և նոյն Ինքն անպարագիծ Աստուած Բանիւ ձևացեալ». տես «Կորիւն վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի եւ Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833. էջ 114:

[17] Նույն տեղում, էջ 107:

դանութիւն»: Խաչի մեջ կենտրոնացված է կյանքի և մահվան հակադրամիասնությունը. կյանք, որի մեջ մահ կա և մահ, որի մեջ բնակվում է հավիտենական Կյանքը: Խաչի հակօրինական բնույթը լավագույնս բացատըրվում է «Բարձրացուցէք»-ում. եթե Խաչն, իբրև «ձևական» առարկա, է «գործի սպանսան», ապա, որպես «իմացական» իրողություն, «է գործի կենաց»: Միտք, որ ընդգծվում ու ամբողջացվում է «Եւ հայեցուցանէ առ մահ ձև սորա և առ կեանս՝ վօրութիւն սորա»[18] բառերով:

Այսպիսով, Խաչ=Աստուծո Բան=Քրիստոս =Մահ=Կյանք, իր բնույթով գերապանցապես գոյաբանական, վուգահեռը Խաչի աստվածաբանության կորիկն է:

Ճառն աչքի է ընկնում արևելաքրիստոնեական խորհրդապաշտության հետ ունեցած իր առնչությամբ: Այդ են հաստատում նրա հետևյալ տողերը. «Եւ ընդ Պետրոսի յառեալ հոգւոյ ակամբն՝ միշտ նկատել կՔրիստոս առաջի աչացն, գոհութեամբ խաւսել ընդ նմա ոչ շրթամբք այսուիկ, որ յարւեստից շարժեալ բայից շարադրութեամբ մերձանալուք կնոր անձնից ախտից տրամադրութիւն արտաբերեալ առաջարկութեամբ [յ]ատաւոր շարժմամբ և ոչ բերանով, որ սուտ և ճշմարիտ ելանէ: Այնու բարբառով գոհացայց կքէն, որ **լռութեամբ իմանի և նովին տեսանող հոգւոյ ակամբ, որ աշխարհիս գոյ անգիտելի»:** Բերված հատվածն, իր հռետորական ծավալմամբ, Պետրոսի վկայաբանության համապատասխան մասի[19] ընդարձակ տարբերակն է: Ճշմարիտ աղոթքը, հոգևոր խոկումը իրականացվում է ոչ թե քերականական արվեստի օրենքներով գործող «շրթամբք», այլ՝ լռությամբ ընկալվող բարբառով ու այս աշխարհի համար անմատչելի «տեսանող հոգւոյ ակամբ»: Այստեղ նկատառելին ընդգծված բառերն են: «Լռութեամբ իմանի» արտահայտությունը վաղ քրիստոնեական խորհրդապաշտական մշակութաբանության կարևորագույն բաղադրատարրի՝ «խոսուն լռության» բառային ձևակերպումն է: Աղոթքի այսօրինակ ընկալումը, որ հակադրումն է հելլենիստական բավմաբարբառ պերճախոսության, որոշակիորեն աղերսվում է, կրոնական փորձով աստվածաբանական սահմանումի ուժ ստացած, աղոթական հայտնի սկզբունքին: Աստվածության հետ խորհրդական հաղորդակցումի այս պահը լավագույնս բնորոշվում է Դիոնիսիոս Արիսպագացու հետևյալ տողերով. Աղոթքի, հոգևոր հայեցողության պահին «մենք խորասուզվում ենք խավարի մեջ, որը վեր է մտքից, և այստեղ մենք ձեռք ենք բերում ոչ թե համառոտաբանություն, այլ՝ լիակատար անբարբառություն»[20], որն «աշխարհիս գոյ անգիտելի»: Այս կապակցությամբ հայրերից մեկը նկատում է. «Իմացությունն ու հայեցողությունը... իրենց տեղում և ժամանակին գերապանցում են ամեն տեսակ բառային նկարագրություն»[21]: Այսպիսով, անբարբառ, լուռ խոսքը խորհըրդական հպումի (ἐπαφή), հոգևոր հաղորդակցումի էական հատկանիշն է: «Հոգւոյ ակամբ» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ աստվածության հետ լռին հաղորդակցումն իրականացվում է ոչ թե այսրաշխարհային բանաքննությամբ, այլ՝ այն պահից, երբ, ըստ Մակարիոս Եգիպտացու, հոգին ամբողջապես վերածվելով «համակ աչքի» և «համակ լույսի», սնվում է Ս.-Հոգու «երկնային կերակուրով»[22]: Սա նշանակում է, որ այդ հաղորդակցումը իրականացվում է գերզգայական հայեցողությամբ, որովհետև, համաձայն Բարսեղ Կեսարացու, «միայն Աստծուն հավատքով փնտրող» **«հոգին աչք ունի,** որ կարող է փընտրել և **տեսնել զգայականի համար անտեսանելին»**[23]: Ելնելով «Միտք ակն է հոգւոյ»[24] սահմանումից, որ յուրովի համերաշխվում է Պլոտինի այն դատողությանը, ըստ որի միտքը տեսանող տեսողության որոշ սեռ է[25], պետք է արձանագրել, որ «հոգւոյ ակամբ» արտահայտությունը նշանակում կամ մատնանիշ է անում բնապանցական միտքը, որին խորթ է կենցաղային տրամաբանությանը հատուկ առարկայացումը:

Խորհրդապաշտական այս պահի հետ են աղերսվում նաև ճառի հետևյալ տողերը.

---

[18] Նույն տեղում, էջ 105:

[19] Թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց, էջ 55:

[20] *Տե՛ս С. С. Аверинцев,* Поэтика ранневизантийской литературы, М., 1977, с. 139, *Համմ. П. Минин.* նշվ. աշխ., էջ 160:

[21] *Տե՛ս В. Д. Сарычев,* Святоотеческое учение о богопознании, «Богословские труды», сборник 3, М. 1964, с. 52.

[22] **Минин,** նշվ. աշխ., անդ, 1914, № 6, էջ 321: **Сарычев,** նշվ. աշխ., էջ 57: Ինչպես տեսանք, հոգին աչքի է նմանեցնում նաև Պլոտինն իր Էնեադներում, այն էական տարբերությամբ, որ նրա հայեցողության առարկան ոչ թե Աստված է, այլ՝ Միտքը. Шичалин, նշվ. աշխ., էջ 151:

[23] **Сарычев,** նշվ. աշխ., էջ 48: «Աստվածասեր միտքը,—ասում է Անտոն Թեբայեցին,—հոգու լույսն է: Ում միտքը աստվածասեր է, նա լուսավորված է նաև սրտով և Աստծուն տեսնում է իր մտքով». նույն տեղում, էջ 49—50:

[24] Տե՛ս ՆԲՀ, Ա, էջ 24 Հմմտ. «Բարձրացուցէք», անդ. էջ 112:

[25] **Шичалин,** նշվ. աշխ., էջ 153:

«Յամենայնի վգայնոցս որոշեցէք վանձինս ձեր, վի հոգին է ստեղծուած ըստ պատկերին Աստուծոյ և վմարմին ունի գործի առ կենցաղս, որք ոչ են ճշմարիտք, այլ՝ ստուերք սնոտի և ունայնութեան կենցաղ»: Հոգևոր իրականություններին հաղորդակից լինելու համար անհրաժեշտ է վերկենցաղային, վերերկրային կյանքով ապրել՝ վատվելով «վգալի կենաց» խորհուրդներից[26], որովհետև կենցաղայինը, ժամանակավորը սնոտի ստվերներ են: Երևութական, կեղևակարծ պատկերները միտքը շեղում են ճշմարիտ հայեցողությունից: «Արդ, խցեք վաչս ձեր յերեւելի տեսութեանցս,—պատվիրում է հեղինակը,—վի մի պատրեալ խաբիցիք ի սնոտիսս»: Հանուն հոգևոր կեցության նյութականի այսօրինակ ժխտումը արևելաքրիստոնեական խորհրդապաշտության էապես կարևոր պահերից մեկն է դրսևորում: Հոգևոր կյանքի երաշխիքը ներքին սրբությունն է, որ ձեռք է բերվում մարդկային հոգու կողմից Ս. Հոգու ընկալմամբ: Այն իրականացվում է կեցության նյութական կողմի «բացառիկության» հաղթահարմամբ[27]: Ըստ Գրիգոր Նյուսացու, մեղսալից խորհուրդներից վատվելը ոչ միայն նյութի նկատմամբ կրքի հաղթահարումն է, այլև՝ բուն նյութից հրաժարումը: Եվ որքան հետևողականորեն է այն կենսագործվում, այնքան մարդը մերձ է իր նախասկզբնական մաքրությանը: Որպեսզի վերականգնվի աստվածային կերպարի այդ նախասկզբնական մաքրությունը, մարդը պետք է «դուրս գա բովանդակ երեվութականից», «գտնվի նյութական աշխարհից դուրս», «բովանդակ աշխարհից վեր». «ձերբապատվի երկրավոր կեղևից», «հրաժարվի մարմնական ծածկույթից»[28]: Խորհրդապաշտական այս տեսության որոշակի արձագանքն են Անանիա վարդապետի «Յամենայնի վգայնոցս որոշեցէք վանձինս ձեր», «Արդ՝ խցէք վաչս ձեր եղեւելի տեսութեանցըս» պատգամները, որոնք խորհրդական կեցության պայմանն ու եարշխիքն են:

Վաղ հայրախոսական մշակութաբանության հետ որոշակի աղերս է ենթադրում «գործակից ունելով վՔրիստոս ի հանդիսի մարտիս» արտահայտությունը: Կյանքի պատերազմում պետք է առաջնորդ ունենալ Քրիստոսը, որ ադամորդու հավատարմագույն գործակիցն է: Ի սեր Քրիստոսի պայքարի ընկալումն իբրև մարտահանդես («ի հանդիսի մարտիս») համաբնույթ է վաղ հայրախոսական ջատագովական սկզբունքին[29]: Հալածանքն ու վրկանքը անմռունչ տանող նահատակները, Կիպրիանոս Կարթագենացու որակմամբ, «փառավոր մարտերում Աստուծո վինվորներն են»[30]: Մարմնական նահատակման գովքը, որ հատուկ էր քրիստոնյաների դեմ հարուցված համընդհանուր հալածանքի շրջանին, ավելի ուշ, քրիստոնեության ընդունումից և պաշտոնականացումից հետո, իր տեղը վիջում է հոգևոր նահատակության տարփողմանը: Այսօրինակ տարփողման ամենավառ դրսևորումներից են «Յաճախապատում»-ի հետևյալ տողերը «Զի որք ճըշմարտութեամբ և անարատութեամբ և անբիծ սիրով նահատակին ընդդէմ չար ցանկութեանցն և ամենայն վնասակարաց յաղթող լեալ վմարտիրոսացն առնուն պսակն»[31]: Ի հակակշիռ ուշ անտիկ շրջանում միթրաիստական գաղտնածիսության մեջ ներկայացված վինվորի, իբրև ռավմիկի, խիստ նեղ, վուտ առարկայական ընկալման, քրիստոնեության մեջ Քրիստոսի հետ նույնացած Խաչի «նշանի տակ պատերազմելը ընկալվում էր որպես համամարդկային ճակատագրի հարացույց»[32]: Այս կապակցությամբ հատկանշական է Որոգինեսի հետևյալ միտքը. «Զրահ ունի արտաքին մարդը, (զրահ) ունի նաև ներքին մարդը: Ով մարտնչում է ըստ իր ներքին մարդու (հմմտ. Եփես. Գ 16), ծածկվում է Աստուծո զրահով, որպեսզի կարողանա դիմակայել սատանային»[33]: Ուրեմն մարտիրոսացում է ոչ միայն մարմնական վրկանքներին տոկալը, այլև՝ վանապան կենցաղային, այսրաշխարհային գայթակղություններին դիմադրելը ու հոգևոր մտասևեռումի մեջ անհողդողդ մնալը: Քրիստոնյա մարտիկի ոգեղեն պայքարի այս ընկալման հիմքում է ընկած ճառի հետևյալ արտահայտությունը:

Ինչպես միջնադարի շատ երկերում, այստեղ ևս արժանին է հատուցվում դավանաբանությանը: «Զնոյն բան ասաց,—կարդում ենք ճառում,—մի և միայն ձայն Աստուծոյ և **ոչ յերկուս բաժանեաց»:** Ընդգծված բառերը որոշակիորեն հայտանշում են Քրիստոսի, իբրև Բանի, մեկ բնության վերաբերյալ Հայ

[26] Ձեռ. № 2039, թ. 25ա հմմտ. **Минин,** նշվ. աշխ., անդ, 1914, № 9, էջ 49—50:

[27] **Минин,** նշվ. աշխ., անդ, 1911, № 12, էջ 825:

[28] **Минин,** նշվ. աշխ., անդ, 1913, № 5, էջ 167—168:

[29] *Տե՛ս В. В. Бычков,* Эстетика Поздней антично сти. II—III вв., М., 1981, с. 144—6.

[30] Նույն տեղում, էջ 144: Այս է պատճառը, որ Քրիստոսի տնօրինական փրկագործության կիսկակետը հանդիսացող Խաչը «Բարձրացուցէք»-ում որակվում է որպես «առաքելոց պարծանք» և **«մարտիրոսաց պսակ».** անդ, էջ 117:

[31] «...Յաճախապատում ճառք», էջ 111—112:

[32] *Аверинцев,* Նշվ. աշխ., էջ 125:

[33] Նույն տեղում:

Առաքելական Եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքը:

Ճառը հրատարակվում է ըստ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի № № 1007 (=A), 3795 (=B), 2039 (=C) ձեռագրերի[34]: Տոնադատակում բերվում են իմաստային որոշ կարևորություն ունեցող տարընթերցումները, ինչպես նաև՝ Պետրոս առաքյալի վկայաբանության համապատասխան հատվածները՝ **Վկա** համառոտագրությամբ:

[34] Ձեռագրերի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս Օ. Եգանյան, Ա. Ձեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 457, 1086, 706:

ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Ի ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԿԱՏԱՐՄԱՆՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻ

A39ա B35բ C24բ

«Իսկ երանելին Պետրոս հասեալ ի տեղի կտակարանն»[1] պատարագիլ ի վերայ Խաչին Հաւրն երկնաւորին ի հոտ անուշից: Եւ կացեալ առաջի Խաչին՝ լցեալ Հոգւովն Սրբով, կամեցեալ յայտնել պ//խորհուրդ Խաչին՝ պայտնեալն նմա ի Տեառնէ առ որ մերձն կայր յայտնի տեսլեամբ Հոգւոյ նորա աներեւութացեալ, և արութեամբ կոխեալ վերկիւղ մահու՝ հրամայեաց կախել զինքն գլխիվայր: Եւ սկսաւ խաւսել առ մերձ եկեալսն ի վերայ բարձրաբերձ // բեմի՝ հրատարակելով ի լսելիս տեսարանին զծածկեալ խորհուրդ Խաչին, զոր յառաջն ոչ կարէին լսել, այժմ ամենեցուն ի զղջումն եկեալ, լցեալ Հոգւովն Սրբով, կարացեալ ի միտ առնուլ զիմաստութիւն Հոգւոյն, որ ի նմա խաւսէր, զի որպէս ճառագայթք արեգականն տպաւորեալ ի ջինջ հայելւոջ և անտի նշոյլս արձակելով, վմերձ եկեալսն լուսաւորեն: Սոյնպէս և Պետրոս. ուռճացեալ, լիապատար լցեալ Հոգւովն Սրբով, արտաւիայլեալ լուսովն լնոյր զշրջապատեալ ժողովուրդսն, և վասն այնորիկ ասէր. արդ լուարուք լուսաւորեալքդ Հոգւով զայն, ինչ «զոր յառաջն ոչ կարէիք[2] լսել կամ իմանալ»[3]: Այսպէս և առ մարգարէիքն լինէր. յորժամ մարգարէքն լնուին Հոգւով, արժանաւորքն, որ մերձ լինէին, ընդ նոսին լնուին Հոգւով[4]: Որպէս ընդ Դաւթայ երգեալն զնուագս սաղմոսաց Ասաբ և Դիդդովմ և այլ բազումք լնուին Հոգւով, սոյնպէս և ի լնուլն Պետրոսի Հոգւով, լցան ամենեքեան Հոգւովն // Սրբով, որպէս ի վերնատանն անդր: «Եւ կացեալ Պետրոս առընթեր Խաչին՝ սկսաւ ասել այսպէս. ո՛վ անուն Խաչի, ծածկեալ խորհուրդ»[5], զի չչարչարանաց ունի զխորհուրդ անուն Խաչս, և չարչարանքն սատակիչ են ախտից: Ըստ այնմ, թէ «հին մարդն մեր խաչակից եղեւ նմա, և որ չարչարի մարմնով, արդարանայ հոգւով, զի որ մեռանի մարմնով, արդարացեալ է ի մեղաց, և եթէ մեռաք ընդ նմին և կեցցուք»*: Ահա մահ և կեանք զոյգընթացք ի միասին գումարեալք, ի միում ենթակային վարին[6]: Այս է անուն Խաչին՝ մահացուցիչ մահու և մահաբեր ախտից և կենագործող հոգւոց: Վասն որոյ և ասէ. «ո՛վ չնորհ անճառելի ի վերայ Խաչին ասացեալ»[7], ի նմանէ մահ բխեալ, և մահացուցիչ մահու և կենաց աղբերացուցիչ, մահացելոցս կենագործիչ, զի նոյն անուն Խաչի զմահ կենդանի մեռուցանէ և, զըմբռնեալսն ի նմանէ, կենագործէ և կորզէ ի կեանս անապականս: Այս էր խորհուրդ ծածկեալ Խաչին եւ չնորհք անճառելի//ք՝ յայտնեալ ի նմանէ[8]: «Ո՛վ բնութիւն մարդոյ՝ մեկուսանալ յԱստուծոյ ոչ կարացեալ»[9]: Վասն բն//ական ունելոյ զսերմնական[10] Բանն

B36բ A40բ

[1] Վկա, էջ 53 տ. 19—20 (Տողատումը մերն է—Հ. Ք.): «Իսկ սուրբն Պետրոս հասեալ ի տեղին, ցածոյց...»: [2] A կամէիք: [3] Վկա, 53 տ. 36. «յորժամ կարէ ոք յառաջագոյն լսել չկարացեալ...»: [4] A չիք՝ արժանաւորքն... լնուին Հոգւով: [5] Վկա, էջ 53 թ. 25. «Երթեալ այնուհետև եկաց առ ընթեր Խաչին և սկսաւ այսպէս...»: [6] A ընթակային վայրի: [7] Վկա, էջ 53 տ. 29—30. «ո՛վ անճառ չնորհ ի վերայ անուան Խաչիս ասացեալ»: [8] C չիք՝ Այս էր խորհուրդ... ի նմանէ: [9] Վկա, էջ 53 տ. 31—32. «Ով բնութիւն... կարացեալ»:

* Հռոմ. Զ 6—8:

ի բնութեան, տնկեալ ի ստացողէն, որպէս մանկանցն առ ծնաւղսն, ոչ գիտողաբար բնականապէս գթացեալ առ ծնողն[10]՝, այլ բնաւորաբար շարժեալ հարկաւորաբար վբնութիւնս ունելով մշտաջարժ խաղալ յայսոսիկ: Ապա ուրեմն՝ բնութեամբ ունէր մարդն պարախաղաց շարժութիւն յառաջին պատճառէն գոյացողաբար յարամնացեալ ի գոյութեանս: Վասն որոյ հարկաւորաբար ունի շարժութիւն առ սկզբնատիպն վերաբերիլ, և ոչ կարացեալ մեկուսանալ, ընդ որում ըստ պատկերին ստեղծաւ: Սոյնպէս և սկզբնատիպն ոչ կարացեալ ժուժել կամ հեռանալ ի պատկերէն իւրոյ տարամերժիլ մեկուսութեամբ[11]: Վասն որոյ և նա բնականաբար[12] ունելով պարախաղաց շարժմունս գթոյ առ տիպ պատկերին իւրոյ, այլ՝ հետեւողաբար բուռն հարեալ[13], միաւորեաց յինքեան անճառ միաւորութեամբ եւ խառնեաց յիւրն բնութիւն՝ անարձակ կապակցութեամբ յարամնացեալ: Եւ արդ. լուր յաջորդացն՝ վինչ ասէ հարստահարեալն ի սիրոյն Քրիստոսի. «բռնադատեմ զքեզ ա[յ]ժմ ի կատարածիս»[14] եղեալ, ո՛վ անձն իմ,
A41ա խաչակցիլ ընդ Քրիստոսի, և բռնաբար յափշտակե//լ վարքայութիւն՝ գործակից ունելով զՔրիստոս ի հանդիսի մարտիս[15]: Եւ արդ. ո՛վ ծածկեալ խորհուրդ Խաչի, յայտնեա՛ այժմիկ, վի ոչ ժուժեմ վհին խորհուրդ Խաչին վիակել ի յոգւոջ իմում, վի խորհուրդ Խաչին ծածկեալ էր յաւիտեանս առ Աստուծոյ, որ վամենայն ինչ արար: Եւ արդ. «միայն Խաչ թուի ինչ ձեզ, որ երեւիդ այժմ»[16], այլ, որ ի դմա ծածկեալ է ահաւոր վաւրութիւն, ի վեր քան վամենայն վաւրութիւնս, վի վամենայն արարածս բարձեալ կրէ յինB37ա քեան//: Եւ այժմ ծանուցից ձեզ վանճառ խորհրդոյն վաւրութիւն, վոր յառաջն ոչ կարէիք լսել և տանել: «Այժմ ի կատարածիս լուարուք ինձ: յԱմենայնի վգալի կենացս որոշեցէք վանձինս ձեր»[17], վի հոգին է ստեղծուած ըստ պատկերին Աստուծոյ և վմարմին ունի գործի առ կենցաղս,
C25բ որք ոչ են ճշմարիտք, այլ՝ ստուերք// սնոտի և ունայնութեան կենցաղ: Արդ մի՝ վբաղեսցի հոգին ի ձեռն վգայութեանցս կապիլ ընդ կենցաղս և ի սնոտիս վբաղնուլ, վի մի տարամերժեսցի ի ճշմարիտ կենացն: Այլ՝ ի բաց կացէք յերեւելեացս, որ են պատրողք[18] վգայութեանցս: Արդ. «խցէք վաչս ձեր յերեւելի տեսութեանցս»[19], վի մի պատրեալ խաբիցիք ի սնոA41բ տիսս, վի մի կա//խարդեալ կապիցիք ի լուր սնոտի՝ ոչ կարացեալ ընդունել վլուր Բանին ճշմարիտ վարդապետութեան: Թաքուցէք եւ պայտնի գործս ձեր, որ ի սնոտի փառս վերաբերէ վձեզ, վի մի՛ ի վայր կործանեսջիք վայն, որք ինեւ եղեն ճշմարտութեան ծանուցումն և վամենայն խորհուրդս փրկութեան ծանիջիք ի յայտնութենէ Հոգւոյն, վոր ընկալայք, մի աւտարանայք՝ բացամերժելով վգիտութիւն Հոգւոյն, վոր ընկալայք: «Զի պարտ է ամենեցուն դառնալ և ելանել ի Խաչն Քրիստոսի, որ է ամենեցուն կարգեալ Բանն»[20]: Ոչ փայտեղէն խաչին ասէ, այլ ինքն վԲանն կոչէ Խաչ: Որպէս եւ Եփրեմ ասէ յայն բանի, թէ «այն, որ ոչ գիտէր վմեղս, վասն մեր մեղս արար, այսինքն՝ վմարմինն Խաչ արար», ապա ուրեմն՝ Խաչ վչարչարեալ մարմինն Քրիստոսի կոչէ: Եւ մեվ ասէ. պարտ է դառնալ հեջտասիրութենէ և նմանիլ խաչեալ մարմնոյն Քրիստոսի: Որպէս Եւագրիոս մեվ ուսուցանէ, թէ «մարմինն Քրիստոսի՝ գործք արդարութեան»: Որպէս Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս սահմանեաց, թէ «որ ոչ առնու վխաչ իւր եւ գայ վկնի իմ, ոչ ժառանգեսցէ[21] վարքայութիւն իմ»**:

---

[10] C վսերմն: [11] C մերժել հեռաւորութեամբ: [12] C բանականաբար: [13] AB հարկանել: [14] Վկա, էջ 52 տ. 32—33. «բռնադատել զքեզ աստ ի կատարածի այժմիկ»: [15] C հանդիսարանիս փխ ի... մարտիս: [16] Վկա, էջ 53 տ. 34—35. «Խաչս մի այսպէս թուեսցի ձեզ որպէս երևիս...»: [17] Վկա, էջ 53 տ. 35—54 տ. 2. «...մանաւանդ յորժաս կարէ ոք յառաջագոյն լսել չկարացեալ: Ի վերջին ժամանակս և ի կատարածի եղեալ իմ, լուարուք ինձ. «Յամենայնի ի վգալեացս որոշեցէք վհոգիս ձեր, յամենայն երևելեացս, որ չէ ճշմարիտ, ի բաց լերուք...»: [18] A պտուղք: [19] Վկա, էջ 54 տ. 3. «Խցէք վաչս ձեր յերեւելեացս, խցէք եւ վշաւշափելի ականջս ձեր»: [20] Վկա, էջ 54 տ. 34—35. «...քանզի պարտ է ելանել ի Խաչն Քրիստոսի, որ կարգեալ Բանիւ միայն» հմմտ. Ա Կորնթ. Բ 2: [21] AB ծանիցէ:

** Մատթ. ժ 38:

B37բ Ապա ուրեմն՝ վկիրս մեռելութեան կոչեաց Խաչ, // վոր ասաց, թէ պարտ
է ելանել ի Խաչ, ըստ այնմ, թէ «մեռաք ընդ Քրիստոսի, ընդ նմին եւ
A42ա կեցցուք»***: Խաչ ասէ// վկարգեալ Բանն, մի եւ միայն, վորոյ ասէ Հո-
գին Սուրբ. «վի՞նչ է Քրիստոս. Բան եւ Չայն Աստուծոյ»: Արդ. հայեաց
ի ճշմարտութեան բանն հաւատոյ, վի վոր Խաչ ասաց, որ են չարչարանք-
քըն Քրիստոսի, վնոյն Բան ասաց մի եւ միայն Չայն Աստուծոյ[22] եւ ոչ
յերկուս բաժանեաց, այլ վԲանն ասաց Խաչ, եւ վնոյն Բան ասաց Հոգին
Սուրբ վՔրիստոս: «Չի նոյն Բանն իցէ ուղիղ փայտս, յորում խաչեալս
եմ, եւ խոտորնակ փայտիս՝ պբնութիւն մարդոյն առձայնեալ ասաց. ո՛վ
հրաշից մեծի խորհրդոյն»[23]. վի փայտակերտ ձեւացեալ Խաչին միայն աւ-
րինակ եւ նմանութիւն ճշմարտութեան ասաց գաղափարիլ: Իսկ ճշմա-
րիտ[24] Խաչ վնոյն Ինքն վԲանն ի Հաւրէ ասաց: Եւ արդ. պարտ է մեզ
բառնալ ի կրից կենցաղոյս եւ բեւեռել ընդ Բանին Աստուծոյ անբաժանա-
բար, ըստ առաքելոյ. «Ես աւրինակաւք աւրինացն մեռայ»****: Եւ արդ.
տես ի նմին մարմնի վմեռելութիւն եւ աստուածային կեանս վուգընթաց,
վի Աստուծով կեցից եւ ընդ Քրիստոսի ի Խաչ ելից*****. Ահաւասիկ Խաչ
եւ Կեանք վուգադրեալք եւ «կենդանի ոչ եմ ես, այլ կենդանի է յիս Քրիս-
տոս»******: Ահաւասիկ ճշմարիտ մեռելութիւն եւ ստուգապէս կենդանու-
A42բ թիւն: Ապա ուրեմն՝ որ ըստ ի//նքեան կայ յայսմ կենցաղոյս, ստուգապէս
մեռեալ է յայնմ կենացն եւ ի Խաչն Քրիստոսի ելեալ: Վասն որոյ եւ վաւ-
րինակն յայտնի եցոյց ի տարացուցչէ Խաչին: Ասէ. ուղիղ փայտս Բանն
է, որ ոչ խոտորեցաւ ի չար եւ ոչ գայթակղեալ անկաւ, այլ՝ եկաց կանգ-
նուն՝ հաստատեալ յերկրի: Չի թէպէտ վմեղս ամենեցուն եբարձ, այլ ինքն
B38ա ոչ ախտացաւ, որպէս ասաց Յովհաննէս, // թէ «չեմ բաւական լուծանել
վխրացս կաւշկացն նորա»*******, վի եւ ոչ իսկ կապեցաւ ի նա դուվնա-
քեա գիծ մեղաց: Ապա ուրեմն՝ մարդկութիւնս բոլորեալ, սկսեալ ի նա-
C26ա խաստեղծէն, գլորեալ գայթակղեցաւ լայրծող մեղաւքն,// վարկուցեալ, յեր-
կիր անկաւ, վորս աւրինակեաց խոտորնակ փայտին, որ ոչ կարեաց կալ
կանգուն, ըստ բնութեան, այլ՝ անկեալ դնի յերկիր խոնարհեալ: Ապա
ուրեմն՝ երկրորդ Ադամն միայն եկաց կանգուն՝ բնութեամբ անխոնարհելի: Եւ վասն անկանելոյն ի վիհի կորստեան, խոնարհեցաւ որպէս
վբուն Խաչին, եւ վանկեալ բնութիւնս մեր բեւեռեաց ի Խաչին, ընդ Ին-
քեան, որպէս վփայտն խոտորնակ: Դարձեալ կանգնէ ընդ Ինքեան, բարձ-
A43ա րացոյց վանկեալն գերագոյն քան վերկինս՝ // յիւրն հանելով վբարձրու-
թիւն վանկեալքն ի ստորինս, որպէս ասաց «բեւեռն դարձն եւ ապաշխա-
րութիւն մարդոյն է»[25], որ կապեցեալ բեւեռէ ընդ ուղիղ փայտն, որ է Բանն
Աստուծոյ: Եւ նոյն Քրիստոս ուղիղ փայտ ասաց, Բան եւ Չայն Աստուծոյ
անուանեաց[26]: Չի, որ վհետ մտեալ իցէ սարտուցելոցն եւ սրացելոցն
նախ Չայնիւ վարթուցանէ, եւ ապա՝ Բանիւ ուսուցանէ վճշմարտութիւն:
Եւ արդ ուրեմն. Չայն Աստուծոյ լսելով նշանակեաց վայն Չայն, որ ի
դրախտին լուաւ Ադամ՝ վՉայն գնալոյ Տեառն Աստուծոյ ի դրախտին եւ,
սարտուցեալ, թաքեաւ ի ձայնէն եւ, դատապարտեալ ի Բանէն[27], արտաք-
սեցաւ ի դրախտէն: Եւ արդ. պարտ էր նմին Չայնի, յորմէ պակեաւ Ադամ,
ձայնել վկնի փախուցելոյն եւ դարձուցանել առ Ինքն, եւ նմին Բանիւն, որ
դատապարտեաց վԱդամ ի մահ, նոյն խոստանալ նմա վկեանս: Քանզի

---

[22] C չիք՝ «վնոյն... Աստուծոյ» հմմտ. Վկա, էջ 54 տ. 37: [23] Վկա, էջ 54 տ. 37—55 տ. 2. «վի Բանն իցէ այս ուղիղ, յորում կախեալս եմ, եւ ձայն՝ խոտորնակ փայտս բնութեան մարդոյն»: [24] C ստոյգ: [25] Վկա, էջ 55 տ. 2—4. «իսկ բեւեռքս, որ պնդի յուղիղ փայտի խոտորնակս ի միջոցի, դարձն եւ ապաշխարութիւն մարդոյն...»: [26] Հմմտ. անդ. էջ 54 տ. 36—7:
[27] A ձայնէն:

*** Հռովմ. Ձ 8:
**** Գաղատ. Բ 19:
***** Անդ. Բ 20:
****** Անդ:
******* Յովհ. Ա 27:

այլ ումեք չէր հնար հաւատալ Ադամայ վերստին ընդունել կեանս[28], թէ-
B38բ պէտ եւ ի բազմաց լուաւ աւետարանութիւն բարեաց ի մարգ//արէիցն,
մինչեւ եկն նոյն Զայնն եւ Բանն Աստուծոյ, եւ նոյն դարձեալ Զայնիւն
դարձոյց եւ Բանիւն խոստացաւ նմա անմահական կեանս: Եւ արդ. տե՛ս
A43բ վձեւ Խաչ//ին ընդդէմ արեւմտից տարածեալ վբազուկս, վի մարդոյն ար-
տաքսելն յԱդին դրախտէն եւ, տարամերժեալ ի կենաց փայտէն, դիմեաց
յարեւմուտս, տարադէմ հալածեալ առ նսեմային խաւարն, թիկունս տու-
եալ արեւելեան լուսոյն են կենաց դրախտին: Վասն որոյ եւ Տէրն, ընդդէմ
արեւմտից տարածեալ վգիրկսն, ուժգին ձայնիւ գոչեաց դարձուցանել
վսարտուցեալսն առ լոյսն ճշմարտութեան եւ, ժողովեալ ի գիրկսն իւր
վփախուցեալսն ի ճշմարտութենէ լուսոյն, ի բազմախուռն ժողովոյն հոմա-
միաւորեալ սիրով ջինեաց եկեղեցի եւ հիմնեցոյց ի վերայ պետրոսեան
վիմին՝ ոչ կարացեալ դրանցն դժոխոց ընդդէմ հարկանել ընդ հաստա-
տութեան վիմին: Վասն որոյ հիմն եկեղեցւոյ Պետրոս դարձուցանէ վեկե-
ղեցի յարեւմտից յարեւելս կոյս, առ դրախտն կենաց: Սակս այնորիկ հրա-
մայէ գլխիվայր խաչել եւ «վամենայն կերպարանս իւր փոխէ ընդդէմ սա-
ռաջին մարդոյն, որ վկերպարանս իւր փոխակերպեաց՝ վբարին ի չար
դարձուցանելով, որով վաջն ձախ համարեցաւ եւ վձախն՝ աջ եւ վբար-
տքն այլովք հանդերձ: Եւ այս էր խրատն Տեառն՝ խորհրդաբար վմեզ ուսու-
ցանելով»[29]: Եւ արդ. միտ դիր խոնարհութեան, վի մինչ էջ Ադամ ի դրախ-
C26բ տէն, դիմաւք դարձեալ առ խաւարն// թիկունս տալով լուսոյն, ոչ ահա
A44ա միայն վխաւարն տեսանէր վհեշտութիւն մեղացն, // որ է ճշմարիտ խա-
ւար հոգւոց, վոր կարծէր լոյս գոլ: Որպէս ասէ Դաւիթ. «Ասացի խաւար,
ուրեմն, ծածկեաց վիս եւ գիշեր մեղաց փոխանսկ լուսոյ փափկութեան
B39ա իմոյ: Վասն վի լոյս փափկութիւն կարծէի, եւ լուսոյն տեսութեն//է անգործ
ւնացի********»: Ո՞չ ահա յայտ ցուցանէ աւրինակաւս վմտացն դառնալն
ի ճշմարիտ լուսոյն տեսութենէ առ թանձրամած խաւար եգիպտատանջ
ախտից մարմնոյս հեշտութեանց՝ անգործութեամբ ճշմարիտ լուսոյն տե-
սութեամբ: Դարձեալ վաջ կոյսն ի հիւսիս դարձուցեալ եւ վահեկն՝ ի
հարաւ, վոր Սողոմոն ասէ, թէ «հողմն հիւսիսի թեպէտ եւ բուռն է, այլ
աջողակ ւսի»*********: Եւ ո՞ւմ կոչեսցի աջողակ, եթէ ոչ որոց դէմ ե-
դեալ է ի խաւարն, եւ ի թիկունս տացէ լուսոյն արեւելեան: Վասն այնո-
րիկ կոչէ բուռն խստութիւն ատոյ հիւսիսոյ, վի ոչ երբէք ջեռաւ յարեգակ-
նային տապոյ եւ ոչ լուսաւորեալ սակս հեռաբնակութեան ոլորտացեալ
յանտեղի բացածութիւն՝ ի բոլորից լուսաւորացդ անհաղորդ մնացեալ,
սառնամանեաք եւ խաւարաւ պարփակեալ. յարինակ խաւարային մեղաց
տեղոյն, որ անմասն ունի վկայսն իւր ի լուսոյ գիտութեան՝ վետեղեալ ի
A44բ չարիս խաւ//արամած պարսպով պարփակեալ: Յայս ունէր մարդն աջո-
ղակ գործն՝ հեջտ ի կիր առեալ, անյագաբար խրախացեալ ի լուսոյն առ
խաւարն: Իսկ վահեկն առ հարաւ կոյս ուղղեալ, անգործ եղեալ ի լուսոյ
արգասեաց. վի հարաւ միշտ ջեռեալ եւ միշտ լուսաւորեալ է վասն լուսոյ
արեգականն մերձաւորութեան, յորմէ վրիպեալ մարդն ի լուսոյ բարեացն,
ձախողակի առնէր[30] վբարեպաշտութիւն՝ անգործութեամբ տարամերժեալ
ի բարւոյն: Իսկ Պետրոսի ջրջեալ վայսպիսի կերպարանս վդէմս, որ ի խա-
ւարն էր մարդկան, վիւրն ի լոյս գիտութեան արեւելեան դարձուցանէր,
վոր մարգարէն ի դէմս մեր աւետաբանեաց. «Արի Երուսաղէմ ի մեռելու-
թենէ խաւարին եւ հայեաց ընդ արեւելս»**********, ի Քրիստոս՝ Արեգա-
B39բ կըն արդարութեան, եւ տե՛ս վեկե//ալ փրկութիւն քո յարեւելից, ընդ յոր

---

[28] C վկենդանութիւն: [29] Վկա, էջ 54 տ. 20—29. «Զամենայն տեսիլս վարդուս այսմիկ ընծայեցոյց անկեալ ի կոչմանէն, որով վաջն ձախ համարեցաւ եւ ձախն՝ իբրեւ վաջ: Զամենայն կերպարանս բնութեան իւրոյ փոխեաց, եւ վբարւոքն չար համարեցաւ, եւ վբարին՝ իբրեւ ստոյգ չար: Վասն որոյ Տէրն ի խորհրդեանն ասէր. «Եթէ ոչ առնիցէք վաջն իբրեւ վձախ եւ վձախն՝ իբրեւ վաջն... ոչ ծանիջիք վարքայութիւն»: [30] A ունէր:

******** Համմտ. Սաղ. ՃԼԸ 11—16:

********* Առակ. ԺԷ 16:

********** Համմտ. Բարուք Ե 5:

վերացաւն: Եւ եկեղեցի նորա հայէր պշուցեալ, հիացեալ, ոչ գիտացեալ կծածկեալ խորհուրդն: Եւ ուսեալ ի հրեշտակէն, թէ այս Յիսուս, որ վերացաւ, նոյնպէս գալոց է յարեալից՝ լուսաւորել կեկեղեցի իւր փրկեալ: Եւ աստանօր կատարէ Պետրոս վբանն Տեառն, եթէ ոչ դարձուցանէք
A43ա կգործարան չարին, որ աջողակ թուի ձեզ, եւ հեշտ//ակիր առ գործս խաւարին հիւսիսական բռնութեան, եւ առնիցէք կնոյն ահեակն անգործութեամբ չարին ոչ գոյացուցանել վբավմաբեղուն չարին գործարան եւ կահեակն անգործ բարեպաշտութենէ ի գործ բարեպաշտութեան[31] առ հարաւային լուսովն առկայիլ՝ հարաւաբեր արեգականն արդարութեամբ լուսափայլեալ: Եւ վդիմացն յետոյս, որ առ արեւելս անտեսութեամբ յարակացեալս դարձուցանել յարեւմուտս[32], լինել միշտ կոյր ի չարիսն, վտանջող խաւար մեղացն միշտ ի թիկանց թողուլ՝ չարին անգործութեամբ: Եւ
C27ա // վդիմացն[33] տեսանող վաւրութիւն հաստատեալ միշտ առ արեւելեան պայծառ լուսափայլութիւն[34], որով միշտ վուարճացեալ փափկանայ հոգւոյն տեսութիւն[35]: Որպէս մինչ ի չարիսն էաք, ապատեալ էաք յարդարութենէն, եւ ոչ դուկնաքեա մասն բարեպաշտութեան ունելով[36], այլ մշտաշարժ, անխափան, յարապուարձ խնդութեամբ միտել ի չարիսն անդարձութեամբ՝ ընթանալով վկնի խաւարին: Ըստ նմին գաղափարի յետադարձութեամբ առ լոյսն ճշմարտութեան, անարգել փութով ընթասցուք՝ անդրա-
A45բ դարձութեամբ վչարիսն լինել որդիս[37]// լուսոյ եւ որդիս տունջեան՝ վերածնեալք ի լոյս կենդանի, ըստ սկզբնատպին լուսոյ կերպացեալք, անստուեր լուսով գիտութեամբն առ լցեալք, եւ ըստ գարշապարաց, ըստ
B40ա Պետրոսի, ուղղել վգնացս ի վեր//ին մայրաքաղաքն, որոյ ճարտարապետ եւ արարիչ Աստուած է: Ոչ հաստատել յերկրի վգարշապարս, վի մի դարձեալ աւձն դարանակալ հանդիպեսցի խայթել վգնացս մեր, որ առ Աստուած, այլ՝ մերկ, ըստ Մովսիսի. գարշապարացն ելանել ի վերայ սուրբ երկրին եւ վանկոխն աւձի վարքունի գնալ ճանապարհն, որ է նոյն Ինքն ճշմարիտ Կեանքն Քրիստոս եւ վէմն անգծելի[38], սողնական սկզբնաչար աւձին, վոր Սողոմոն յատելի[39], ոչ ծանեաւ վշաւիղս Իսրայէլի ծարաւական քարբին յանգծելի վիմին արահետ:

«Եւ ընդ Պետրոսի յառեալ հոգւոյ ակամբն միշտ նկատել[40] վՔրիստոս առաջի աչացն»[41] «գոհութեամբ խաւսել ընդ նմա ոչ շրթամբք այսուիկ, որ յարւեստից շարժեալ բայից շաւադրութեամբ մերձանալաւք կնոր անձնիցն ախտից տրամադրութիւն արտաբերեալ առաջարկութեամբ [յ]ատւաւոր շարժմամբ եւ ոչ բերանով, որ սուտ եւ ճշմարիտ ելանէ: Այնու բարբառով գոհացայց վքէն, որ լռութեամբ իմանի»[42] եւ նովին տեսանաւղ հոգւոյ ակամբ, որ աջխարհիս գոյ անգիտելի, որով երկրպագի Հայր, ճանաչի Որդի եւ լուսափայլի Հոգին՝ հաղորդութեամբ նոցունց: Նովին ընդ նմին աւրինել եւ գոհանալ, անճառելի խնդութեամբ վերագոչել. «Դու՝ իմ Հայր՝ վերստին ծնանելով ի յոյս կենդանի, դու՝ իմ եղբայր անդրանիկ յաւապանին արգանդէ, դու՝ իմ մատակարար՝ երթալ եւ պատրաստել մեզ տեղի, գալ եւ առնուլ վմեզ, դու՝ ամենայն յամենայնի կենագործաւղ եւ ապատիչ[43] մեր»[44]: Չի հարկեալ քո յաւետախաղաց գոյ բնաւորակա-

---

[31] C ոչ բավմացուցանել պչարիսն եւ վնոյն աջն առ ահեակն ի գործ բարեպաշտութեան **փխ.** ոչ գոյացուցանել ...ի գործ բարեպաշտութեան: [32] C եւ պետոյսն դարձուցանել յարեւմուտս **փխ.** եւ վդիմացն... յարեւմուտս: [33] C վերեսացն: [34] C լուսաւորութիւն: [35] AB տեսարանն: [36] C մասն մի դոյվն տեսութեան ունել բարեպաշտութեան, այլ... **փխ.** ոչ դուկնաքեա... ունելով: [37] C ի չարիս անարգեալ փութացարուք անդրադարձութեամբ լինել որդիս **փխ.** ի չարիս անդրադարձութեամբ... չարիսն լինել որդիս: [38] C անկործ: [39] A յաւելեալ. B յառնել: [40] C նկարել: [41] **Չեռագրերում չակերտներով նշված այս հատվածը չիք վկայաբանության մեջ:** [42] Վկա, էջ 55 տ. 6—12. «Գոհանամ վքէն ոչ շրթամբքս այսոքիւք բեւեռեցելովքն եւ ոչ լեզուով. որ սուտն եւ ճշմարտութեան բանն ելանէ եւ ոչ բանիւ այսուիկ, որ արուեստականութեամբ եւ հիւթականութեամբ յառաջ խաղայ, այլ այնու բարբառով գոհանամ վքէն, թագաւոր իմ, որ լռութեամբ իմանի, որ յայտնապէս չլսին»: [43] C արարիչ: [44] Վկա, էջ 55 տ. 19—21. «Դու՝ Հայր իմ եւ եղբայր իմ, դու՝ մատակարար իմ եւ ամենայն ինչ իմ դու, եւ ամենայն ի քէն, եւ ոչ ինչ, որ ոչ ի քէն»:

նի[45], զոր ունիս միջտ առ մեզ, ի խնդիր եկեալ քաջ հովուիդ մոլորական ոչխարին գալանակուր եղելոյ, կորչեալ արութեամբ[46] ի բերանոյ առիծոյն զրլթակ ունկան նախամաւրն, որ խլութեամբ եղեւ կերակուր չար գալանին մահու, եւ զաքեացս երկուս********** նախահաւրն, որ կապեցաւ
B40բ չարաչար // ընթացիւքն առիծոյն. ծանուցող չարին գիտութեամբ՝ կարծիս առնելով աստուածանալոյն, որ է ստուգապէս տեսակ չար իմաստիցն անհանճար գիտութեան, որով կապեցաւ իսկ տոռամբ մեղացն, զի մի այլ եւս ընթասցի ի չարագոյն ընթացումն եւ ամբարձումն, որ է վայր կործան-
A46բ ման առիթ: Եւ բեւեռեալ անարձակ // կապանաւք ի փայտին մահաբեր՝ գերի եւ ծառայ մահու յաւիտեան, ոչ ումեք գոլ հնար արձակել զնա:
C27բ Վասն որոյ գթածաբար խոնարհեալ ծնողին[47] // ի բարձանց գայր ի խընդիր կորուսելոյն: «Եւ, առեալ զկապեալ ոտս նորա, բեւեռաւք պնդեաց ի խաչափայտն, զի արձակեսցէ»[48] զկապեալ ոտս նախահաւրն, որպէս զի բեւեռաւք զբեւեռս թափեսցէ: Այսպէս բեւեռաւք պնդէին զանմեղ ոտս Տեառն ի Խաչին[49]: Բեւեռք ոտից մեղուցելոյն ի դժոխս ոստուցեալ արձակիւր կապեալն մեղաւք: Վասն այնորիկ ոտք Տեառն ի ստորին կողմ Խաչին[50] բեւեռէր[51], զի ոտք Ադամայ ի ստորին կողմն խաւարի կապեցաւ: Եւ ոչ եւս յայնմ հետէ կարող գոլ առ վերինն ընթանալ աշխարհ, այլ ի ստորին դժոխս իջանէր: Իսկ ոտք Տեառն ի խոնարհ կոյս ուղղեալ զիջումն յերկնից[52] յերկիրն նշանակէր գալ ի խնդիր կորուսելոյն: Եւ ի ստորին կողմն Խաչին բեւեռեալ. զի կապեալ ոտս նախահաւրն արձակեսցէ Աստուածն իմ, եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն:

---

[45] C չիք՝ բնաւորականի: [46] C քաջութեամբ: [47] C Ստեղծիչն: [48] հմմտ. Վկա, էջ 55 տ. 2—3: [49] C որք պնդեցին զանմեղ ոտս Տեառն ի Խաչին: [50] C երկրի: [51] A կապեցաւ: [52] C ի բարձանց:

********** Հմմտ. Ամովս Գ 12:

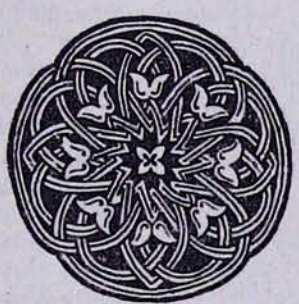

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ՆԵՐՔԻՆ ԲԵՐԴԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

Մեծ և նշանակալից է Անի քաղաքի դերը միջնադարյան Հայաստանի ու հայ մշակույթի պատմության մեջ: Լինելով Բագրատունիների թագավորանիստ, կաթողիկոսական աթոռանիստ քաղաք, հայ ազնվականական հայտնի տների, մեծաթիվ արհեստավորների, առևտրականների, մտավորականների բնակության վայր՝ ամրակառույց ի սկզբանե, գեղեցկաշեն ու բավմամբոխ, Անին եղել է Հայոց աշխարհի քաղաքական, տնտեսական, հոգևոր և մշակութային կյանքի կարևոր կենտրոն: Անգամ կորցնելով իր թագակիրներին, քանիցս ավերվելով բարբարոսների կողմից, մինչև իր գոյության վերջը այն շարունակում էր քաղաքամայր հորջորջվել: Նախկին արքայանիստը փայլուն ծաղկում ապրեց XIII դարի առաջին տասնամյակներին, Զաքարյանների օրոք: Ճիշտ է, 1236 թ. մոնղոլների կողմից քաղաքի գրավումը, կողոպուտը, բնակչության ջարդն ու գերեվարությունը, ապա դրան հաջորդած հարկային ծանր լուծը Անիի ամայացման ու կործանման նախասկիզբը եղան, սակայն քաղաքը դեռ բավական ժամանակ կարողացավ մասնակիորեն պահպանել իր տնտեսական ու մշակութային դերը:

Ձեռագիրը, որի մասին կխոսենք ստորև, պատկանում է անիական արվեստի վերջին շրջանի եզակի հուշարձանների թվին և դասվում է մինչև մեր օրերը հասած այն փոքրաթիվ ձեռագրերի շարքը, որոնք ստեղծվել են բուն քաղաքում: Դա մի Ավետարան է՝ գրված 1298 թ. Անիի Ներքին բերդում: Ձեռագիրն այժմ պահվում է Լենինգրադում: Տեղի Ասիական թանգարանի կողմից այն ձեռք է բերվել 1913 թ., ավելի ուշ, այդ թանգարանի հավաքածուի հետ անցել է ՍՍՀՄ ԳԱ Լենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտին, ուր և գտնվում է մինչև օրս՝ պահվելով B[44] համարի տակ: Ձեռագրի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են լենինգրադցի գիտնականներ Կ. Յուզբաշյանը[1], որը կատարել է ձեռագրագիտական քննություն, և S. Իզմայլովան[2], որն անդրադարձել է Ավետարանի նկարազարդմանը: Մենք ևս, անդրադառնալով սույն ձեռագրին, նպատակ ունենք այն քննության առնել անիական ձեռագրական հուշարձանների հետ իր ունեցած առնչությունների տեսանկյունից, ընդգծել նրա կապը քաղաքի պատմության ու մշակույթի հետ:

Հենց սկզբում նշենք, որ B[44] համարը կրող ձեռագիրը մի ամբողջություն չէ, այլ բաղկացած է միևնույն կազմի մեջ ամփոփված երկու միավորից. 1—167 թերթերը Ավետարան են, իսկ 168—213 թերթերը պարունակում են աղոթքներ և ջրօրհնեքի ծիսակարգ: Կ. Յուզբաշյանը գտնում է, որ երկրորդ մասը ծագումով ավելի հին է (XI—XII դդ.), բայց Ավետարանին է կցվել հետագայում, 1596 թ. ձեռագրի նորոգման ժամա-

---

[1] К. Юзбашян, Армянская рукопись 1298 г. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 2, էջ 77—94:

[2] T. Izmailova, Le manuscrit enluminé d'Ani de 1298, Revue des études Arméniennes, t. VIII, Paris, 1971. p. 289—309.

նակ[3]: Ավետարանը ևս, գրչության նյութի առումով, միատարր չէ: Նրա սկզբի մասը մագաղաթի վրա է գրված, իսկ 119 թերթից շարունակված է թղթի վրա: Ձեռագրի երկրորդ մասը ամբողջովին թղթի վրա է գըրված: Պահպանված հիշատակարանները Ավետարանի էջերում են, և այդտեղ նշված տվյալները (գրչության տեղն ու ժամանակը, գրիչը, մանրանկարիչը, ստացողը և այլն) վերաբերում են Ավետարանին, իսկ ձեռագրի երկրորդ մասի վերաբերյալ տեղեկություններ չունենք. պարզ է միայն, որ դա գրված է ուրիշ գրչի ձեռքով և ծաղկված չէ:

Ավետարանը պարունակում է 19 պրակ, թերթ՝ 167 (23,5×15,5 սմ), գրված է բոլորգրով, երկսյուն, տող՝ 29: Այն ընդհանուր առմամբ ամբողջական է (պակասում են մի քանի թերթեր): Ձեռագրի գրիչն է Եղբայրիկ աբեղան, նկարիչը՝ Խաչատուրը, ստացողը՝ անեցի Հակոբ քահանան: Գլխավոր հիշատակարանը, որը գտնվում է Ավետարանի վերջում (էջ 166ա—167ա), պարունակում է տեղեկություններ ինչպես պատվիրատուի տոհմի և ձեռագրի գրության շարժառիթի, այնպես էլ նրա գրվելու ժամանակի և Արջո Առիճի ուխտին ընծայվելու վերաբերյալ: Այն գրված է Եղբայրիկ գրչի ձեռքով, Ավետարանի բուն գրչությունից մի փոքր մանր բոլորգրով: Գլխավոր հիշատակարանից մեջ ենք բերում առավել տեղեկաշատ մի քանի հատված. «Արդ, **Յակովբս** այս, յեռեալ ի սէր սրբութեան, ետ գրել զսա վասն յիշատակի հարապատ ըստ մարմնոյ եղբաւր իւրոյ **Ստեփաննոսի**... Իսկ ես... **Յակոբ ի մայրաքաղաքէս Անոյ,** հանդերձ աստուածագութ եղբայր իմ **Ստեփաննոսիւ** ի մանկութենէ վարժեալ ի Սուրբ ուխտս **Առջևառեւծոյ,** ի դրան **Սրբոյ Աստուածածնիս և Սուրբ Գրիգորո** քրիստոսապաւր **Սուրբ Նշանիս** հովանեաւ տաղաւարեալ և յայսմ տեղւոջ ընկալեալ կաւծումն քահանայութեան պարգևաւք և ոչ ըստ արժանեաց: Եւ քանզի ոչ ունէի այլ ինչ փոխարէն յաստուածակոյս կողմն հատուցանել եղբաւրն իմ **Ստեփաննոսի,** բայց միայն վկենսունակս զայս Աւետարան, զոր աւանդեցի և ընծայեցի ի բնական տեղիս մեր՝ ի Սուրբ ուխտս **Առջևառեւծո,** ի յիշատակ ինձ և եղբաւրն իմ և վերասացեալ հաւր և մաւր և քւեր և ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց: ...Արդ գրեցաւ սա **ի քաղաքիս Անո, ի բերդս Ներքի** կոչեցեալ, ձեռամբ **Եղբայրիկ** աբեղայի, ընդ հովանեաւ **Սուրբ Յովաննիսի:** Յաջխարհակալութեան ելոյն **Ղազանին,** ի թագաւորութեան **Հայոց Սմբատա,** ի կաթողիկոսութեան **տեառն Գրիգորի,** ի վրաց թագաւորութեան **Վաղթանգին,** ի պատրոնութեան **ամիրսպասալար Շահնշահին** և յեպիկոպոսութեան **տէր Յոհաննիսի,** ի տէրութեան Առջևարճո **Մագիստրոսենց տէր Յոհաննիսի** և **Ամիրին** որդո **Փախրադինին:** Արդ էր թիւս Հայոց **ՉԽԷ** (1298 թ.)»: Այստեղ (էջ 167ա) ավարտվում է գլխավոր հիշատակարանը, իսկ հաջորդ էջում (167բ) Խաչատուր նկարչի հիշատակարանն է՝ գրված հենց իր ձեռքով, մուգ կարմիր թանաքով. «Եւ վիս՝ վեղկելի նըկարողս, թերևս յամարիք արժանի յիշել ի Տէր և ի Տեառնէ խնդրել թողութիւն մեղաց, վի բավմադէմ են մեղք իմ, մի թէ ներեսցէ Տէր և ապատեսցէ ի կապից մեղաց»: Ուշագրավ է, որ այստեղ նկարիչը չի տալիս իր անունը: Այն գրված է Եվսեբիոսի նամակի խորանի (էջ 3ա) գլխապարդի փոքր կամարի տակ՝ կարմիր ներկով. «վխաչատուր նըկարողս յիշեա ի Տէր, աղաչեմ»: Ձեռագրում պահպանվել է նաև նրա նորոգմանը նվիրված մի հիշատակարան[4]:

Ինչպես տեսանք, Անիի Ներքին բերդում գրվելուց հետո Ավետարանը նվիրվել է Արջո Առիճի ուխտին: Ստացող Հակոբը, որն իրեն անեցի է համարում, ծագումով Արջո Առիճից էր, քանի որ եղբոր մասին խոսելիս հիշատակարանում գրում է. «ի բնական տեղիս մեր՝ ի Սուրբ ուխտս Առջևառեւծո». մեկ այլ տեղ՝ «ի մանկութենէ վարժեալ ի Սուրբ ուխտս Առջևառևծո»: Ավելացնենք, որ Արջո Առիճը Անի քաղաքի հետ գտնվում էր սերտ վարչա-տնտեսական և մշակութային կապի մեջ, իսկ տեղի Աստվածածնի և Լուսավորչի ուխտը ուներ նաև իր դպրոցն ու գրադարանը[5]:

Պատմագրական առումով արժեքավոր է ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանի վերջին մասը, ուր ոչ միայն նշված է գրության կոնկրետ թվականը՝ (ՉԽԷ) 1298 թ., այլև հիշատակված են այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական և հոգևոր նշանավոր գործիչները՝ իրենց տիտղոսներով: Առաջինը հիշվում մոնղոլ Ղազան խանը (1295—1304), որի տերության մեջ էր ընդգրկված ողջ պատմական Հայաստանը: Սրա օրոք կատարվում են մի շարք մասնակի բարենորոգումներ, որոնք նպատակամղված էին երկրի քաղաքական

[3] Կ. Юзбашян, նշվ. աշխ., էջ 81—82:

[4] Հիշատակարանում ասվում է, որ 1596 թ. Միրիջան անունով մեկը, Աստապատի Ս. Հովհաննես եկեղեցում ձեռագիրը նորոգել տալով, նվիրում է նույն գյուղի Ս. Վարդան եկեղեցուն: Ձեռագիրը նորոգել են «...Յոհան կպչմողս և աշակերտն Թումայ սարկաւագն»:

[5] **Կ. Մաթևոսյան,** Արջո Առիճի դպրոցը XVIII դ., ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1984, № 3, էջ 67—70:

ու տնտեսական կյանքի կայունացմանը[6]: Անի քաղաքը թեև կորցրել էր իր նախկին դերը, սակայն այդ շրջանում քաղաքային կյանքի մի փոքր աշխուժացում էր ապրում: Հիշատակարանում այնուհետև հիշվում են Կիլիկիայի հայկական պետության թագավոր Սմբատը (1296—1299), Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Է Անավարզեցին (1293—1307), վրաց թագավոր Վախթանգը, ապա Անիի ու Արջո Առիճի աշխարհիկ և հոգևոր տերերը՝ Զաքարեի որդի Շահնշահ I-ի թոռ ամիրսպասալար Շահնշահ II-ը, Անիի եպիսկոպոս տեր Հովհաննեսը, Արջո Առիճից՝ տեր Հովհաննես Մագիստրոսենցը և Փախրադինի որդի Ամիրը[7]:

Այժմ անդրադառնանք սույն ձեռագրի գրության տեղին, ապա գրչին և նկարչին:

«Գրեցաւ սա ի քաղաքիս Անո, ի բերդս Ներքի կոչեցեալ»—արձանագրում է Եղբայրիկ աբեղան հիշատակարանում: Հետաքրքիր է, որ ձեռագրի գրության տեղին վերաբերող այս հիշատակությունը առիթ հանդիսացավ պարզելու Անի քաղաքում Ներքին բերդ անունը կրող վայրի ճիշտ տեղը: Կ. Յուզբաշյանը մանրամասն քննությամբ ցույց է տալիս, որ պատմական մի շարք աղբյուրներում հիշատակվող Անիի Ներքին բերդը հետագայում քաղաքի Աղջկաբերդ կոչված մասն է[8]: Սակայն Աղջկաբերդը Անիի մի սովորական հատվածը չէր. այն ունեցել է իր բավական հարուստ և դարերի խորքը գնացող պատմությունը: Դիտումների և հետազոտությունների ընթացքում մեծավաստակ Թորոս Թորամանյանը եկել է այն եզրակացության, որ Աղջկաբերդում ամրոց և տաճար է կառուցված եղել Կամսարականների օրոք և դեռ ավելի վաղ ժամանակներում[9]: Թ. Հակոբյանը, ի մի բերելով «Անիում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները և ճանապարհորդների դիտումները», գրում է, որ Աղջկաբերդի ժայռային թերակղզին քաղաքի «ամենահնագույն» մասն է[10]: Ըստ վաղեմի ավանդության, այստեղ կործանելով հեթանոսական տաճարը՝ քրիստոնեական եկեղեցի է հիմնել Գրիգոր Լուսավորիչը: Աղջկաբերդում հնագույն բնակավայր ու սրբատեղի լինելու մասին է վկայում XIII դարի սկզբին Զաքարե ամիրսպասալարի այդտեղ կառուցած եկեղեցու արձանագրությունը, որի մեջ ասվում է, թե այն հիմնադրվել է. «...ՄԵՐՁ ԱՌ ԵԿԵՂԵՑ[ԱԻՆ] ՇԻՆԵԱԼ Ի ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԷՆ ՄԵՐՄԷ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳ[ՈՐԻ]»[11]:

Աղջկաբերդ անունը ուշ ժողովրդական ավանդության ծնունդ է[12]: Այդ անունը ծանոթ չէ միջնադարյան հայ պատմիչներին: Մյուս կողմից՝ նրանք հիշատակում են Ներքին բերդ անունը, որպես Անիի ամուր և ապահով մասերից մեկը: Արիստակես Լաստիվերտցին իր «Պատմության» «Վասն տիեզերահռչակ քաղաքին Անւոյ խողխողմանն սրով» գլխում, նկարագրելով սելջուկների ներխուժումը քաղաք, գրում է. «Իսկ բազմութիւն արանց և կանանց **յապարանս թագաւորացն** դիմեալ՝ իբրև թէ կարիցեն ապրել, և այլքն ճողոպրեալ **յամուրն, որ Ներքի բերդ կոչի**»[13]: Մեկ այլ տեղ, խոսելով Վեստ Սարգսի ընդվզման մասին, պատմիչը գրում է, որ նա «...զգանձս թագաւորութեանն առեալ ի **Ներքին ամուրն** մտանէ յանառն Անի»[14]: Սելջուկների կողմից քաղաքի գրավման դեպքերը նկարագրելիս Մատթեոս Ուռհայեցին նույնպես նշում է, որ Անիի պաշտպանները, փախչելով, ամրացան Վերին բերդում (Միջնաբերդ—Կ. Մ.) և Ներքին բերդում. «...սկսան սոքա ամրանալ **ի Վերին և ի Ներքին բերդն**»[15]: Անի քաղաքի Ներքին բերդի վերաբերյալ առավել որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում Վարդան Արևելցին: Ընթերցողին Դարանաղյաց գավառի Անի Կամախի և Շիրակի Անիի հնարավոր շփոթությունից զերծ պահելու համար նա գրում է. «Կոչի Անի և Կամախն այժմ կոչեալ բերդ, բայց ամուրն Անի Ներքին բերդն է ամրացեալ»[16]: Քիչ անց, խոսելով քաղաքի կա-

---

[6] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 638:

[7] Թվարկված անունների մի մասին հանդիպում ենք Անիի տարբեր վիմագիր արձանագրություններում: Տե՛ս, Դիվան հայ վիմագրության, պր. Ա, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966:

[8] **К. Юзбашян**, նշվ. աշխ., էջ 88—93:

[9] **Թ. Թորամանյան**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխ. ժող., Երևան, 1942, էջ 330, 302:

[10] **Թ. Հակոբյան**, Անիի պատմություն, գիրք Ա, Երևան, 1980, էջ 25, 36:

[11] Դիվան հայ վիմագրության, էջ 58, № 172, տե՛ս նաև **Թ. Թորամանյան**, նշվ. աշխ. էջ 330, **Վ. Հարությունյան**, Անի քաղաքը, Երևան, 1964, էջ 58:

[12] **Ա. Ղանալանյան**, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 208—209:

[13] Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցւոյ, Երևան, 1963, էջ 135 (ընդգծումներն իմն են—Կ. Մ.):

[14] Նույն տեղում, էջ 58:

[15] Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1869, էջ 177, հմմտ. **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 97:

[16] Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 86, հմմտ. Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 117—118:

ռո·ցապատման մասին և մեկնաբանելով Անի անվան նշանակությունը, պատմիչը նշում է, որ, կառուցված լինելով հնուց, Ներքին բերդն արդեն կրում էր այդ (Անի) անունը: «...մինչդեռ չև էր ընդարձակ շինեալ **քաղաքն Անի, որ կոչի խնամք, թէպէտ Ներքին բերդն ընդ այսու անուամբ էր** և հին ժամանակաւ շինեալ»[17]: Վարդանը մի երրորդ անգամ հիշատակում է Ներքին բերդ տեղանունը՝ կապված Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման և Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության հետ, գրելով. «Ասեն թէ իշխան մի լուծեալ ոտիւք՝ ի Ներքին բերդն ամրացեալ ոչ հաւանէր գալ ի մկրտութիւն, ի դառնալն Հայոց ի հաւատս»[18]: Հետագա շարադրանքում խոսվում է այն մասին, որ Գրիգոր Լուսավորչին հաջողվում է մկրտել այդ համառ իշխանին: Ինչպես տեսնում ենք, Վարդան Արևելցու հաղորդածը լրիվ համապատասխանում է հնագիտական նյութերի տվյալներին, ըստ որոնց Աղջկաբերդ ժայռային թերակղզում հնագույն բերդ-բնակավայր է եղել: Մյուս կողմից՝ պատմիչը ներկայացնում է Ներքին բերդը Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ կապող երկրորդ փաստը, որն արդեն հիմք է տալիս կարծելու, թե այստեղ սոսկ ավանդույթի հետ չէ, որ գործ ունենք:

Ներքին բերդի անունը[19] բացատրվում է նրա և Միջնաբերդի դիրքերի հարաբերությամբ: Ներքին բերդը ցածր՝ ներքև է միջնաբերդից, որը, ինչպես տեսանք, Ուռհայեցին «Վերին բերդ» է կոչում[20]: Պատմիչների հաղորդած տվյալները համադրելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ և՛ հետագայում Միջնաբերդ դարձած բերդը, և՛ Ներքին բերդը կոչվել են միևնույն Անի անվամբ, բայց քանի որ դրանք առանձին ռազմա-ստրատեգիական միավորներ էին՝ ամրությունների նույն համակարգի երկու տարբեր կենտրոններ, ուստի միմյանցից վանավանվել են հավելյալ անվանումներով. մեկը կոչվել է «Վերին բերդ» կամ Անի, մյուսը՝ Ներքին բերդ, որը նույնպես Անի է: Հետագայում, երբ Անին դարձավ քաղաք և մայրաքաղաք, «Վերին բերդին» վիճակվեց Միջնաբերդ՝ արքունի պալատ լինել: Այդ ժամանակից էլ նա կորցրեց իր «Վերին» մականունը՝ ավելի հաճախ կոչվելով «ապարանս թագաւորաց», կամ «արքունական ապարանքն»[21]: Մ. Հովհաննեսյանը «Հայաստանի բերդերը» գրքի «Անիի Ղըզ-ղալա բերդը (Աղջկա բերդ)» բաժնում գրում է, որ հայ պատմիչներից ոչ մեկը «պարմանալիորեն չի հիշեր Աղջկա բերդը» և քիչ անց նկատում, որ «ասիկա նշան է, թե այդ բերդը հին ատեն ուրիշ անունով մը ճանչցված էր»[22]: Հենց այդպես էլ կա. միջնադարում Աղջկաբերդը կոչվել է Ներքին բերդ, ինչպես և հիշվում է հայ պատմիչների կողմից: Դա նույն Անին է, նրա անբաժան ու հնագույն մասը: Այն վեր է խոյանում Ախուրյան գետի առափնյա հրվկայական քարաժայռ հրվանդանի վրա, քաղաքի հարավային կողմում: Ահա այստեղ, 1298 թ. «ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովաննիսի» Եղբայրիկ գրիչը ընդօրինակել է վերոհիշյալ Ավետարանը Հակոբ քահանայի համար:

XIII դարի վերջին Ներքին բերդում ձեռագրի գրության փաստը և նույն Ս. Հովհաննես եկեղեցու պատերին XIV դարի սկզբներին փորագրված մի քանի վիմագիր արձանագրությունների առկայությունը[23] ցույց են տալիս, որ, հավատարիմ իր ծագման հնությանը, Անիի գոյության վերջին շրջանում իսկ Ներքին բերդը աչքի է ընկել իր կենսունակությամբ, աշխույժ հոգևոր ու մշակութային **կյանքով:**

Ինչպես նշվեց, ձեռագիրն ընդօրինակվել է **«ձեռամբ Եղբայրիկ աբեղայի»:** Դատելով Ավետարանի հստակ բոլորգրից՝ նա հմուտ է եղել գրչության արվեստի մեջ: Ձեռագրի բավական ընդարձակ գլխավոր հիշատակարանը և համաբարբառները նույնպես գրված են գրչի ձեռքով, համեմատաբար մանր բոլորգրով: Հիշատակարանում Եղբայրիկ աբեղան իր մասին ոչ մի այլ տեղեկություն չի հաղորդում: Պահպանվել է սակայն մեկ ուրիշ ձեռագիր Ավետարան՝ ընդօրինակված 1305 թ. «ձեռամբ նուաստ աբեղայի Եղբայ-

[17] Նույն տեղում:

[18] Նույն տեղում:

[19] Աղբյուրներում սույն տեղանունը երբեմն գրվում է Ներքի բերդ, երբեմն՝ **Ներքին բերդ:** Ակնհայտ է, որ դրանցում էական տարբերություն չկա: Մենք օգտագործում ենք Ներքին բերդ ձևը:

[20] Ներքին բերդի և Միջնաբերդի տեղադրությունը շատ լավ երևում է Ն. Մառի «Անի» գրքում բերված մի լուսանկարում: Այստեղ քաղաքը լուսանկարված է հարավից. առաջին պլանում Ներքին բերդն է, իսկ երկրորդ պլանում՝ բարձրադիր Միջնաբերդը: Վերջինս քաղաքի ամենաբարձր մասն է հանդիսանում: Տե՛ս **Н. Марр,** Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Л-М, 1934, նկ. 18, տե՛ս նաև նույն գրքում վերստեղված հատակագծային ներդիրները 56-րդ էջից հետո:

[21] **Արիստակես Լաստիվերտցի,** նույն տեղում, էջ 135, 60:

[22] **Միքայել Հովհաննեսյան,** Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 721:

[23] Դիվան հայ վիմագրության, էջ 70, №№ 214, 215:

րիկ կոչեցեալ»[24]: Այս ձեռագիրն այժմ պահվում է Իրանում, տեղի Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցում: Ավետարանի գրության վայրը հայտնի չէ[25]: Դատելով հիշատակարանի մեկ հետաքրքրող հատվածից՝ այդ վայրը Անին չէ, սակայն դա չի բացառում, որ Ներքին բերդի և 1305 թ. Ավետարանները գուցե նույն Եղբայրիկ աբեղան է ընդօրինակել: Երկու ձեռագրերն էլ գրված են բոլորգրով, տների գլխատառերը՝ կարմիր թանաքով: Ինչ խոսք, միայն այս ձեռագրերի գրչության մանրակնին համեմատությունը կարող է պարզել գրչի նույնության կամ տարբերության հարցը[26]: Ավելացնենք միայն, որ գրիչ Եղբայրիկը 1305 թ. ձեռագրի հիշատակարանում հիշում է իր ընտանիքի անդամներին. «կեղբայրն իմ կՍտեփանոս, որ ի ծաղիկս աշխատեցաւ: Եւ կպարկեջտ քոյրիկն իմ կՏղայտիկին, որ բաղում գթով սպասաւորեաց մեզ...»[27]:

Այժմ անդրադառնանք նկարիչ Խաչատուրին և Ներքին բերդի Ավետարանի գեղարվեստական հարդարանքին: Ձեռագրի 2բ—3ա էջերում Եվսեբեոսի նամակն է Կարպիանոսին, 3բ—7ա էջերում վետեղված են ութ խորաններ: Դրանց անմիջապես հաջորդում են երկու հանդիպակաց էջերում նկարված սերունական պատկերները (էջ 7բ, 8ա): Պահպանվել են չորս ավետարանիչների պատկերները, համապատասխան անվանաթերթերով (Մաթևոս, 8բ, 9ա, Մարկոս, 49բ, 50ա, Ղուկաս, 75բ, 76ա, Հովհաննես, 125բ, 126ա): Ձեռագրի էջերում կան նաև բազմաթիվ լուսանցազարդեր, որոնց մի մասը գունապարդված չէ: Տերունական նկարները պատկերված են էջերի վերին և ստորին մասերում՝ ներկայացնելով ավետարանական վեց տեսարան. 7բ էջի վերևում պատկերված է Ավետումը, ներքևում՝ Մարիամի այցը Եղիսաբեթին, 8ա էջի վերևում Ծնունդը և մոգերի երկրպագությունը, ներքևում՝ Մկըրտությունը և Կանայի հարսանիքը:

Նկարիչ Խաչատուրի վերաբերյալ հիշատակարաններում ոչ մի կենսագրական տեղեկություն չկա: Սակայն մանրանկարների ոճը և պատկերագրությունը վկայում են, որ Խաչատուրը հայ մանրանկարչության Վասպուրականի դպրոցի ներկայացուցիչ է: Ներքին բերդի Ավետարանի նկարազարդումը համեմատելով 1303 թ. Արճեջում ընդօրինակված մի ձեռագրի մանրանկարների հետ (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 4052), Տ. Իզմայլովան եկել է այն եզրակացության, որ դրանք պատկանում են միևնույն ոճական ուղղությանը, պատկերագրությամբ և կատարման եղանակով սերտորեն կապված են միմյանց[28]: Խաչատուրին Վասպուրականի մանրանկարիչ է համարում նաև Հ. Հակոբյանը[29]: Արճեջի ձեռագրի հիշատակարանում գրիչ Ստեփանոսը հիշատակում է Խաչատուր անունով մեկին, որպես գրչության արվեստի մեջ հմուտ անձնավորության. «Դարձեալ աղաչեմ յիշեցէք կՀաչատուր գր[ագիր], որ ի սմանէ աւգտեցաք ի գրչական արուեստից սակաւ մի...»[30]: Տ. Իզմայլովան ենթադրում է, որ խոսքն այստեղ կարող է Ներքին բերդի Ավետարանի նկարիչ Խաչատուրի մասին լինել:

Ընդհանուր առմամբ, Խաչատուր մանրանկարչի արվեստին հատուկ է գեղարվեստական զուսպ արտահայտչաձևերի կիրառումը տերունական նկարներում, մյուս կողմից՝ զարդային համակարգերի նուրբ մշակումը անվանաթերթերում և խորաններում: Ներքին բերդի Ավետարանում հատկապես հարուստ հարդարանք ունեն անվանաթերթերը, որոնց կիսախորաններում գունագեղ, նրբաոճ ոլորապարդեր կան: Հետաքրքիր է, որ անվանաթերթերի զարդերում օգտագործված է ոսկի, իսկ նրանց հանդիպակաց էջերում գտնվող ավետարանիչների նկարներում այն բոլորովին չի օգտագործված: Ուշագրավ է նաև նկարիչ Խաչատուրի անվան հիշատակման ձևը: Նրա անունը գրված է ոչ թե հիշատակարանում, այլ խորանի գլխապարդի կիսաշրջանի մեջ (էջ 3ա): Մանրանկարիչների անվան հիշատակման այս եղանակը բնորոշ է մեզ հայտնի անհիական այլ ձեռագրերին: Օրինակ՝ «Հաղբատի Ավետարանում» նկարիչ Մարգարեն առաջին անգամ

[24] **Լ. Խաչիկյան,** ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 33:

[25] **Ս. Տեր-Ավետիսյան,** Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 59: Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա, թերթ՝ 353 (23,2×16,7), ստացողն է Մխիթար քահանան, ծաղկողը՝ Ստեփանոսը:

[26] Տողերիս հեղինակը առիթ է ունեցել Լենինգրադում ուսումնասիրելու Անիի 1298 թ. Ավետարանը, սակայն այս և 1305 թ. Ավետարանի գրչության համեմատությունը առայժմ չենք կարող կատարել, քանի որ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանում չկա Իրանի Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցու—389 (I) ձեռագրի մանրաժապավենը կամ գոնե գրչության մի նմուշ պարունակող լուսանկար:

[27] **Ս. Տեր-Ավետիսյան,** Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց..., էջ 59:

[28] **T. Izmailova,** նշվ. աշխ.:

[29] **Հ. Հակոբյան,** Վասպուրականի մանրանկարչությունը, գիրք Ա, Երևան, 1976, էջ 163, նկ. 18:

[30] **Լ. Խաչիկյան,** ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 20:

իր անունը գրում է խորանահիմքի երիվի տակ[31]: Խորանների սյուների և երիվների վրա են իրենց անունները գրել նաև Անիի Բեխենց վանքում գրված մեկ այլ ձեռագրի ստեղծողները (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 5554): Իր անունը հաճախ էր խորաններում գրում նաև Հոռոմոսում աշխատող նշանավոր գրիչ և մանրանկարիչ Իգնատիոսը[32]:

Այսպիսով, Անիի 1298 թ. Ավետարանը թեև նկարազարդմամբ հարում է մանրանկարչական այլ դպրոցի, սակայն չի դադարում հետաքրքրություն ներկայացնելուց, որպես բուն քաղաքում գրված և պատկերազարդված ձեռագիր: Այն առանձնապես թանկ է մեզ համար, որպես Անիի մշակույթի հուշարձան՝ անիական ստեղծագործ ոգու ծնունդ:

---

31 **Գարեգին Հովսեփյան**, Յիշատակարանք..., էջ 746:

32 **Կ. Մաթևոսյան**, Գրիչ և մանրանկարիչ Իգնատիոս Հոռոմոսցի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1982, № 1, էջ 121—134: Նույնի՝ Ձեռագիր գրված Անի քաղաքի Բեխենց վանքում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1984, № 1, էջ 222:

ՀԱՆԳԻՍՏ Տ. ՎԱՀԱՆ ՔԱՀԱՆԱ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻ

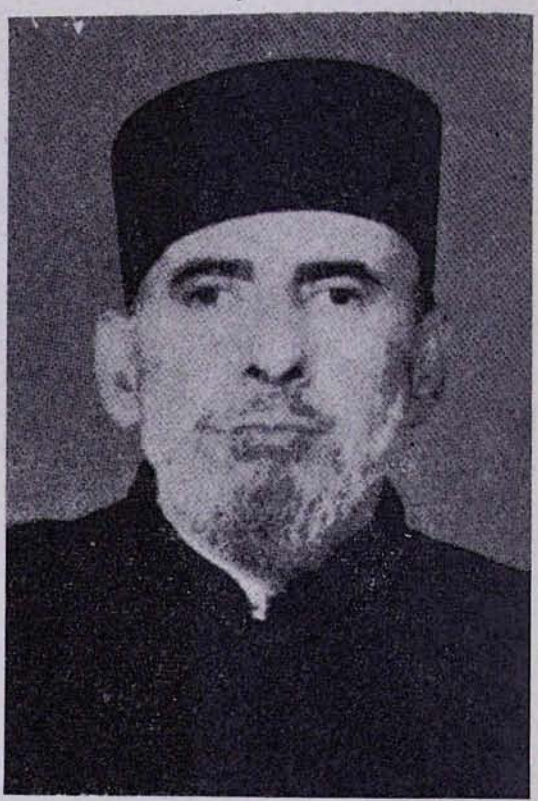

1984 թ. սեպտեմբերի 19-ին վախճանվեց Ստեփանավան քաղաքի Ս. Սարգիս եկեղեցու հոգևոր հովիվ Տ. Վահան քահանա Մարգարյանը:

Հանգուցյալը ծնվել է 1921 թ. կեյթունցի ծնողներից Իրաքի մայրաքաղաք Բաղդադում: Այստեղից նրա ծնողները 1928 թ. տեղափոխվում են Կըրըկխան, որտեղ և նա ստանում է իր նախնական կրթությունը: Իր եկեղեցասիրության և բարեպաշտ ծառայության համար տեղի հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցում 1937 թ. ստանում է դպրի աստիճան՝ ձեռամբ հոգելույս Տ. Խադ արքեպիսկոպոս Աջապահյանի:

1938 թ. իր ծնողների հետ գաղթում է Հալեպ, որտեղ շարունակում է իր հայեցի կըրթությունը և միաժամանակ կարգացնում իր կրոնա-եկեղեցական գիտելիքները:

1964 թ. Մարգարյանների ընտանիքը հայրենադարձվում է Սովետական Հայաստան և բնակություն հաստատում Կիրովական քաղաքում: Այստեղ նույն բարեպաշտական վգացումներով նա նվիրվում է առաքելական իր մայր Եկեղեցուն՝ երկու տարի անձնվիրությամբ ծառայելով տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում:

1967—1972 թվականներին որպես սարկավագ նա շարունակում է իր ծառայությունը Ս. Գեղարդի վանքում:

1972 թվականին Շիրակի թեմի առաջնորդ Տ. Նարեկ եպիսկոպոս Շաքարյանի հրավերով տեղափոխվում է Շիրակի թեմ և քահանայական ձեռնադրություն ստանալով՝ աշխատանքի է նշանակվում Ստեփանավան քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցում որպես տեղի հոգևոր հովիվ: Նորընծա քահանայի օծումը կատարվում է Լենինականի Ս. Աստվածածին առաջնորդանիստ եկեղեցում՝ ձեռամբ հոգելույս Տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոսի:

Հանգուցյալ Տեր հայրը մինչև իր մահը անձնվիրաբար և մեծ նվիրումով ծառայում է Ստեփանավան քաղաքում, իր սիրած համայնքի ծոցում:

1976 թ. Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, Իր առաջին հովվապետական այցելության առթիվ Ստեփանավան, Տ. Վահան քահանային

ջնորհում է քահանայական լանջախաչ կրելու իրավունք՝ ի գնահատություն երկար տարիների նրա նվիրյալ հոգևոր աշխատանքի:

Սիրված ու գնահատված քահանայի վերջին օծումը կատարվում է Կիրովական քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցում, սեպտեմբերի 20-ին, հինգշաբթի օրը, ձեռամբ Տ. Նարեկ եպիսկոպոս Շաքարյանի՝ ի ներկայության հանգուցյալի հարազատների, թեմի քահանայից դասի, թեմական խորհրդի անդամների, ինչպես նաև Կիրովականի և Ստեփանավանի եկեղեցիների վարչության անդամների ու հավատացյալ ժողովրդի:

Հանգուցյալ Տեր Հոր աճյունը ամփոփվում է Կիրովականի քաղաքային գերեզմանատանը:

Խաղաղություն Տ. Վահան քահանայի հոգուն և հավերժական հանգիստ նրա ոսկորներին հայրենի հողում:

ՑՈՒՑԱԿ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՆՈՐ ՍՏԱՑՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ*

Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Էջմիածին» ամսագիրը 1950 թվականից սկսած հրատարակել է Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսարանին պատկանող ձեռագրատան մատյանների ցուցակը վեց հերթով.—

Ա. 1—101 . . . . . 1950—52 թթ.
Բ. 102—200 . . . . . 1960—63 թթ.
Գ. 201—300 . . . . . 1964—72 թթ.
Դ. 301—400 . . . . . 1973—76 թթ.
Ե. 401—500 . . . . . 1976—80 թթ.
Զ. 501—600 . . . . . 1980—84 թթ.

Ամսագրի սույն համարից սկսում ենք հրատարակել ձեռագրատան նոր ստացած մատյանների հերթական՝ յոթերորդ ցուցակը, նպատակ ունենալով հայագետների և մասնագետների լայն շրջանակների ուշադրության հանձնել այն:

Վերջերս Նոր Վեհարանի գրադարանից և Մայր Աթոռի արխիվից ձեռագրատուն տեղափոխվեցին արժեքավոր բավմաթիվ ձեռագրեր, այսպես, օրինակի համար.

Ա. Թուրքիայի հայոց Ամենապատիվ Պատրիարք՝ Տ. Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանի գրչին պատկանող 22 արժեքավոր ձեռագրեր, որոնք ներկայացնում են 1933—34 և 1939—40 թթ. Ս. Երուսաղեմի հայոց Ս. Հակոբ վանքի Ժառանգավորաց վարժարանում և 1942—43 թթ. Անթիլիասի Դպրեվանքում կարդացած դասախոսությունները՝ աստվածաբանության, քարոզխոսության, Կորնթացվոց և Կաթողիկե թղթերի մեկնության, Նոր Կտակարանի կանոնների, Դավթի սաղմոսների ուսումնասիրման և այլ դասընթացների մասին:

Բ. Տ. Ասողիկ վարդապետ Ղալպարյանի, հետագայում արքեպիսկոպոս (1909—1978), գրած 10 արժեքավոր ձեռագրերը, որոնք Չինաստանում, Հնդկաստանում, Ավստրալիայում և Երուսաղեմում, օրը-օրին նրա գրած օրագրություններն են: Պահված են Չինաստանում գրված 1937—39 և 1944—48 թթ., Սիդնիում գրված 1955 և 1958 թթ., Երուսաղեմում գրված 1957 թ. և Կալկաթայում գրված 1961 թ. օրագրությունները: Շատ արժեքավոր են Չինաստանում գրվածները, հատկապես Մուկդենյան օրագրությունները (1944—45 թթ.), երբ հանգուցյալ հոգևորականը գտնվել է այդ երկրի ճապոնական գրավման ժամանակ համակենտրոնացման ճամբարում: Հեղինակն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Չինաստանի հայկական գաղթօջախների մասին: Այս նյութերից պիտի անպայման օգտվի այն պատմաբանը, որ հետագայում ուսումնասիրելու է չինահայ գաղութի, հատկապես 1937—48 թթ., պատմությունը:

Գ. Տ. Հայկազուն արքեպիսկոպոս Աբրահամյանի (1903—1972) գրած 12 արժեքավոր ձեռագրերը, որոնցից հինգը պատարագի, շարականոցի, տաղերի և մեղեդիների նոթայի մատյաններ են, երեքը՝ շատ արժեքավոր օրագրություններ, գրված օրը-օրին, մեծագույն մասամբ Հնդկաստանում և Ավստրալիայում, ինչպես նաև Մոսկվայում, Տաշքենդում, Բեյրութում և այցելած այլ քաղաքներում, իսկ մնացած չորսն էլ այլ բնույթի ձեռագրեր: Հետագայում հնդկահայ գաղութի պատմությունն ուսումնասիրողը արժեքավոր և անսահման նյութ կարող է գտնել հատկապես հեղինակի վերոհիշյալ օրագրություններում:

Վերոհիշյալ մատյաններից բացի Մայր Աթոռս ձեռագրատունը վերջերս ստացել է նաև հետևյալ ձեռագրերը.—

Դ. 17—19-րդ դարերի Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ՝ Փիլիպպոս Աղբակեցու, Հակոբ Ջուղայեցու, Նու-

---

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1964 թվականի №№ Ը—Թ-ից, ԺԲ-ից, 1965 թվականի №№ Ը—Ժ-ից, 1968 թվականի № Է-ից, 1970 թվականի №№ Դ—Ե-ից, Ժ-ից, ԺԲ-ից, 1971 թվականի №№ Ե—Ը-ից, ԺԱ—ԺԲ-ից, 1972 թվականի №№ Ա—Բ-ից, Դ-ից, 1973 թվականի №№ Ա—Գ-ից, Ը-ից, 1974 թվականի №№ Գ-ից, Է—Ը-ից, 1975 թվականի №№ Ա-ից, Գ-ից, ԺԱ—ԺԲ-ից, 1976 թվականի №№ Բ—Ե-ից, Է—Թ-ից, ԺԲ-ից, 1977 թվականի №№ Գ—Ժ-ից, 1978 թվականի №№ Ա-ից, Դ-ից, 1979 թվականի №№ Բ-ից, Դ-ից, Զ—Է-ից, ԺԲ-ից, 1980 թվականի №№ Բ—Գ-ից, Ը-ից, Ժ—ԺԲ-ից, 1981 թվականի №№ Ա—Դ-ից, Է-ից, Թ—ԺԲ-ից, 1982 թվականի №№ Ա-ից, Գ-ից, Ժ—ԺԲ-ից, 1983 թվականի №№ Բ—Գ-ից, Է—Ժ-ից, 1984 թվականի №№ Բ—Գ-ից և Ե—Զ-ից:

կաս Կարնեցու և Ներսես Աշտարակեցու թանկարժեք կոնդակները, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում մեր եկեղեցու այդ ժամանակաշրջանի պատմության համար: Ձեռագրերը նվեր են ստացված Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանից:

Ե. Ստամբուլից ստացվեցին արևելյան լեզուների հմուտ գիտակ և գրականագետ հանգուցյալ Գեորգ Սիմքեշյանի (1870—1951) 27 պրականոց, ձեռագրի հավաքածուն, «Ոսկեմատյան տիեզերական գրականության» վերնագրով, որ շատ արժեքավոր մի աշխատություն է: Այստեղ ներկայացված են մեր հին և արդի գրականության լավագույն նմուշները, մեր դասականների գեղեցիկ հատընտիրները, ինչպես նաև հին և նոր եվրոպացի և արևելյան գրողների ու բանաստեղծների ընտրանի գործերից մեծ խնամքով ջոկված և թարգմանված գործերը:

Զ. Վերջում Մայր Աթոռին ձեռագրատունը բավմաթիվ արժեքավոր ձեռագրեր է ստացել հայրենիքի և արտասահմանի մեր հայ հավատացյալներից, որոնք սրտաբուխ կերպով տասնյակներով մատյաններ են նվիրել Ս. Էջմիածնին: Տանք մի քանի օրինակներ միայն:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

1. Իրանից 1979 թ. հայրենադարձ Մելիքյան ընտանիքը նվիրել է 15—16-րդ դարերի «Թուխմանուկի» արժեքավոր Ավետարանը (№ 508):

2. Ս. Գայանե վանքի միաբան Տ. Նշան քահանա Բեյլերյանը նվիրել է երկու ձեռագիր՝ 17-րդ դարի մի Ավետարան (№ 515) և 18-րդ դարի մի Քարոզգիրք (№ 516):

3. Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմի առաջնորդական տեղապահ Տ. Տիրան վարդապետ Կյուրեղյանը նվիրել է երկու ձեռագիր՝ 18-րդ դարի մի Բարոյախոսություն (№ 539) և 17—18-րդ դարերի սլավոնական մի ժողովածու (№ 540):

4. Աբովյան ջրջանի Հոգևոր հովիվ Տ. Աբրահամ քահանա Մարգարյանը նվիրել է 17—18-րդ դարերի մի Մաշտոց (№ 570):

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ

1. Իսի-Լե-Մուլինոյից (Ֆրանսիա) Զատիկ Ասլանյանը նվիրել է երկու ձեռագիր՝ 15—16-րդ դարերի մի Շարակնոց (№ 510) և 17—18-րդ դարերի մի Տոնացույց (№ 511):

2. Ստամբուլից (Թուրքիա) Րաֆֆի Տիոնյանը նվիրել է 18-րդ դարի մի Ուրբաթագիրք (№ 518):

3. Ռումինիայի և Բուլղարիայի առաջնորդ Տ. Տիրայր արքեպիսկոպոս Մարտիկյանը Բուխարեստից նվիրել է 1611 թ. մի Կանոնագիրք (№ 538):

4. Հնդկահայոց Հոգևոր հովիվ Տ. Հակոբ քահանա Գյոկչյանը Կալկաթայից նվիրել է 19 և 20-րդ դարերի Կոնդակների երկու մատյաններ (№ 536 և 537):

5. Լոս Անջելոսից (ԱՄՆ) Մարի Կանիմյանը նվիրել է 1438 թ. մի Գիրք ձեռնադրության (№ 614):

Մայր Աթոռիս ձեռագրատունն իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում այն բոլոր նվիրատուներին, որոնք ինքնաբուխ կերպով վանական տեսակի ձեռագիր մատյաններ են նվիրել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին վերջին շրջանում:

Այստեղ պետք է հպարտությամբ նշել, որ այսօր ձեռագրատունս ունի ավելի քան տասը լեզուներով մատյաններ: Կան մինչև 12—13-րդ դարերի արժեքավոր ձեռագրեր, երկու հատ ոսկե կազմով ունիկում Ավետարաններ (որոնցից մեկը Գրիգոր վարդապետ Տաթևացու ձեռքով գրված 1374 թ. մագաղաթյա թանկարժեք Ավետարանը), ինչպես նաև այլ թանկագին նմուշներ, գրված Նոր Ջուղայի, Վասպուրականի, Երուսաղեմի, Կ. Պոլսի, Կիլիկիայի և հայ մշակույթի այլ կենտրոններում:

Մայր Աթոռի ձեռագրատան հավաքածուն այսօր ունի ավելի քան 640 մատյաններ և 72 պատառիկներ, ձեռք բերված Վեհափառ Հայրապետի ջանքերով և հավատացյալ նվիրատուների սրտաբուխ ներներով: Ուրախությամբ պետք է նշել այստեղ, որ Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ունեցած անգնահատելի հարստությունից հետո Ս. Էջմիածնի ձեռագրատան հավաքածուն հանդիսանում է առաջին մեծագույն հավաքածուն ամբողջ Խորհրդային Միության մեջ:

Հանուն Վեհափառ Հայրապետի մի անգամ ևս սրտագին կոչ ենք անում մեր եկեղեցու բոլոր հոգևորականներին ու հավատացյալ ժողովրդին, ի Հայաստան և ի սփյուռս աշխարհի, հարստացնելու համար Մայր Աթոռիս ձեռագրատունն իրենց նվերներով, որոնք վերջնական ապահով տեղը գտնելու են Ս. Էջմիածնի հովանու ներքև:

Ն. ՏԵՐ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
Ձեռագրատան վարիչ

(Շարունակելի)

ՑԱՆԿ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ 1984 ԹՎԱԿԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Ա. ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Կոստանդնուպոլսի երջանկահիշատակ Տ. Զաքարիա Պատրիարք կաղվվանցու ծննդյան 265-ամյակը նշելու մասին, Ա 14:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Կոստանդնուպոլսի երջանկահիշատակ Տ. Ներսես Պատրիարք Վարժապետյանի մահվան հարյուրամյակը նշելու մասին, Դ 13:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Տ. Գյուտ եպիսկոպոս Նագգաջյանի ընտրությունը հաստատելու մասին որպես Փարիզի հայոց առաջնորդ, Զ 7:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ սրբատառ կոնդակը՝ համայն Հայաստանյայց եկեղեցիներում Խորենյան Պատարագի կատարման մասին, Ժ 3:

ԵՐՋԱՆԿԱՀԻՇԱՏԱԿ Տ. ԳԵՎՈՐԳ Ե ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ սրբատառ կոնդակը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդ հաստատելու մասին, Ժ 11:

ԵՐՋԱՆԿԱՀԻՇԱՏԱԿ Տ. ԳԵՎՈՐԳ Ե ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ սրբատառ կոնդակը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամներ նշանակելու մասին, Ժ 14:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա 6:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Ա 9:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և պետական բարձրաստիճան անձնավորությունների միջև փոխանակված հեռագրեր Նոր տարվա առթիվ (Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի, ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Բաբկեն Սարկիսովի, ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանի և ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ռուբեն Պարսամյանի միջև), Ա 11:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը Ամանորի հանդեսին (31 դեկտեմբերի 1983 թ.), Ա 19:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը՝ արտասանված Մայր տաճարում Սովետական Միության նախագահ Յուրի Անդրոպովի մահվան առթիվ, Բ 3:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի սրտի խոսքը Տ. Սերովբե արքեպիսկոպոսի թաղման առթիվ, Գ 5:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի ցավակցական հեռագիրը Տ. Սերովբե արքեպիսկոպոսի մահվան առթիվ, Գ 7:

Տ. Սերովբե արքեպիսկոպոս Մանուկյանի մահվան առթիվ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ուղղված ցավակցական հեռագրեր, Գ 8:

Վեհափառ Հայրապետի շնորհակալության գիրը ի պատասխան Տ. Սերովբե արքեպիսկոպոսի մահվան առթիվ ստացված հեռագրերի, Գ 10:

Վեհափառ Հայրապետի պատասխանները Բեյրութում հրատարակվող «Արարատ» թերթի խմբագրի հարցերին, Գ 16:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի ցավակցական հեռագիրը Հովհաննես Շիրպի մահվան առթիվ՝ ուղղված նրա ընտանիքին և հարազատներին, Գ 30:

Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ 6:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ջնորհավորական գիրը Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Դ 9:
Ամենայն Հայոց Հայրապետի հեռագիրը Արգենտինայի Հայց. Առաք. Եկեղեցու Կենտրոնական Վարչության, Է—Ը—Թ 201:
Ամենայն Հայոց Հայրապետի հեռագիրը Ընդունելության Պատվո Հանձնախմբին, Է—Ը—Թ 202:
Հայկ. ՍՍՀ պետական ռադիոկոմիտեի աշխատակցի հարցազրույցը Վեհափառ Հայրապետի հետ, Է—Թ—Ը 203:
Ամենայն Հայոց Հայրապետի ջնորհավորական հեռագիրը Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի գլխավոր քարտուղար դոկտ. Էմիլիո Կաստրոյին, Ժ 5:
Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի Նորընտիր գլխավոր քարտուղար դոկտ. Էմիլիո Կաստրոյի պատասխան նամակը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, Ժ 6:
Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ հոգելույս Տ. Թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակյանի ողջույնի գիրը Տ. Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդ հաստատելու առթիվ, Ժ 16:
Վեհափառ Հայրապետի օրհնության և ջնորհավորանքի գիրը Հ. Բ. Ը. Միության նախագահ Ալեք Մանուկյանի 30-ամյա ապգանվեր գործունեության առթիվ, ԺԱ—ԺԲ 25:

Բ. ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՔԱՐՈԶՆԵՐ

Հայրապետական քարոզ Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդյան տոնի առթիվ Մայր տաճարում, Ա 3:
Վեհափառ Հայրապետի քարոզը արտասանված Մայր տաճարում Տ. Սերովբե արքեպ. Մանուկյանի մահվան առթիվ, Գ 3:
Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի պատկական քարոզը՝ արտասանված Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, Դ 3:
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի քարոզը՝ արտասանված Մայր տաճարում Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնի առթիվ, Զ 3:

Գ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վեհափառ Հայրապետի այցը Նորագավթի Ս. Գևորգ և Երևանի Ս. Զորավոր եկեղեցիներ, Գ 24:
Այցելություն Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ մեծահարգ Ֆադեյ Տ. Սարգսյանին, Զ 6:
ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ, ՇՆՈՐՀՔ ԱԲԵՂԱ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ—Տ. Տ. Վազգեն Առաջին Վեհափառ Հայրապետի հովվապետական ուղևորությունը Հարավային Ամերիկա և Ֆրանսիա, Է—Ը—Թ 3:
Ժամանում Մոսկվա, Է—Ը—Թ 5:
Մեկնում Փարիզ, Է—Ը—Թ 7
Վեհափառ Հայրապետը Հարավային Ամերիկայում, Է—Ը—Թ 17:
Վեհափառ Հայրապետը Ուրուգվայում, Է—Ը—Թ 89:
Վեհափառ Հայրապետը Կորդոբայում, Է—Ը—Թ 106:
Վեհափառ Հայրապետը կրկին Բուենոս Այրեսում, Է—Ը—Թ 122:
Վեհափառ Հայրապետը Բրազիլիայում, Է—Ը—Թ 146:
Մեկնում Ռիո Դե Ժանեյրո, Է—Ը—Թ 178:
Վեհափառ Հայրապետը Փարիզում, Է—Ը—Թ 179:
Մեկնում Մոսկվա, Է—Ը—Թ 198:
Վերադարձ Մայր Աթոռ, Է—Ը—Թ 200:
ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ—Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսի այցելությունը Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Իլիա Բ-ին, ԺԱ—ԺԲ 5:

Դ. ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ

Հաղորդագրություն (Սույն թվականի ապրիլի 30-ից մինչև հունիսի 1-ը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի՝ Արգենտինա, Բրազիլիա և Ուրուգվայ հովվապետական այցելության մասին), Զ 9:
Հաղորդագրություն (ստորագրված Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի քարտուղար Տ. Ասողիկ աբեղա Արիստակեսյանի և Տ. Գարեգին Բ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսի քարտուղար Տ. Անուշավան վարդապետ Դանիելյանի կողմից՝ սույն թվականի հունիսի 13, 14 և 15 օրերին Փարիզում երկու Հայրապետների եղբայրական հանդիպումների մասին), Զ 11:
Հաղորդագրություն (Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության կալվածքների վաճառքի և դրամական գործառնությունների վերաբերյալ), Ժ 18:
Հաղորդագրություն (սույն թվականի սեպտեմբերի 17—29 օրերին Մայր Աթոռում տեղի ունեցած Հայ Եկեղեցու կանոնադրության հանձնաժողովի աշխատանքների մասին), Ժ 19:
Հաղորդագրություն (Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Տ. Իլիա Բ-ի հրավերով սույն թվականի նոյեմբերի 24-ից 27-ը Վեհափառ Հայրապետի հովվապետական այցելության մասին Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսի), ԺԱ—ԺԲ 3:
Հայտարարություն (Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության և Տանն Կիլիկիո Աթոռի միջև հարաբերությունների բարելավման մասին), ԺԱ—ԺԲ 23:

Ե. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Քրիստոսի Հրաշափառ հարությունը, Դ 11:
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի ստեղծման 60-ամյակը, Ժ 7:

Զ. ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻՄ

Սուրբ Ծննդյան հանդիսությունները Մայր Աթոռում, Ա 16:
Ամանորը Մայր Աթոռում, Ա 17:
Ս. Ստեփանոսի տոնը և սարկավագական ձեռնադրություն Մայր Աթոռում, Ա 20:
Տ. Ներսես եպիսկոպոս Պոլսպալյանի քարոզը Մայր տաճարում Ս. Ստեփանոսի տոնին (26 դեկտեմբերի 1983 թ.), Ա 24:
Եկեղեցական բեմ. լուրեր, Ա 26, Բ 7, Գ 28, Դ 17, Ե 3, Զ 19, Է—Ը—Թ 207, Ժ 36, ԺԱ—ԺԲ 35:
Վեհափառ Հայրապետի քարոզը և հոգեհանգստյան կարգ Մայր տաճարում՝ նորոգ հանգուցյալ ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Յուրի Անդրոպովի հիշատակին, Բ 7:
Ամենայն Հայոց Հայրապետի հանդիպումը ռումինահայ հայրենաբնակ իր սաների հետ, Բ 9:
ՎԱՐԴԳԵՍ ՍՐԿ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ—Սրբոց Վարդանանց տոնակատարությունը և Վեհափառ Հայրապետի անվանակոչության տարեդարձը Մայր Աթոռում, Գ 20:
Արարատյան թեմի և Էջմիածին քաղաքի քահանա հայրերի այցելությունը Հայոց Հայրապետին, Գ 27:
Սուրբ Հարության տոնը Մայր Աթոռում, Դ 15:
Մեծ եղեռնի տարեդարձի նշումը Մայր Աթոռում, Դ 16:
Վ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ—Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկության նախագահ դոկտ. Ժոզե դե Ազերեդո Պերտիգանը Մայր Աթոռում, Ե 5:
ԱՄՆ-ի հայոց արևելյան և արևմտյան թեմերի պատվիրակությունը Մայր Աթոռում, Զ 12:
ԱՄՆ-ի հայոց արևելյան թեմի դպրաց դասերի անդամները Մայր Աթոռում, Զ 14:
Ֆրանսիացի ուխտավորների այցելությունը Մայր Աթոռ, Զ 15:
Կ. Պոլսի հայոց Պատրիարքի ժամանումը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, Ժ 20:
Ամենապատիվ Տ. Շնորհք Պատրիարքի քարոզը Մայր տաճարում «Վարագա Ս. Խաչի» տոնին, Ժ 21:
ՊԵՏՐՈՍ ՔԱՀԱՆԱ ՄԱԼՅԱՆ—Ուխտագնացություն Ս. Գեղարդա վանք, Ժ 24:
Եպիսկոպոսական ձեռնադրություն, Ժ 29:
Լատվիայի Ավետարանական-լութերական Եկեղեցու պետ Տ. Յանիս Մատուլիս արքեպիսկոպոսը Մայր Աթոռում, Ժ 39:
Աղբյուր-հուշարձանի բացում Ս. Գայանե վանքում, Ժ 40:
ՍՏԵՓԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ—Այցելություն հայրենիք՝ ուխտի և վերանորոգման, Ժ 44:
Քահանայական ձեռնադրություն, ԺԱ—ԺԲ 26:
Շիրակի թեմի «Յոթ վերք» առաջնորդանիստ եկեղեցու երգչախմբի անդամները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, ԺԱ—ԺԲ 31:

Է. ՀՈԳԵՎՈՐ ՁԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Հավաքույթ հոգևոր ճեմարանի հարկի տակ, Զ 13:
ՎԱՐԴԳԵՍ ՍՐԿ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ—Ամավերջի հանդիսություն հոգևոր ճեմարանում, Զ 16:
Հոգևոր ճեմարանի վերաբացման հանդիսություն, Ժ 27:
Դիպլոմային աշխատանքների պաշտպանություն հոգևոր ճեմարանում, ԺԱ—ԺԲ 33:

Ը. ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Միաբանական հավաքույթներ Վեհարանում, Բ 5:
Հոգևոր ճեմարանի սաները Ծաղկաձորում, Բ 6:
Գրական-երաժշտական երեկո՝ նվիրված Պ. Սևակի 60-ամյակին, Բ 6:

Թ. ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրեն ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի նամակը՝ ուղղված Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Կարապետ եպիսկոպոս Ամատունուն (1977 թ.), Բ 47:
ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ—Ակամա անդրադարձումներ (հոդվածն ուղղված է հայ կաթոլիկ հայրերի ոչ ճիշտ դիրքորոշմանը Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու նկատմամբ), Բ 51:
ԱՎԱԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՍԱՏՈՒՐՅԱՆ—Հիշատակ Ղապարու հարության, Դ 20:
Ա. Վ. ԿԱՐԵՎ—Քրիստոսի յոթ խոսքերը Գողգոթայում, Զ 31:
ՆԱՐԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՔԱՐՅԱՆ—Երկու խոսք Յոթվերք հասկացության և խորհրդի մասին, Զ 38:

Ժ. ԹԵՄԱԿԱՆ

Ադրբեջանի հայոց թեմում, Ա 29:
Սարկավագական ձեռնադրություն Բաղդադի հայոց եկեղեցում, Բ 29:
ՋԱՏԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ—Լիոնի Ս. Հակոբ Մայր եկեղեցու քսանամյակը և հայրապետական գնահատություններ, Բ 31:
Տ. Սերովբե արքեպիսկոպոսի վերջին օծումն ու հուղարկավորությունը, Գ 14:
ԱՐԱՄԱՅԻՍ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ ՄԻՐՋԱՅԱՆ—Տ. Սիոն արքեպիսկոպոս Մանուկյանի այցելությունը Ավստրալիայի հայոց թեմ, Դ 38:
Լուրեր բուլղարահայ թեմից, Դ 39:
Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից, Դ 40:
Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից, Ե 21:
Լուրեր Իրաքի հայոց թեմից, Ժ 47:
Լուրեր Ռումինիայի հայոց թեմից, Ժ 49:
Լուրեր Վիեննայի հայոց եկեղեցական համայնքից, Ժ 51:
Քահանայական ձեռնադրություն Լենինականի Ս. Աստվածածին եկեղեցում, ԺԱ—ԺԲ 29:
Լուրեր Ֆրանսիայի հայոց թեմից, ԺԱ—ԺԲ 38:

ԺԱ. ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔԵՐՈՒՄ

Խաղաղության միջսպգային կոնֆերանս, Դ 41:
ՆԱՐԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՔԱՐՅԱՆ—Երիտասարդների ժողով վասն խաղաղության, ԺԱ—ԺԲ 39:

ԺԲ. ԳՐԱԿԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ԿԱՏԱՐ—Էջմիածին, Ա 30:
ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ
Եթե..., Բ 27:
Երգեր գրված խաչքարի վրա, Բ 27:
Քո մի բուռ հողում, Բ 28:
ԼԵՎՈՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ—Վանքը, Ե 20:
ՇԵՆ ՄԱՀ (ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ)—Ջավակ Հայուն, Զ 21:

ԺԳ. ԷԿՈՒՄԵՆԻԿ ԿՅԱՆՔ

Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի վեցերորդ համաժողովը, Բ 12:
Հայտարարություն խաղաղության և զրադարության մասին, Բ 18:
Հայտարարություն Մերձավոր Արևելքի մասին, Բ 24:
Բանաձև Կիպրոսի մասին, Բ 26:
Հոբելյանական հանդիսություն և դասախոսություններ Ս. Գրոց հրատարակչության հիմնադրման հարյուրամյակի առթիվ, Գ 53:
Հոբելյանական հանդիսություն՝ նվիրված Ղպտի Կաթողիկե Եկեղեցու Պատրիարք Տ. Ստեփանոս Սիդարուսի երկու հոբելյաններին, Գ 53:
ՆԱՐԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՔԱՐՅԱՆ—Սովետական Միությունում գործող եկեղեցիների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը Էստոնիայում, Ե 23:
Մարդու իրավունքների պաշտպանության նվիրված ժողով Բուլղարիայում, Զ 22:

ԺԴ. ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ 700-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՊՅԱՆ—Գլաձորը հայ գիտամշակութային և հասարակական կյանքում, ԺԱ—ԺԲ 40:
Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ծրագիրը, ԺԱ—ԺԲ 46:
Ա. Հ. ՂԱՋԱՐՈՍՅԱՆ—Գլաձորի համալսարանում ընդօրինակված ձեռագրեր, ԺԱ—ԺԲ 56:

ԺԵ. ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՅՎԱԶՅԱՆ Ղ. Վ.—Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը Բյուզանդական կայսրությունում, Զ 40:
ԱՐԱԲԱՋՅԱՆ ԱՆԱՆԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ—Եղիշեի աստվածաբանության բառոյագիտությունը, Գ 39:
ԱՐԶՈՒՄԱՆՅԱՆ ԴՈԿՏ. ՋԱՎԵՆ Ծ. Վ.—Արևագալի ժամերգությունը, Գ 42:
ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ ՇՆՈՐՀՔ ԱԲԵՂԱ—Քրիստոնյաների հալածանքներ Սյունիքում նախագրիգորյան շրջանում (Ա—Գ դդ.), Ա 39:
ԲՐՈՒՏՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ—Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին, Ե 54:
ԳԱԼԸՆՃՅԱՆ ՀԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Փորձիչի կամ չարի հետ առնչվող մի քանի հարցեր, Ա 31:—Ժողովողի գիրքն ու նրա արժեքը, ԺԱ—ԺԲ 71:
ԹԱՀՄԻԶՅԱՆ Ն.—Անանիա Շիրակացին և Հարության ԱՋ—ԴԿ ութ հարցնակարգերը, Ե 25:
ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ—Զրաբերդի Անապատը, Ե 50:
ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ—Յալթայի հայոց եկեղեցին, Դ 59:
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՊՐՈՖ. ՎԱՐԱԶԴԱՏ—Պատմություն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի գահակալության օրոք (1956—1980), Ա 51, Բ 33, Գ 32, Դ 23, Ե 12, Զ 23, ԺԱ—ԺԲ 60:
ՂԱԶԻՆՅԱՆ ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ—Ներքողը միջնադարյան հայ գրականության մեջ, Զ 48, Ը 53:
ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԿԱՐԵՆ—Հոռմոսի գրչության կենտրոնի պատմությունից, Ե 45:—Անի քաղաքի Ներքին բերդի Ավետարանը, ԺԱ—ԺԲ 110:
ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՄԻՀՐԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ—1918 թվականին Հայաստանի հերոսական ինքնապաշտպանության հոգևորական մասնակիցները, Ա 57:
ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ ԴՈԿՏ. ՆԵՐՍԵՍ ՔԱՀԱՆԱ—Պողոս առաքյալի աստվածաբանության հիմունքները, Գ 44:
ՊԱԼՅԱՆ ԽՈՐԵՆ—Հովհան Օձնեցուն վերագրվող շարականները, ԺԱ—ԺԲ 88:
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ԵՋՆԻԿ ՔԱՀԱՆԱ—Ստեփանոս Սյունեցու «Բան պատասխանւոյ առ վարդապետսն Աղուանից» թուղթը, Ա 44: —Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության մի քանի թվականների շուրջ, ԺԱ—ԺԲ 78:
ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԵՂԻՇԵ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ—Ս. Էջմիածնի դերը հայ հնատիպ գրքի տպագրության գործում, Դ 52:
ՍԵՐԱՑԴԱՐՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ—Հայոց լեզվից ծագում առած անձնանուններ, Ե 7:
ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Ն.—Խրիմյան Հայրիկ՝ Արծիվ Վասպուրականի, Դ 29:
ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ. Հ.—«Սուրբ Գրիգորի վարդապետության» արձագանքը (՞) խաչքարային արվեստի խորհրդապաշտության մեջ, Դ 47:
ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԱՐՄԵՆ—Գևորգ Մխալիմ, Ե 36:
ՔՅՈՍԵՅԱՆ Հ. Հ.—«Անանիա վարդապետի ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի» ճառը, ԺԱ—ԺԲ 97:

ԺԶ. ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տ. Վազգեն եպիսկոպոս Քեշիշյան, ժ 33:
Տ. Տաթև եպիսկոպոս Ղարիբյան, ժ 35:

ԺԴ. ԳՐԱԽՕՍՈՒԹՅՈՒՆ—ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԲԼԸՆՃՅԱՆ—Գերմաներեն լեզվով մի կարևոր հրատարակություն Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի մասին, Բ 43:

ՎՈՂՈՂՅԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ—Հայագիտական հրատարակություններ, Բ 56:

Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, Բ 59, Գ 55, Ե 59, Զ 57, ԺԱ—ԺԲ 118:

ՇՆՈՐՀՔ ՝ ԱԲԵՂԱ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ—Մանկական «Զարթիր» պարբերականի նոր համարը, Գ 51:

ՊԱՐԳԵՎ ՇԱՀԲԱԶՅԱՆ—Եղիվարդի նոր գիրքը, Դ 42:

ԺԵ. ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Հանգիստ արժ. Տ. Խաչատուր քհն. Մեհրաբյանի, Ա 60:

Հանգիստ Տ. Սերովբե արքեպիսկոպոս Մանուկյանի, Գ 11:

Մաի բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազի, Գ 30:

Հանգիստ Սարգիս Քյուրքճյանի, Ժ 42:

Հանգիստ Տ. Վահան քահանա Մարգարյանի, ԺԱ—ԺԲ 116:

«Էջմիածին» ամսագրի յուրաքանչյուր համարի վերջում տրվում են բովանդակության համառոտ թարգմանությունները ռուսերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով:

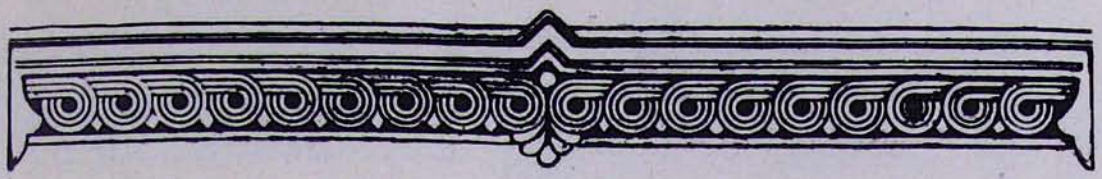

«ЭЧМИАДЗИН»
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ 1984 г)

1. Информационное сообщение Канцелярии Эчмиадзинского Католикосата о посещении Католикосом всех армян Вазгеном I в столицу Грузии—Тбилиси с 24 ноября по 27 ноября сего года по приглашению Патриарха—Католикоса всей Грузии Илии II (стр. 3—4).

2. **Иеромонах Асогик Аристакесян**—Посещение Патриарха-Католикоса Илию II Его Святейшеством Католикосом всех армян Вазгеном I, с 24 ноября по 27 ноября 1984 г. (стр. 5—22).

3. Объявление Канцелярии Эчмиадзинского Католикосата об улучшении отношений между Эчмиадзинским Католикосатом и Киликийским престолом.—(стр. 23—24).

4. Поздравительное письмо Католикоса всех армян Вазгена I по случаю 30-ти летней патриотической деятельности председателя Армянского Благотворительного Товарищеского Союза Алека Манукян, 1 декабря 1984 г. (стр. 25).

5. Священническое рукоположение в церкви св. Гаянэ в г. Эчмиадзине, 17—18 ноября 1984 г. (стр. 26—28).

6. Священническое рукоположение в церкви св. Богородицы в г. Ленинакане, 28—29 октября 1984 г. (стр. 29—30).

7. Пребывание хора певчих престольной церкви «Ёт Верк» Ширакской епархии в первопрестольном Эчмиадзине. 18 ноября 1984 г. (стр. 31—32).

8. Защита дипломных работ в конференц-зале Эчмиадзинской Духовной Академии, 7—8 декабря 1984 г. (стр. 33—34).

9. Церковная хроника первопрестольного Эчмиадзина за ноябрь—декабрь месяцев (стр. 35—37).

10. Вести из армянской епархии Франции. Годовщина освящения армянской престольной церкви Таркманчац в г. Марселе, 14 октября 1984 г. (стр. 38).

11. **Епископ Нарек Шакарян**—О состоявшемся очередном собрании молодежного экуменического совета Европы в г. Суздале Владимирской области с 26 ноября по 29 ноября 1984 г. (стр. 39).

12. **По случаю 700-летия основании Гладзорского университета:**

а) **Пайлак Антапян**—Гладзор в армянской научно-культурной и общественной жизни (исследование)—(стр. 40—45).

б) **А. С. Матевосян**—Учебная программа Гладзорского университета (исследование)—(стр. 46—55).

в) **А. Г. Казаросян**—Дублированные рукописи в Гладзорском университете (исследование)—(стр. 56—59).

13. **Проф. Вараздат Арутюнян**—Начинания в области строительства, предпринятого первопрестольным Эчмиадзином в 1956—1980 гг. в период правления Католикоса всех армян Вазгена I (исследование)—(стр. 60—70).

14. **Архимандрит Акоп Глнджян**—Позиция народа и его ценность (исследование)—(стр. 71—77).

15. **Священник Езник Петросян**—Касательно нескольких годов Католикосатсва страны Агванков (исследование)—(стр. 78—87).

16. **Хорен Палян**—Церковные гимны (шараканы), приписыванные Иоанну Оцнеци (исследование)—(стр. 88—96).

17. **А. Г. Кёсеян**—Речь архимандрита Анания, касательно выполнения таинства апостолом Петром (исследовнние, оригинал)—(стр. 97—109).

18. **Карен Матевосян**—Записыванное евангелие в вышгороде г. Ани (исследование)—(стр. 110—115).

19. Кончина священника Ваана Маркаряна (некролог)—(стр. 116—117).

20. О получении новых рукописей в первопрестольном Эчмиадзине (стр. 118—119).

21. Содержание напечатанных материалов в журнале «Эчмиадзин» за 1984 год (ст. 120—124).

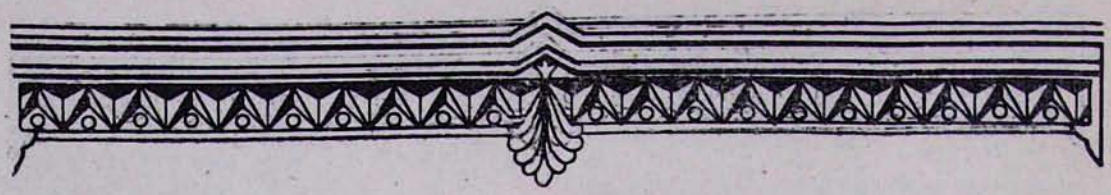

"ETCHMIADZIN"
OFFICIAL JOURNAL OF HOLY ETCHMIADZIN
NOVEMBER-DECEMBER (1984)

1. The communiqué of Holy See's chancellery about the official visit of His Holiness the Catholicos of All Armenians to the capital of Georgia Tbilisi, by the brotherly invitation of His Holiness Ilya II, the Patriarch-Catholicos of All Georgia (pages 3-4).

2. **Reverend Assoghik Aristakessian**—The visit of His Holiness Catholicos Vasken I to the Patriarch-Catholicos of All Georgia Ilya II, 24—27th November 1984 (pages 5—22).

3. The declaration of Holy See's chancellery about the relations between the Catholicossate of All Armenians of Etchmiadzin and the See of the House of Cilicia (pages 23—24).

4. The letter of blessing and congratulation of His Holiness on the occasion of the 30th anniversary of Alex Manoogian's devoted activity as president of A. G. B. Union, 1st December 1984, (page 25).

5. Sacerdotal ordination in the Holy Gayaneh church at Etchmiadzin, 17—18th November 1984 (pages 26—28).

6. Sacerdotal ordination in the Holy Virgin church at Leninakan, 28—29th October 1984 (pages 29—30).

7. The members of the choir of „Yoth Verk" church of Chirac diocese's prelacy in Etchmiadzin, 18th November 1984 (pages 31—32).

8. Presentation of diploma thesises in the festival hall of the Theological seminary of Holy Etchmiadzin during the days of 7-8th December (pages 33—34).

9. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and description of church festivities in the Holy See during the months of November-December 1984 (pages 35—37).

10. News from the diocese of France: the anniversary of the Armenian church of „Serpotz Targmanchatz" at Marseilles, 14th October 1984 (page 38).

11. **Bishop Narek Shakarian**—The ecumenical council's assembly of the young men of Europe city of Suzdal (province of Vladimir), during the days of 26—29th November (page 39).

12. **The 700th anniversary of the foundation of Gladzor's university:**

a) **Paylak Ayntabian**—The Gladzor in the Armenian social and scientific-cultural life (study)—(pages 40—45).

b) **A. S. Mathevossian**—The scholar programme of Gladzor's university (study)—(pages 46—55).

c) **A. H. Ghazarossian**—The manuscripts copied in the university of Gladzor (study)—(pages 56—59).

13. **Prof. Varazdat Harutiunian**—The history of the architectural activity of the Holy See of St. Etchmiadzin, during the patriarchate of His Holiness Vasken I, the Catholicos of All Armenians (1956—1980)—(pages 60—70).

14. **Reverend Hakob Gelendjian**—The Ecclesiastes and its value (study)—(pages 71—77).

15. **Father Yeznik Petrossian**—About a few dates of the catholicossate of Aghounka (study)—(pages 78—87).

16. **Khoren Balian**—The hymns attributed to Hovhan Odznetzy (study)—(pages 88—96).

17. **H. H. Keusseyan**—The discourse of Anania vardapet „about the mystery of the martyrization of apostle Peter" (study and original text)—(pages 97—109).

18. **Karen Mathevossian**—The Gospel written in the fortress of the city of Ani (study)—(pages 110—115).

19. The death of Father Vahan Markarian (obituary)—(pages 116—117).

20. Annotation about the newly received manuscripts of the Mother See of Holy Etchmiadzin (pages 118—119).

„ETCHMIADZINE"
ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIEGE D'ETCHMIADZINE
(NOVEMBRE-DÉCEMBRE 1984)

1. Communiqué de la Chancellerie du Saint-Siège d'Etchmiadzinine concernant la visite officielle de Sa Sainteté Vasken Ier en Géorgie sur l'invitation fraternelle de Sa Sainteté Ilia II, Patriarche-Catholicos de toute la Géorgie (pages 3-4).

2. **Père Assoghik Aristakessian**—La visite de Sa Sainteté Vasken Ier au Patriarche-Catholicos Ilia II, du 24 au 27 novembre 1984 (pages 5—22).

3. Déclaration du 9 novembe 1984 de la Chancellerie du Saint-Siège concernant les relations entre le Catholicossat de Saint-Etchmiadzine et le Siège de la Grande Maison de Cilicie (pages 23—24).

4. Lettre de félicitation de Sa Sainteté adressée à M. Alex Manoukian, Président de l'Union Arménienne de Bienfaisance, à l'occasion du 30e anniversaire de ses activités culturelles et nationales (page 25).

5 Ordination de prêtre dans l'église de Sainte-Gaïanée (17—18 novembre 1984)-(pages 26—28).

6. Ordination de prêtre dans l'église de la Sainte Vierge, à Léninakan (28—29 octobre 1984 —(pages 29—30).

7. La chorale de l'église „Yot Verk" du diocèse de Chirak au Saint-Siège d'Etchmiadzine (18 novembre 1984)—(pages 31—32).

8. Soutenance de thèses dans la salle de festivités du Séminaire théologique du Saint-Siège d'Etchmiadzine (7—8 décembre 1984)—(pages 33—34).

9. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, les sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu dans la cathédrale Saint-Etchmiadzine au cours des mois novembre-décembre 1984 (pages 35 37).

10. Nouvelles du diocèse des Arméniens de France: Anniversaire de la consécration de l'église arménienne „Serpots Targmanichats" de Marseille (14 octopre 1984) —(page 38).

11. **Evêque Narek Chakarian**—„La réunion annuelle du Conseil Oecuménique de la Jeunesse d'Europe tenue à Souzdal (province de Vladimir) du 26 au 29 novembre 1984„ (page 39).

12. **Le 700e anniversaire de la fondation de l'université de Gladzor:**

a) Païlak Antabian—„L'université de Gladzor dans la vie culturelle et sociale de l'Arménie" (étude)—(pages 40—45).

b) A. S. Matévossion—„Le programme des études universitaires de Gladzor" (étude)—(pages 46—55).

c) A. H. Ghazarossian—„Manuscripts copiés à l'université de Gladzor" (étude)—(pages 56—59).

13. **Prof. Varazdat Haroutiunian**—Histoire des travaux de construction réalisés par le Saint-Siège d'Etchmiadzine dans les années 1956—1980 du patriarcat de Sa Sainteté Vasken Ier (suite et fin)—(pages 60—70).

14 **Père Hakob Kelendjian**—„L'Ecclésiaste et sa valeur" (étude)—(pages 71—77).

15. **Père Yeznik Pétrossian**—Certaines dates relatives au catholicossat d'Aghouank" (étude)—(pages 78—87).

16. **Khoren Balian**—„Hymnes attribuées au catholicos Hovhan Odznétsi" (étude)-(pages 88-96).

17. **H. H. Keusseyan**—„Le discours d'Anania vardapet consacré au mystère du martyre de l'apôtre Pierre" (étude et texte original)—(pages 97—109).

18. **Karen Matévossian**—„Evangile copié dans la forteresse de la ville d'Ani" (étude)—(pages 110—115).

19. Décès du Père Vahan Markarian (nécrologie)—(pages 116—117).

20. Annotation sur les manuscrits reçus au Saint-Siège d'Etchmiadzine (pages 118—119).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հաղորդագրություն 3
ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ—Նորին Սուրբ Օծություն S. S. Վազգեն Ա կաթողիկոսի այցելությունը Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Իլիա Բ-ին 5
Հայտարարություն 23
Վեհափառ Հայրապետի օրհնության և շնորհավորանքի գիրը Հ. Բ. Ը. Միության նախագահ Ալեք Մանուկյանի 30-ամյա ապգանվեր գործունեության առթիվ . . 25
Քահանայական ձեռնադրություն 26
Քահանայական ձեռնադրություն Լենինականի Ս. Աստվածածին եկեղեցում . . . 29
Շիրակի թեմի «Յոթ վերք» առաջնորդանիստ եկեղեցու երգչախմբի անդամները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում 31
Դիպլոմային աշխատանքների պաշտպանություն հոգևոր ճեմարանում 33
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ—Եկեղեցական բեմ. լուրեր 35
Լուրեր Ֆրանսիայի հայոց թեմից 38
ՆԱՐԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՔԱՐՅԱՆ—Երիտասարդների ժողով վասն խաղաղության . 39
ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՊՅԱՆ—Գլաձորը հայ գիտամշակութային և հասարակական կյանքում . 40
Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ծրագիրը . . . 46
Ա. Հ. ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ—Գլաձորի համալսարանում ընդօրինակված ձեռագրեր . . 56
ՊՐՈՖ. ՎԱՐԱԶԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ—Պատմություն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի գահակալության օրոք (1956—1980) 60
ՀԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԸԼԸՆՃՅԱՆ—Ժողովողի գիրքն ու նրա արժեքը 71
ԵԶՆԻԿ Ք-ՀՆ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ—Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության մի քանի թվականների շուրջ 78
ԽՈՐԵՆ ՊԱԼՅԱՆ—Հովհան Օձնեցուն վերագրվող շարականները 88
Հ. Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ—«Անանիա վարդապետի ի խորհուրդ կատարմանն առաքելոյն Պետրոսի» ճառը 97
ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Անի քաղաքի Ներքին բերդի Ավետարանը 110
Հանգիստ Տ. Վահան քահանա Մարգարյանի 116
Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի 118
Ցանկ «Էջմիածին» ամսագրում 1984 թվականի ընթացքում տպագրված նյութերի . 120
„Эчмиадзин" официальный журнал Эчмиадзинского Католикосата 125
„Etchmiadzin" official journal of Holy Etchmiadzin 126
„Etchmiadzine" organe officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine 127

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.
Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine». Etchmiadzine. Arménie. URSS

Ստորագրված է արտադրության 11.12.1984 թ.: Ստորագրված է տպագրության 31.01.1985 թ.:
Տպագրական 8 մամուլ+1 ներդիր, թուղթ 60×84¹/₈. պատվեր 990

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1984 թ.